

В. Г. СКЛЯРЕНКО
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
В. М. БРІЦІН
П. Ю. ГРИЦЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
В. КОСЕСЬКА-ТОШЕВА (Польща)
В. В. ЛУЧИК
О. М. МОЛДОВАН (Росія)
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
М. П. САВИЦЬКИЙ (Чехія)
О. Б. ТКАЧЕНКО
Л. І. ШЕВЧЕНКО
М. ШТЕЦЬ (Словаччина)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-71-82
e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії KB № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори *Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА*

Здано до набору 01.06.2011. Підп. до друку 24.06.2011.
Формат 70х108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 10,84.
Тираж 459 пр. Зам. № 3001.

Технічне редагування та верстка *І. В. Остапової*

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004 Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
суб'єкта видавн. справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2011

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Озерова Н. Г. Слово і доля	4
	Даниленко Л. І. Простір «мова — людина — культура» академіка В. М. Русанівського	10
	Скляренко В. Г. Походження назви <i>Русь</i> . 6	16
	Манакін В. М. Мова і загальна симетрія універсуму	26
	Трифонов Р. А. Деякі прагматичні особливості вибачень за пафос у блогосфері	41
	Москаленко Л. А. Ідентифікація осіб чоловічої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.)	50
	Пономаренко С. С. Акцентні відмінності іменників чоловічого роду у львівському виданні «Апостола» 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р.	65

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Півторак Г. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції	78
Лучик В. Горпинич В. О. Болгарські прізвища в сучасному антропоніміконі Бердящини	84
Глушенко В., Орел А. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики	87
Бріцин В., Саплін Ю., Труб В. Del Gaudio S. On the nature of surzyk: a double perspective	91
Тищенко О. Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г., Николаєва О. К. Большой словарь русских пословиц	93
Валюх З., Олексенко В. Іваницька Н. Б. Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика	95

CONTENTS	Ozerova N. H. Word and destiny	4
	Danylenko L. I. The «language — human — culture» space of academician V. M. Rusanivskyi	10
	Skliarenko V. H. The origin of <i>Русь</i> . 6	16
	Manakin V. M. Language and genaral symmetry of the universe	26
	Tryfonov R. A. Some pragmatic peculiarities of apologies for pathos in the blog sphere	41
	Moskalenko L. A. The identification of the masculine gender in the «Official books of Poltava regimental law court» (1683–1740)	50
	Ponomarenko S. S. Accent distinctions of masculine nouns in the Lviv 1574 edition of «Apostol» as compared with the Moscow 1564 edition	65

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Pivtorak H. Hnatiuk L. P. Hryhorii Skovoroda as a language phenomenon in the Old Ukrainian literary tradition	78
Luchyk V. Horpynych V. O. Bulgarian family names in the contemporary anthroponymy of Berdiansk region	84
Hlushchenko V., Orel A. Batsevych F. S. Essays on linguistic pragmatics	87
Brizyn V., Saplin Yu., Trub V. Del Gaudio S. On the nature of surzyk: a double perspective	91
Tyshchenko O. Mokienko V. M., Nikitina T. G., Nikolaeva O. K. A comprehensive dictionary of the Russian proverbs	93
Valiukh Z., Oleksenko V. Ivanytska N. B. Verb systems of Ukrainian and English languages: paradygmatics and syntagmatics	95

СЛОВО І ДОЛЯ

У статті відбито шлях у велику науку видатного мовознавця академіка В. М. Русанівського. Аналізуються його різнобічні наукові інтереси, праці в різних галузях мовознавства: лексикографії, історії української мови, стилістики, лінгводидактики, славістики.

Ключові слова: В. М. Русанівський, українське мовознавство, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Кожна національна наука входить до глобального наукового простору яскравими особистостями, завдяки яким вона стає відомою світовому загалові. Українському мовознавству ХХ ст. таких видатних постатей не бракувало, але й серед них зіркою першої величини, всебічно обдарованим гуманітарієм, людиною великої притягальної сили, сповненої позитивної енергетики, був академік Віталій Макарович Русанівський.

Філологічна сім'я, з якої походить Віталій Макарович, прищепила йому любов до слова, щире захопання у рідну мову, її красу і силу. В. М. Русанівський народився 25 червня 1931 р. у Харкові. Батько його — Макар Олексійович Русанівський, відомий шевченкознавець, учень професора М. Грунського, був доцентом кафедри української літератури Київського державного університету, а також обіймав посаду декана філологічного факультету. Його доброзичливість, інтелігентність, щирість у стосунках з людьми і досі із вдячністю згадують колишні студенти-філологи, яким пощастило вчитися тоді на філфаці. Потім Макар Олексійович Русанівський працював в Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Талановитий науковець Макар Олексійович Русанівський найбільше цікавився творчістю великого Кобзаря. 1939 року одним із перших зі свого наукового покоління захистив кандидатську дисертацію. Велика його стаття про харківських романтиків, попередників Тараса Шевченка, про спільне і відмінне в їхній творчості з'явилася у збірці до 125-річчя Кобзаря.

У перші дні війни Макара Олексійовича було заарештовано та звинувачено в буржуазному націоналізмі, а потім без суду і слідства за прямим розпорядженням прокурора страчено в Лук'янівській в'язниці. Після ХХ з'їзду КПРС 1956 р. його реабілітовано, а 10 травня 1989 р. Комісія партійного контролю ЦК Компартії України прийняла постанову про партійну реабілітацію безпідставно репресованого колишнього декана філологічного факультету Київського університету доцента М. О. Русанівського.

Мати В. М. Русанівського, теж філолог-шевченкознавець, Серeda Лизавета Омелянівна, познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком у Харкові, коли навчалася в Інституті народної освіти (ІНО), там і побралися. Після переїзду до

Києва жили спочатку в невеликій кімнаті на Керосинній, а потім купили недобудовану хату на Батіївській горі, довели її до пуття, там і жили з батьками та двома синами.

Страшні роки війни, арешт чоловіка, турбота про старих і малих лягли на тендітні жіночі плечі. Треба було піднімати на ноги синів. Десятирічний Віталій з острахом чув, як падають німецькі бомби на Київ, як страшно без батька.

До війни він два роки провчився у 115-ій середній школі м. Києва, під час війни самотужки «пройшов» третій і четвертий класи. І коли визволили Київ, пішов одразу в п'ятий клас. Дуже боявся, що не опанує російської, адже сім'я була україномовна, але перший диктант написав на чотири (видно, і в цьому виявився його філологічний хист).

1949 р. Віталій Макарович із медаллю закінчує школу і вступає до Київського державного університету. Після співбесіди його довго не зараховували, доки не викликали до спецчастини і не запитали про батька. На той час на руках у Віталія була довідка про смерть батька 26 липня 1941 р. Так, через вісім років, на філфаці знову зазвучало таке філологічне прізвище Русанівський.

Коли на українському відділенні студентам було запропоновано спеціалізації з мовознавства чи літературознавства, перед Віталієм Макаровичем та його університетським товаришем, майбутнім професором Віктором Коптіловим не стояло питання вибору. Вони обидва обрали мовознавство, яке здавалося юнакам солідним. А в мовознавстві юний Віталій обрав ще «солідніший» розділ — історичну граматику української мови, що є вищою математикою для мовознавців і високим пілотажем для філологів узагалі. Дипломну роботу Віталій Макарович писав у доцента Петра Дмитровича Тимошенка, про відданість якого науці та вимогливість до студентів ще й досі, через багато років після його смерті, ходять легенди на філологічному факультеті.

Петро Дмитрович Тимошенко (1920–1984) став і науковим керівником Віталія Русанівського, коли він 1954 р., після закінчення навчання, вступив до аспірантури при кафедрі української мови Київського державного університету. Відомий учений спрямував інтереси юного аспіранта на дослідження історії граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст.

Актуальність дослідження історії української мови на той час зумовлювало те, що не була ще опрацьована джерельна база досліджень, багато писемних пам'яток не ввійшло в науковий обіг, а також не вирішеними залишалися часткові питання.

Кандидатська дисертація юного аспіранта була настільки вагомим дослідженням в історії граматики української мови, в якій бракувало конкретних праць, присвячених аналізу тих чи інших граматичних елементів, що лягла в основу монографії «Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст.» (К., 1959). В українській лінгвістиці не так уже й багато прикладів, щоб 28-річний мовознавець опублікував таку фундаментальну працю.

Захистивши 1960 р. кандидатську дисертацію, В. М. Русанівський приходив до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР, де пройшло понад 45 років його творчого, наукового, кар'єрного життя. Саме в Інституті мовознавства виявляється яскрава лінгвістична обдарованість В. М. Русанівського, різнобічність його наукових інтересів і уподобань: від ортології до лексикографії, від історії мови до термінознавства, від граматики до загальних і конкретних питань славістики, від міжмовних контактів до філософських питань мовознав-

ства. Важко знайти ту галузь лінгвістики, в якій би В. М. Русанівський не сказав свого вагомого наукового слова.

Не лише науковий, але й організаторський талант ученого змужнів у цьому інституті. Він був фундатором, першим завідувачем відділу культури мови і стилістики, потім очолив відділ теорії і історії української мови, а згодом відділ західно- і південнослов'янських мов. Довгі роки В. М. Русанівський був заступником директора інституту, а після смерті акад. І. К. Білодіда понад 15 років очолював цю установу.

Широкий науковий діапазон лінгвістичних інтересів В. М. Русанівського ґрунтувався на досконалому знанні досліджених фактів і умінні виокремити з-поміж них головні, визначальні, майстерності їх аналізу й інтерпретації, дотриманні точних норм наукового стилю при їх викладі у поєднанні із жвавістю та дохідливістю.

Дієслівні граматичні категорії виду і часу в українській мові XVI–XVII ст. визначили подальші граматичні пошуки В. М. Русанівського і привели його до дослідження загальних проблем українського дієслова. Напевне, ця частина мови, як ніяка інша, відбиває характер дослідника, що перебував у постійному русі, пошуку точності, адекватному реагуванню на зміни в науці та житті, важливих учинках.

Історія структури українського дієслова за синхронними зрізами досліджувалася В. М. Русанівським як з формально-граматичного, так і з семантичного погляду. Вона представлена не статичною конструкцією, а динамічною системою, яка зазнає постійних змін у часі. Молодий дослідник створив працю, що була піонерською не лише в українському, а й у слов'янському мовознавстві. Основні її ідеї стали фундаментом докторської дисертації, яку В. М. Русанівський захистив 1970 р. На той час він став чи не наймолодшим доктором філологічних наук не лише в Україні, а й у Радянському Союзі.

В. М. Русанівський був також автором розділу «Дієслово» у великій колективній праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (К., 1969). У цій епохальній для української морфології роботі учений виступав і як відповідальний редактор, керівник великого авторського колективу, що складався із визначних українських граматистів. Наукове та культурне значення опублікованого в 70-і роки академічного видання курсу «Сучасна українська літературна мова», який складався з шести томів, важко переоцінити: такого системного курсу на той час не мала жодна слов'янська мова.

Дієслово, як перша граматична пристрасть, на довгі роки прив'язало до себе розум Віталія Макаровича. Що б він не робив — український правопис чи словник, підручник чи доповідь на міжнародну конференцію, час від часу повертався до свого улюбленця — дієслова. Віталієві Макаровичу дуже хотілося, щоб його дієслівні роздуми і спостереження були відомі не лише студентів-філологів, вчителів-словесників, а й школяреві, любителю точного слова. Він жваво і пристрасно розповів 1977 р. про українське дієслово в книжці «Дієслово — рух, дія, образ», опублікованій освітянським видавництвом України.

Граматичні роздуми В. М. Русанівського не обмежувалися морфологією, його зацікавлення сягають і словотвору, і синтаксису, він є одним із співавторів таких праць, як «Семантико-синтаксична структура речення» (К., 1983), «Украинская грамматика» (К., 1986), низки статей. Зв'язок лексичної та граматичної семантики, взаємозумовленість змісту і форми граматичних одиниць досліджено ним у монографії «Структура лексичної та граматичної семантики» (К., 1988). Поняття внутрішньої форми слова О. О. Потебні В. М. Русанівський творчо за-

стосовував до аналізу механізму змін у лексичній та граматичній системах мови, що є актуальним питанням сучасного теоретичного мовознавства.

Різнобічність філологічного обдарування В. М. Русанівського виявляється в тому, що він одночасно міг опрацьовувати матеріал з різних мовних сфер. Паралельно зі своїми дієслівними спостереженнями серйозно досліджував пам'ятки української мови, визначав правила їх видання, оскільки Інститут мовознавства розпочав велику роботу з видання пам'яток української мови різних стилів і жанрів у великому хронологічному діапазоні. Ці правила він практично застосовував під час видання українських грамот XV ст. (1965), публікація яких була високо оцінена в рецензіях вітчизняних (М. А. Худаш) та зарубіжних мовознавців (К. Регуш).

Різноманітним є лексикографічний доробок В. М. Русанівського: це і тлумачні, орфографічні, термінологічні, орфоепічні та перекладні словники. Він був членом редколегії, одним із редакторів та укладачів «Словника української мови» в 11-ти томах, першого в такому обсязі лексикографічного опису сучасної української мови. Лексичний склад, фразеологія, словотвірна будова знайшли всебічне відображення в цьому словнику. Авторський колектив цієї праці було відзначено Державною премією СРСР у галузі науки і техніки 1983 р. Значення словника вийшло далеко за межі України, його високо поцінують у всьому світі як матеріал для наукових досліджень у галузі лексики, фразеології та словотвору слов'янських мов, для встановлення міжслов'янських семантичних відповідностей, особливо при перекладі з однієї мови на іншу творів художньої літератури.

В. М. Русанівський став ідеологом створення нового тлумачного словника української мови у 20-ти томах, 1-й том якого побачив світ у грудні 2010 р., автором концептуальних засад його укладання. Сподіваємося, що цей словниковий заповіт академіка буде зреалізовано в найближчі роки.

Розпочинав Віталій Макарович свої лексикографічні дослідження з орфографічних словників української мови, виданих 1975 р. Він виявляв свої знання у словниках різних типів і жанрів і як укладач, і як відповідальний редактор, і як автор концептуальних засад. Ним було розроблено концепцію першого в Україні великого російсько-українського словника наукової термінології, що охоплює понад 300 тис. слів, уживаних у суспільно-політичній, природничій, науково-технічній, термінологічній системах. Значення цього словника для розбудови української термінології важко переоцінити.

У численних теоретичних працях з різних галузей мовознавства В. М. Русанівський багато уваги приділяв питанням загальної теорії лексикографії та термінографії. На думку вченого, реєстр словника, його будова і структура мають відбивати ті зміни, що знайшли відображення в тенденціях розвитку сучасної української літературної мови. Це стосується і добору ілюстративного матеріалу, і функціонально-стилістичних характеристик ряду лексем, і сучасних правописних норм.

Майже через двадцять років після публікації орфографічного словника 1974 р. В. М. Русанівський разом із С. І. Головащук, М. М. Пещак та О. О. Тараненком видає «Орфографічний словник української мови» (К., «Довіра», 1994), який став подією в буремному культурному житті початку 90-х років. Через п'ять років, 1999 р., його було перевидано.

В орфографічних словниках відбилися роздуми В. М. Русанівського про український правопис, його принципи, відповідність живому мовленню.

Протягом майже 40 років Віталія Макаровича хвилювали правописні проблеми, свідченням цього є «Український правопис» (К., 1960), «Довідник з української орфографії і пунктуації» (К., 1964; 1973; 1984; 1986), «Складні питання українського правопису» (К., 1980); «Український правопис» (К., 1990; 1993). Він дуже уважно ставився до тенденцій розвитку правописної сфери, був обережним в оцінці пропонованих новацій, дотримувався давнього лікарського гасла «Не зашкодь!»

Подією у славистичній лексикографії стало видання «Чесько-українського словника» у двох томах (т. 1, 1988; т. 2, 1989), де Віталій Макарович є відповідальним редактором. Плідна праця великого авторського колективу українських і чеських лексикографів успішно завершилася лише завдяки великим науково-організаційним зусиллям В. М. Русанівського, його особистим контактам із провідними чеськими мовознавцями.

У лексикографічному доробку В. М. Русанівського знаходимо відповідальне редагування орфоепічних словників для різних верств користувачів («Орфоепічний словник української мови у 2-х томах», К., «Довіра», 1994; 2003), «Орфоепічний словник української мови. Для школярів і студентів», К.; Ірпінь, «Перун», 2006), перекладних словників, а також словника Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської «Власні імена людей», що є протягом багатьох років настільною книжкою державних службовців — від сільради до парламенту.

Історія української мови, шляхи її становлення і формування, з чого, власне, починав свій шлях у науку Віталій Макарович, мала логічне продовження у його роботі над багатотомною працею «Історія української мови» («Вступ». «Фонетика», 1978; «Лексика і фразеологія», 1983; «Синтаксис», 1985). Історичні студії вченого, дослідження ним різножанрових пам'яток української мови втілилися в колективній монографії, де він є відповідальним редактором: «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (К., 1989) та у двох виданнях «Історія української літературної мови» (К., 2001; 2002).

Історію української мови, зміни в її структурі В. М. Русанівський розглядає на широкому слов'янському тлі, у загальному контексті індоєвропейських мов. Осмислення історичного розвитку споріднених мов, причини змін на різних структурних рівнях — у центрі уваги автора в праці «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» (К., 1985). Ця монографія підсумовує роздуми Віталія Макаровича про походження та шляхи розвитку східнослов'янських мов, викладені в раніше опублікованих працях «Народно-розмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI — початку XVIII ст.» (К., 1978), «Походження і розвиток східнослов'янських мов» (К., 1980).

Глибоке знання теорії та історії мови, контактів різних мов дозволило Віталію Макаровичу звернутися до дослідження філософських проблем мовознавства — соціальної природи мови, зв'язку мови і мислення, мови і суспільства, системи і структури в мові, ідіотнічного й універсального в ній, методологічних проблем мовознавства.

Учений завжди розумів: якщо ти хочеш, щоб твоя наука пішла в люди, треба про її досягнення створювати популярні праці. Він був визнаним майстром науково-популярного жанру в лінгвістиці. Поряд із працями, в яких філософськи осмислюється роль мови в житті суспільства, мовно-культурні взаємини, перу В. М. Русанівського належать такі науково-популярні розвідки, широко знані серед різних верств населення, як «Як парость виноградної лози» (К., 1967), «Рідне слово» (К., 1969), «Чи правильно це написано?» (К., 1972), «Життя слова» (К., 1972), «Розцвітай же, слово» (К., 1983), «Наша мова калинова» (К., 1984).

Окремою гранню філологічного таланту Віталія Макаровича є лінгводидактика — створення підручників і навчальних посібників для середньої та вищої школи. Він є співавтором посібника для середньої школи «Українська мова», який витримав шість видань (1978, 1979, 1981, 1990, 1991, 1992). Розуміючи, що новітні досягнення лінгвістики треба нести у студентські аудиторії, В. М. Русанівський у співавторстві створив навчальні посібники для студентів-філологів «Грамматика української мови. Морфологія» (К., 1993) та «Культура українського народу» (К., 1994).

Серед наукових уподобань В. М. Русанівського — граматичних, лінгводидактичних, славістичних, стилістичних — виокремлюється шевченкіана, досліджувана ним з особливим трепетним почуттям, успадкованим від батьків. Починається вона із скромної теми «Дієприкметник в поезії Т. Г. Шевченка», статті, опублікованої ювілейного 1964 р., і продовжується в статтях «Літопис творчості і боротьби. До характеристики Шевченкового щоденника» (К., 1986), «Світогляд і мова (до 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка)» (К., 1989), «Історична лексика в поезії Т. Г. Шевченка» (К., 1991), «Із Уманщини, з усієї України (народно-розмовне джерело мови Т. Г. Шевченка)» (К., 1999) та ін., окремих розвідках, присвячених правопису та почерку Шевченка, у Шевченківському словнику, в монографії «У слові — вічність» (К., 2002).

Для більшості українських мовознавців, які сформувалися професійно в 70–90-і роки, В. М. Русанівський був духовним наставником, людиною, яка щедро обдаровувала інших продуктивними ідеями, цікавими думками щодо дослідження тих чи інших мовних явищ. Він умів цінувати думку іншого, ненав'язливо підказуючи раціональні шляхи розв'язання дослідницьких завдань, міг визначити тренд розвитку тих чи інших сфер гуманітарної науки. Його ідеями ще довго наповнюватиметься живильне джерело мовознавчої науки.

N. H. OZEROVA

WORD AND DESTINY

The article gives a biographical outline of an eminent Ukrainian linguist, full member of the Ukrainian National Academy of Sciences professor Vitalii Rusanivskyi. The paper discusses his versatile linguistic interests reflected in his writings in the branches of lexicography, history of the Ukrainian language, stylistics, language teaching, and Slavic studies.

Key words: Rusanivskyi, Ukrainian linguistics, O. O. Potebnia Institute of Linguistics.

Л. І. ДАНИЛЕНКО

ПРОСТІР «МОВА — ЛЮДИНА — КУЛЬТУРА» АКАДЕМІКА В. М. РУСАНІВСЬКОГО

Стаття присвячена 80-річчю від дня народження академіка В. М. Русанівського. Викладено його погляди на мову як визначальний чинник формування культури й духовності людини. Зроблено спробу окреслити деякі особистісні риси вченого, які доповнюють його академічний образ.

Ключові слова: В. М. Русанівський, українське мовознавство, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

*Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.*

Л. Костенко

Люди не завжди усвідомлюють значення часу, в якому живуть. А ще менше осягають значення тих особистостей, з якими ділять цей час. Чим далі ми йдемо в майбутнє, тим менше з нами минулого. Така людська природа. Але є дати, пов'язані з іменем людини, чий думка й творчість впливали на сучасників. Так було в академіка Віталія Макаровича Русанівського. Ми відзначаємо його вісімдесятирічний ювілей посмертно — вже минуло понад чотири роки, як він відійшов із земного життя. Нині маємо сумну і водночас світлу нагоду не тільки виявити пошану до цієї Людини і Вченого, але й доторкнутися до багатства його текстів, ще не до кінця вивчених.

Певна річ, мірилом успіху вченого є визнання його науковою спільнотою. Визнання до В. М. Русанівського прийшло ще за його життя. Ось як вичерпно про це написала Н. Г. Озерова: «В історії кожної науки є хронологічні відрізки, які називають іменем найяскравішого її творця, людини, вченого, що уособлював її, жив у тому часі та йшов попереду нього. В українському мовознавстві ХХ ст. таким науковим велетом є академік Віталій Макарович Русанівський, через життєву і наукову долю якого пройшли всі бурі цього століття»¹.

Науковий авторитет ученого створюється його власною працею. В академіка В. М. Русанівського авторитет неспростовний. Його спадщина налічує понад 400 видань — книг, підручників, словників, статей, рецензій з порівняльно-історичного мовознавства, пам'яткознавства, джерел розвитку східнослов'янських літературних мов, української граматики, культури мови, функціональних стилів, лексикології і лексикографії, лінгвістичної шевченкіани, історії лінгвістичної славістики. У колі багатогранних наукових інтересів ученого особливе місце посідала тема, яку можна вважати наскрізною для всіх його праць, — мова, культура, людина. Тема вічна, глибока і водночас на тлі сучасного соціокультурного ландшафту актуальна.

¹ Озерова Н. Г. Віталію Макаровичу Русанівському — 70 років // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 4.

В. М. Русанівський обстоював думку, що «мова — важлива сполучна ланка в ланцюгу національної єдності, разом із спільністю історичної долі вона сприяє усвідомленню належності до єдиного національного організму»². Його бентежило «ставлення до української мови й культури як до меншовартісних»³, непокоїв стан української мови в сучасному суспільстві: «Повне відновлення української мови в житті суспільства відбудеться тоді, коли вона стане не фіговим листком для нашої еліти, а неповторним засобом спілкування зі своїм народом»⁴. Як зауважила Н. Ф. Непийвода, ставлення Віталія Макаровича «до мови <...> виявляється в тому, що доля її викликає суперечливі почуття: гіркоти, коли її зневажають, <...> і присмаченої цією гіркотою радості від життєвої сили мови»⁵.

Цілісну концепцію розвитку української літературної мови з чіткими хронологічними межами В. М. Русанівський подав у монографії «Історія української літературної мови»⁶. Концептуально-ретроспективний огляд майже десяти століть він здійснив від давньокиївської літературної мови, мови післямонгольської доби, староукраїнської літературної мови, її розквіту та занепаду, до відродженої — завдяки авторитету Шевченкового слова⁷ — української літературної мови в ХІХ ст. та української літературної мови в ХХ ст., що мала в цей період свої особливості. Ми не ставимо собі за мету аналізувати цю працю. Свого часу це досить вичерпно зробили С. Я. Єрмоленко⁸ та Г. П. Півторак⁹. Нам важливо наголосити, що наукові твори В. М. Русанівського апелювали не тільки до розуму, а й до почуттів потенційного читача. Тому об'єктивний виклад супроводжувався епітетами, метафорами, порівняннями та іншими художніми засобами.

Іноді його метафори лаконічні, традиційні, як-от: *обробляти ниву літератури, закласти фундамент знань, горизонти науки, загальнокультурна канва, широта мислення, поетична душа, духовний світ, незгладимий слід* та ін.

Здебільшого вони свіжі, незатерті, несподівані, напр.: *алітерації Б. Антонича перехлюпують через край, запашний народний вислів, творчо-естетична робота, мовно-естетичне чуття, червоно-революційна лексика, речник української нації, інтимізуючий засіб, оголена простота, принижена душа, зіткнення мовних стихій, люди, наділені й обділені талантами, нежиттєвий правопис* та ін. Найкращий коментар до таких зразків авторської мовотворчості знаходимо в самого В. М. Русанівського: «Він не прагне вразити читача, примусити його зажмуритися від несподіванки. Ні, він просто шукає і знаходить слово, яке передасть усю глибину заздалегідь спроектованого художнього змісту»¹⁰.

Іноді авторські порівняння досить розгорнуті: «Як в українській вишивці символічно поєдналися червоний і чорний кольори, так у поезії великого Кобзаря України переплелися любов і ненависть, ніжність і гнів, замилювання і про-

² Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Там же. — 1993. — № 6. — С. 12.

³ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 378.

⁴ Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // Мовознавство. — 2004. — № 4. — С. 7.

⁵ Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета // Там же. — 2001. — № 3. — С. 13.

⁶ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.

⁷ Пригадаймо у поета Д. Білоуса: «А тут велет Шевченко встає, і народ утверджується в слові».

⁸ Єрмоленко С. Я. [Рец. на:] В. М. Русанівський. Історія української літературної мови. — К., 2001. — 391 с. // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 136–140.

⁹ Півторак Г. П. [Рец. на:] В. М. Русанівський. Історія української літературної мови : Підручник — 2-е вид., доп. і перероб. — К., 2002. — 424 с. // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 187–194.

¹⁰ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — С. 345.

кляття»¹¹; «Майстерність хлібороба полягає в тому, що він уміє відібрати найкраще зерно, помістити його в родючий ґрунт і добре доглянути посіви. Майстерність поета нагадує хліборобську працю: з паралелізмів і сталих порівнянь він видобуває слова-символи, добре знаючи, що символічність у них підтримується зв'язком із фольклорною образністю, і ставить їх у новий семантичний контекст»¹².

Семантична глибина слова в текстах майстрів красного письма (як, наприклад, здоєні слова у А. Малишка: *грім-луна, ніч-недрема, дим-туман* або у Ю. Клена: *вітер-завірюха, місяць-білоріг*, у І. Драча: *ліс-переліс, дівич-дума*) часом так захоплювала В. М. Русанівського, що він сам удавався до творчих експериментів: «А якщо з'єднати в одно два характеристичних слова? Тоді постає чи не повний образ. Назвав людину грубіяном-бруднолайком — і ніяка додаткова характеристика не потрібна»¹³.

Засобом стилістичного увиразнення мови також слугувала авторові алітерація, що промовляла такими звуками: *хлюпін хвиль, <осінь> шепоче, шелестить пожовклим листям, олюднена любов* та ін.

Емоційна насиченість мови В. М. Русанівського виявляється ще в одній особливості — він вибудовує простір діалогу через спонукальні форми дієслова: *вслухаймось, зупинімось, забудьмо, розгляньмо, спробуймо, повернімось*, серед яких найчастотнішим було дієслово *порівняймо*. Він чинив так, як радив свого часу О. О. Потебня: «Необхідно, щоб розмова передувала письму й залишалася мірилом під час писання»¹⁴. Незважаючи на те, що йдеться не про живий діалог, а уявний, автор створює атмосферу, в якій чує не тільки себе, свій власний голос, а прагне схилити читача до спільного роздуму і взаємозбагачення, зберігаючи разом з тим власну самостійність. Як відзначив О. Б. Ткаченко, тяжіння до діалогічності «характеризує одну з рис української ментальності й може свідчити про давню (і не викорінену) звичку народу до різноманітних рад, обговорень і полемік, яка може сягати давньокиївських часів з їхніми вічами»¹⁵.

У висловлюваннях В. М. Русанівського про мову простежуються також ознаки афористичності: «Без порівняння немає пізнання»¹⁶, «Мова в житті кожного народу — це надійна опора в його духовному й матеріальному розвитку»¹⁷, це «знаряддя творення культури»¹⁸.

З потребами культури В. М. Русанівський пов'язував стабільний український правопис. Правопис — це культурна справа, а основний чинник культури — традиція. Дискусії зі «змінювачами природної мови»¹⁹ завдавали чимало клопоту, а проблеми українського правопису вчений вважав, образно кажучи словами письменника В. О. Базилевського, «тріскачними перегонами над прірвою», позанауковими завихреннями: «Зараз дехто намагається накинати на нього чорний флер, але даремно. <...> Усі розмови про те, що правопис було зрусіфіковано, — злобна й неграмотна балаканина далеких від науки людей. «Український правопис» було видано мільйонним тиражем, і це позитивно позначилося на нашій культурі»²⁰.

В. М. Русанівського мова цікавила не лише як теоретичний об'єкт лінгвістики. Він розумів, що слово має велику життєву силу — духовно-культурну, освіт-

¹¹ Там же.— С. 185.

¹² Там же.— С. 184.

¹³ Там же.— С. 345.

¹⁴ Потебня О. О. Естетика і поетика слова.— К., 1985.— С. 265.

¹⁵ Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність.— К., 2006.— С. 21.

¹⁶ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 91.

¹⁷ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.— С. 6.

¹⁸ Русанівський В. М. У слові — вічність: Мова творів Т. Г. Шевченка.— К., 2002.— С. 3.

¹⁹ Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі.— С. 7.

²⁰ Русанівський В. М. Дещо з історії Інституту // Мовознавство.— 2005.— № 3—4.— С. 26—27.

ню, виховну. Є певна знаковість у тому, що його остання надрукована стаття була присвячена мові літератури для дітей²¹. Якою він її побачив? Такою, що мала традиційні й новаторські риси. Так, у казках для малечі відзначав узвичаєні казкові зачини й завершення, мовні кліше, а в лексиці — багато діалектних рис, що відрізняли західний регіон (*файно, газдування, увидіти* тощо) від центрального й східного (*талапнути, тарганити* — тягти щось важке на собі, *кухва* та ін.). Йому імпонувала багата авторська мова, але без надмірностей, наприклад, «коли множина від багатьох іменників утворюється за допомогою суфікса **-ята**: *вчителята, пазурята, школярчата, чубучата, бусорчата, дикунчата, хуліганчата, пацанчата*. Чи не занадто?»²².

Окрасою художньої літератури для підлітків В. М. Русанівський вважав фразеологію — літературну й авторську (пор.: *втерти маку, передати куті меду, заварити кашу, не вчи вченого, нічого в цьому не петрати, збити на кислцію, трудився, аж дим ішов, поспішав, як свекор пелюшки прати*) та емотивно забарвлені синоніми, пор. пари: *з'їсти — умелігати, говорити — мнякати, задаватися — пиндючитися, потрапити в біду — вталапатися, швидко заговорити — заджерготіти* та ін. Природно, автор не уникав коментування мови «хіпових підлітків», у якій процвітали гострі слівця, жаргонізми *чувак, щипач, атас, розколотися* та ін. Проте його ставлення до таких мовних явищ було негативним, бо вони — модні тенденції, що сигналізували про небезпеку, перетворювали художню літературу на літературу нехудожню, пор.: «Можна б тут назвати художню літературу, проте вона робить кроки на віддалення від літературної мови: одні намагаються наслідувати росіян і американців, жменями вводять в свої твори аргі та всілякі непристойності, інші пишуть своєю говіркою, щоб досягти ефекту невимушеності, а насправді віддаляючи свій твір від масового читача. І це теж проблема»²³.

Підсумовуючи міркування про літературу для дітей, В. М. Русанівський висував до неї такі основні вимоги: треба, по-перше, щоб вона мала цікаві сюжети, переважно пригодницькі, бо «чому сучасні діти так захоплюються романом про Гаррі Поттера? Мабуть тому, що в них (романах. — Л. Д.) є наліт чортівщини»²⁴, по-друге, щоб ці твори були написані «барвистою, приправленою гумором мовою»²⁵. Така позиція вченого суголосна настановам О. О. Потебні: «Неможливо стати справді письменником для дітей, <...> не перевіривши і не перевіряючи постійно зрозумілості й сили своїх слів на тих, кому вони призначені»²⁶. Треба мати особливий талант, щоб написати таке, що й дитина прочитає.

Коли ми говоримо «про кожного визначного вченого, — справедливо зазначає О. Б. Ткаченко, — аж ніяк не можна обмежитися вивченням самої його наукової спадщини, бо вся вона виростає й реалізується як наслідок його рис як людини»²⁷. Цілком об'єктивним буде твердження, що В. М. Русанівський мав природний талант до науки, який переріс у глибокий професіоналізм, мав організаторський і педагогічний хист. У нього були учні, які стали відомими вченими в різних галузях мовознавства — україністиці, русистиці, славістиці — і які нині ведуть самостійні дослідження, продовжуючи справу, традиції, задуми свого Вчителя. Він був людиною творчою, принциповою, наполегливою і працьовитою. Мав свої слабкості й недоліки — а хто їх не має? «Зрештою, — по-

²¹ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей // Там же. — 2006. — № 5. — С. 3–14.

²² Там же. — С. 9.

²³ Русанівський В. М. І рости, і діяти нам треба // Тижневик 2000. — № 22 (320). — 2006. — 2 черв.

²⁴ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей. — С. 8.

²⁵ Там же. — С. 11.

²⁶ Потебня О. О. Знач. праця. — С. 265.

²⁷ Ткаченко О. Б. Олександр Савич Мельничук як людина і вчений // Мовознавство. — 2001. — № 6. — С. 4.

годьмося з Аллою Миколаєнко, — таланти непросто сприймати однозначно. <...> Можна лише краєм ока підгледіти частку простору митця, щоби хоч на децицію збагнути його істинну сутність»²⁸. До того ж у кожного буде свій кут зору. Відзначимо у Віталія Макаровича рису, що багатьом впадала в око, — його тяжіння до гумору й іронії. Вони збереглися в нашій пам'яті не словесними формами, а настроєм.

Великий знавець гумору чеський письменник Карел Чапек вважав, що гумор — це завжди «трошки захист від життя». А інший видатний чеський письменник, Ярослав Гашек, створив образ Швейка, якому почуття гумору рятувало це саме життя. Справді, у наш перенасичений та переобтяжений подіями й емоціями час, коли, за Ліною Костенко,

«Завихрень безліч.
Тиші — анітрохи,
А струсам різним утрачаєш лік» («Кобзареві»),

коли неприємності не зникають і не з'являються знову, а лише переходять з одного стану в інший, почуття гумору рятує, а людей, одарованих цією щасливою якістю, люблять і цінують у будь-якому товаристві.

В. М. Русанівського цікавив гумор як психоемоційний і лінгвокультурний феномен. Мові українського гумору він присвятив статтю «Український гумор і його мова». Наведемо з неї цитату: «Український гумор — цілком оригінальне явище, в якому злилися дві абсолютно протилежні стихії — добродушність і злість»²⁹. «Хамів на світі більшає, а солов'їв меншає»³⁰ — цей афоризм Олеся Гончара не випадково привернув увагу В. М. Русанівського. У цих словах — імпліцитно висловлений власний погляд на людську совість, честь і гідність. Ось дослідник пише про вияви гумору за радянських часів, коли «можна було також писати епіграми на свого колегу по перу (але не на всіх)»³¹. Зауваження в дужках «але не на всіх» є виявом тонкого іронічного підтексту. Те саме відчувається в інших рядках (вони стосуються мови творів Ю. Ярмаши): «А ось вислів про політичні реалії всіх віків і народів: "...На чолі держави-експериментатора у них [людей] чомусь обов'язково утверджується злодій, який створює замість раю — земне пекло"»³², «А якщо вірити народів, то одна біда не ходить, за нею ще ходить група»³³. Узагалі, В. М. Русанівського захоплювала «легка українська іронія, що є однією з ознак нашої ментальності»³⁴. Він з інтересом примічав мовні засоби й стилістичні прийоми гумору та іронії у творах О. Довженка, О. Вишні, О. Чорногуза, А. Крижанівського, Ю. Андруховича, Вс. Нестайка. Так, добираючи зернинки індивідуальної мовної творчості, звертав увагу на дотепні порівняння: *курінь був темний, як студент-заочник; двоповерхова хижка з мансардою, яка тепер зветься хатинкою*, літературні ремінісценції: *Світ ловив їх і піймав; У людини повинно бути все прекрасне: одяг, почерк і прізвище; Нове життя нової прагне шапки; Всі в будинку Чудловських були радісні, збуджені* (на зразок новішого *усе змішалось в домі донецьких...*), авторські сентенції: *До міста не добігло, а з села не втекло; Гнув лінію. А вона була прямою* або авторські оказіоналізми *відреферендитися, самоповисуватися, вождик, говоряка* та ін. При цьому вчений закликав авторів дослухатися до зауваження О. Довженка про те, що письменник повинен бути не фотографом, а селекціонером, який формує сучасну літературну мову. Звідси критичне ставлення

²⁸ Миколаєнко А. «Молодий я, молодий...»: До 120-річчя від дня народження Павла Тичини // Літ. Україна.— 2011.— 27 січ.

²⁹ Русанівський В. М. Український гумор і його мова // Мовознавство.— 2005.— № 2.— С. 3.

³⁰ Русанівський В. М. Мова літератури для дітей.— С. 9.

³¹ Русанівський В. М. Український гумор і його мова.— С. 4.

³² Русанівський В. М. Мова літератури для дітей.— С. 8.

³³ Русанівський В. М. Український гумор і його мова.— С. 5.

³⁴ Русанівський В. М. Історія української літературної мови.— С. 346.

В. М. Русанівського до новотворів типу «снікерсувати (як і, скажімо, вафлювати, шоколадувати, шашликувати і под.)»³⁵, яких у мові не існує, чи до росіянізмів (соблазнительно, ісключительно, желательно та ін.) як до художнього прийому, що не сприяє піднесенню статусу й авторитету української мови, надто її призначенню бути мовно-естетичним знаком культури (МЕЗК — термін, запропонований С. Я. Єрмоленко³⁶).

Головне, однак, полягає в тому, що завдяки непересічним талантам майстрів слова, їхнім вдалим лінгвістичним знахідкам учений розкривав необмежені можливості рідної мови в передачі смислів і образів. Цей процес постійний, нескінченний, як нескінченне пізнання й осмислення текстів кожною людиною.

Говорячи про ставлення В. М. Русанівського до гумору та іронії, не можна не відзначити його схильності до самоіронії, що може собі дозволити лише сильна, розумна, самодостатня і впевнена у собі людина.

«Чого не може терпіти українець — це покинутості й сирітства»³⁷ — так сказав Віталій Макарович у одній зі своїх статей. Ніби сам про себе сказав, бо, як здається, в останні роки свого життя він переживав саме такі почуття. Є речі, які не озвучуються, але від того вони не перестають існувати. Не можна сказати, що він відмовився від спілкування — його було багато і з людьми, і з живою природою. Проте людське спілкування — матерія тонка. Тут принцип «чим більше, тим краще» не працює. Він до останнього приймав у себе вдома тих людей, кому довіряв, кого шанував і любив. Але чогось-таки не вистачало...

Можливо, саме тому його «літній вік» був позначений більшою відкритістю до людей. З великою повагою, теплом, а почасти й сумом, бо «лишилась невеличка жменька»³⁸, згадував В. М. Русанівський про всіх колег, з ким усе своє життя (з 1957 р. до 2007 р. — 50 років!) пропрацював в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Багатьом корифеям він давав коротенькі характеристики: «колоритна і творча особистість» М. А. Жовтобрюх, «невтомний новатор» К. К. Цілуйко, «дуже діяльний» Л. А. Близниченко, «все або нічого» — такою була З. Т. Франко, «спокійний, мудрий, урівноважений» Ю. О. Жлуктенко. «Треба віддати честь редакційній колегії “Мовознавства” за те, що вона ніколи не допускала упереджених дискусій»³⁹. Здається, що він ніби боявся когось забути у своїх спогадах «Дещо з історії Інституту», а тому відзначив 87 імен інститутських і 37 імен позаінститутських філологів-мовознавців, хто розбудовував нашу лінгвістичну науку. «Якщо я когось не назвав у цьому переліку, хай мені вибачить і живе вічно»⁴⁰, — підсумував В. М. Русанівський.

Минуще все. Лиш слово не мине. Слово Віталія Макаровича Русанівського житиме серед нас у часі, просторі і дії, бо у слові — вічність.

L. I. DANYLENKO

THE «LANGUAGE — HUMAN — CULTURE» SPACE OF ACADEMICIAN V. M. RUSANIVSKYI

Article is dedicated to commemoration of 80 jubilee of V.M. Rusanivskyy academician. His views on language as a distinctive factor of development of cultural and spiritual life of a man are researched. Article describes some peculiar personal traits of character, that complement scholar's academician image.

Key words: V. M. Rusanivskyy, science, language, culture, personality.

³⁵ Русанівський В. М. І рости, і діяти нам треба.

³⁶ Ширше про це див.: Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови // Мовознавство. — 2007. — № 4–5. — С. 3–12.

³⁷ Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. — С. 4.

³⁸ Русанівський В. М. Дещо з історії Інституту. — С. 25.

³⁹ Там же. — С. 31.

⁴⁰ Там же. — С. 4.

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ РУСЬ. 6

У статті наводяться докази того, що на початку VII ст. руси в азовсько-чорноморському регіоні вже існували: вони брали участь в облозі Константинополя в 626 році. Автор вважає, що етронім *русини* на означення жителів Прикарпаття та Закарпаття з'явився раніше від назви держави *Русь* і походить безпосередньо від назви кельтського (галльського) племені *rutheni*. Походження етроніма *русини* розглядається в тісному зв'язку з походженням назви *Галичина*, утвореної від ойконіма *Галич*, який виводиться від етроніма *галли*.

Ключові слова: азовсько-чорноморські руси, облога Константинополя, скіфи, тавро-скіфи, кельти-рутени, галли, русини, Галичина, Прикарпаття, Закарпаття.

У попередніх наших статтях про походження назви *Русь*¹ зазначалося, що після завоювання Юлієм Цезарем Галлії кельти-рутени (тобто галли з кельтського племені *rutheni*) залишили Галлію і вийшли на заселені слов'янами землі (іде-ться, звичайно, про воїнів). Спираючись на цілий ряд фактів, ми висловили припущення, що кельти-рутени під час своїх походів на землі західних слов'ян дійшли до острова Рюген². Відомий польський учений Лешек Мошинський, дослідник дохристиянської релігії слов'ян, теж схильний вважати, що кельтські впливи сягали острова Рюген³. Прийшовши на острів Рюген, кельти-рутени, будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, стали професійним військом острова. І хоча з часом вони злилися зі слов'янським населенням, перейнявши їхню мову, професійних воїнів острова Рюген продовжували називати рутенами (русами, руссю). Згодом ця назва була перенесена на все населення острова⁴. Саме до варягів-русів з острова Рюген, на наш погляд, і звернулися новгородці за допомогою, не змігши уладнати суперечки між місцевими претендентами на владу, не зумівши налагодити власне управління⁵.

Крім варягів-русів (з острова Рюген), у IX–X ст., за свідченнями візантійських і східних джерел, існували також азовсько-чорноморські руси, які тісно пов'язані з антами. У зв'язку з вторгненням у землі антів волохів, під якими ми розуміємо франків, анти залишили свою дунайську батьківщину і переселилися в Приазов'я і Причорномор'я. Разом з ними переселилася і частина кельтів-руте-

¹ Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 1 // Мовознавство.— 2003.— № 5.— С. 3–13; Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 2 // Мовознавство.— 2004.— № 2–3.— С. 3–19; Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 3 // Мовознавство.— 2004.— № 5–6.— С. 3–11; Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 4 // Мовознавство.— 2005.— № 3–4.— С. 33–46; Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 5 // Мовознавство.— 2005.— № 6.— С. 3–17.

² Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 1.— С. 12.

³ Moszyński L. Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft.— Köln ; Weimar ; Wien, 1992.— S. 50.

⁴ Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 1.— С. 12.

⁵ Там же.— С. 8–13.

нів (вихідців з Норіку), які стали професійним військом антів, у зв'язку з чим анти набули нового імені — руси⁶.

І азовсько-чорноморські руси, і варяги-руси — слов'яно-кельтського походження, і в тих і в других русів назва походить від назви кельтського племені *rutheni*, але перші руси (азовсько-чорноморські) — східнослов'янсько-кельтського походження, а другі (варяги-руси) — західнослов'янсько-кельтського походження.

І. Розглянуті нами свідчення візантійських і східних джерел вказують на існування азовсько-чорноморських русів у IX–X ст.⁷ У зв'язку з цим постає питання: коли з'явилися руси в азовсько-чорноморському регіоні? Ми можемо з упевненістю твердити, що на початку VII ст. руси в азовсько-чорноморському регіоні вже були. Підстави для такого твердження дає давня візантійська повість про напад персів і їх союзників — скіфів на Царград (Константинополь) у 626 році, відома за старослов'янськими рукописами XV–XVII ст.⁸ Дослідники встановили, що старослов'янський текст цієї повісті являє собою переклад з грецького оригіналу, написаного в VII ст. сучасником і очевидцем подій Феодором Сінкеллом⁹. З цього самого грецького оригіналу згадана повість у 1042 р. була перекладена на старогрузинську мову Георгієм Мтацміделі на Афоні¹⁰. Старогрузинський переклад називається «Облога Константинополя скіфами, які є руськими». З наведеної назви повісті стає зрозумілим, що скіфами в повісті названо русів. Про це говориться і в самому тексті повісті («Уся сила грецького царства була принижена і скорочена, і багато разів розтрощена персами та “скіфами, які є руськими”»¹¹, «Країна (Греція.— В. С.) була багато разів розтрощена персами та “скіфами, які є руськими”»¹²), де фактично дається (причому в усіх списках розширеної версії сказання) чітке роз'яснення, що «скіфи, які облягали (у 626 році) Константинополь, були руськими, правитель яких називався хаканом»¹³. Тим більше, що русів називали скіфами (і тавроскіфами) багато візантійських авторів (Лев Диякон, Михаїл Пселл, Іоанн Скилиця — Георгій Кедрін, Іоанн Зонара, Анна Комніна та ін.)¹⁴. Як уже зазначалося¹⁵, Лев Диякон у своїй праці «Історія» воїнів Святослава називає 24 рази русами, 63 рази скіфами, 21 раз тавроскіфами, 9 разів таврами. Константи-

⁶ Склярєнко В. Г. Походження назви Русь. 2.— С. 12–15; Склярєнко В. Г. Походження назви Русь. 4.— С. 33, виноска 3.

⁷ Склярєнко В. Г. Походження назви Русь. 2.— С. 7–12.

⁸ Сказания о Цареграде по древним рукописям / Изд. под ред. В. Яковлева.— СПб., 1868.— С. 11–33; Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке... графа Ф. А. Толстова / Изд. К. Калайдович и П. Строев.— М., 1825.— С. 124–125; Описание церковнославянских и русских рукописных сборников императорской публичной библиотеки / Сост. А. Ф. Бычковым.— СПб., 1882.— Ч. 1.— С. 73.

⁹ Васильевский В. Авары, а не русские, Феодор, а не Георгий: Замечания на статью Х. М. Лопарева // Византийский временник.— СПб., 1896.— Т. 3. Вып. 1.— С. 90–92; Боровский Я. Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 114.

¹⁰ Осада Константинополя скифами, кои суть русские, и поход императора Ираклия в Персию // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.— Тифлис, 1900.— Вып. 27.— С. 8–61; Сказание об осадах Константинополя персами, скифами-рускими (в 626 году) и арабами // Джанашивили М. Г. К материалам по истории и древностям Грузии и России : Заметки, переводы и комментарии.— Тифлис, 1912.— С. 114–144.

¹¹ Осада Константинополя скифами, кои суть русские, и поход императора Ираклия в Персию.— С. 15.

¹² Сказание об осадах Константинополя персами, скифами-рускими (в 626 году) и арабами.— С. 117.

¹³ Джанашивили М. Г. К материалам по истории и древностям Грузии и России : Заметки, переводы и комментарии.— Тифлис, 1912.— С. 109.

¹⁴ Дуйчев И. Българско средновековие : Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България.— София, 1972.— С. 111.

¹⁵ Склярєнко В. Г. Походження назви Русь. 2.— С. 6.

нопольський патріарх Фотій, який був свідком нападу русів на Царград у 860 році, називає русів народом скіфським¹⁶.

Оскільки іменем *скіфи* візантійські автори називали не тільки русів, а й деякі інші народи (слов'ян, балканських слов'ян, болгар, хазарів та ін.)¹⁷, виникала потреба, коли йдеться про русів, ужити таку назву, яка була б однозначною. Для цього було використано назву *тавроскіфи*, яка вперше засвідчена в «Географічному посібнику» Клавдія Птолемея близько 140 р. н. е. Птоломей розміщує тавроскіфів у понизов'ях Дніпра, на Ахілловому Дромі (Ахілловому Бігу), власне біля Таврії. Слід зазначити, що у Візантії кінця X ст. Тавроскіфія продовжувала пов'язуватися з Ахілловим Дромом¹⁸.

На питання, хто допомагав аварам при облозі Константинополя (Царграда) в 626 р., відповідають також історики. Дослідник історії Римської імперії Е. Гіббон і дослідник російської історії С. Гедеонов незалежно один від одного дійшли висновку, що союзниками аварів у поході на Константинополь 626 р. були руси¹⁹. Так само вважає і Г. Ласкін, дослідник історії Візантійської держави в першій половині VII століття²⁰. Іоникій Галятовський у творі «Небо новое» (1665 р.) пише, що при патріархові Сергію Царград був урятований від русів²¹. І. Я. Франко облогу Константинополя 626 р. пов'язує з походом полянського князя Кия на Царград²². Ще раніше таке припущення висловив Г. Ласкін: «може, спогад про участь у цьому поході (на Царград у 626 р.— В. С.) зберігся в переказі нашого літопису про похід Кия»²³.

Я. Є. Боровський, розглянувши візантійські, старослов'янські і старогрузинські джерела про похід скіфів-русів у VII ст. на Царград, дійшов висновку, що «імовірними учасниками облоги Константинополя в 626 р. були східні слов'яни (руси) із Середньої Наддніпрянщини, які прийшли під Царград морським шляхом на човнах-довбанках»²⁴. Не заперечуючи можливої участі середньонаддніпрянських (київських) русів у поході на Царград у 626 р., ми вважаємо, що серед русів — учасників згаданого походу переважну більшість становили азовсько-чорноморські руси. При цьому ми спираємося на прямі свідчення візантійських авторів. Зокрема, візантійський історик Константин Манассія (XII ст.) у своїй хроніці, при написанні якої були використані давні джерела, учасників облоги Константинополя в 626 р. називає тавроскіфами, що жили довкола Таврії²⁵. В одному із списків середньоболгарського перекладу манассієвої хроніки до виразу «корабля тавръских скию» існує глоса «в[є]ри руси», яка вказує, що кораблі таврських скіфів — це кораблі русів²⁶.

¹⁶ Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия руссов на Константинополь // Христианское чтение.— СПб., 1882.— № 9–10.— С. 425.

¹⁷ Дуйчев И. Знач. прая.— С. 107–113.

¹⁸ Детальніше про назву *тавроскіфи* див.: Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 2.— С. 6.

¹⁹ Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи.— М., 1885.— Ч. 5.— С. 201; Гедеонов С. Отрывки из исследований о варяжском вопросе.— СПб., 1862.— С. 55–57.

²⁰ Ласкин Г. Ираклий: Византийское государство в первой половине седьмого века.— Х., 1889.— С. 58.

²¹ Галятовский И. Н[е]бо новое.— Л., 1665.— Арк. 18.

²² Франко І. Причинки до історії України–Руси.— Л., 1912.— Ч. 1.— С. 25.

²³ Ласкин Г. Знач. прая.— С. 59.

²⁴ Боровский Я. Е. Знач. прая.— С. 118.

²⁵ Ф[иларет]. Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой церкви.— 2-е изд., доп.— Чернигов, 1864.— С. 224, примеч. 5; Летописца на Константин Манаси.— София, 1963.— С. 243–244.

²⁶ Дуйчев И. Знач. прая.— С. 112–113.

Перенесення Константином Манассією (XII ст.) у своїй хроніці назви *тавроскіфи* на русів, які брали участь в облозі Константинополя в 626 р., було зумовлене, очевидно, тим, що ці руси проживали в понизов'ях Дніпра, на Ахілловому Дромі (тобто там, де колись розміщалися тавроскіфи) і вказує на азовсько-чорноморських русів як учасників облоги Константинополя у 626 р.

Про ідентичність скіфів-русів, які брали участь в облозі Константинополя в 626 р., і скіфів-русів, які брали участь у поході Святослава Ігоревича на Балкани (а останні, як вже зазначалося, були в основному азовсько-чорноморськими русами²⁷), свідчить їх однаковий поховальний обряд: і ті, і ті спалювали вбитих воїнів, що зафіксовано, з одного боку, в повісті про облогу в 626 р. Константинополя («толикаго множества на коеждо бо стран□ст□ны гречестіи вои противныхъ побиша, яко къ томоу не мощи живымъ съжигати мертвыхъ»²⁸; «вороги, що залишилися в живих, не встигали спалювати трупи полеглих воїнів. Спалювання вимагалось звичаєм варварів»²⁹, а з другого — в «Історії» візантійського автора X ст. Лева Диякона («І от, коли настала ніч і засяяв повний круг місяця, скіфи вийшли на рівнину і почали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розклали багато вогнищ і спалили, заколовши при цьому за звичаєм предків велику кількість полонених, чоловіків і жінок»³⁰). Існування в русів обряду спалення своїх небіжчиків широко засвідчують арабські автори (Ібн-Фадлан, Ал-Бекрі, Істахрі, Ібн-Хадіс, Масуді та ін.)³¹, і йдеться при цьому, звичайно ж, про азовсько-чорноморських русів.

Привертає увагу також той факт, що воєвода (князь) скіфів-русів, які брали участь в облозі Константинополя в 626 р., називається хаканом. У Бертинській хроніці від 839 р. хаканом (Chacanus) названо царя русів, який відправив послів до візантійського імператора Феофіла для встановлення дружніх стосунків. Аналізуючи свідчення Бертинської хроніки, ми дійшли висновку, що послів відправив цар (хака́н) азовсько-чорноморських русів³². Отже, той факт, що воєвода скіфів-русів, які брали участь в облозі Константинополя в 626 р., називався хака́ном, теж вказує на азовсько-чорноморських русів як учасників облоги. Слово *хака́н* (це слово тюркського походження³³) було титулом володаря в хазарів. Хаканами грузини здавна називали хазарських царів³⁴, і, як засвідчує казання про облогу Константинополя скіфами-русами в 626 р., «хаґанами грузини називали також царів тих скіфів, яких вони вважали руськими»³⁵. Оскільки азовсько-чорноморські руси жили поряд з хазарами, то немає нічого дивного, що вони перейняли згаданий титул у своїх сусідів. Згодом цей титул (друс. *хака́нь, каганъ*) був перенесений на князів Київської Русі (зокрема на Володимира і його сина Ярослава Мудрого).

Висновок про існування азовсько-чорноморських русів ще на початку VII ст., зроблений на основі давньої візантійської повісті про участь скіфів в об-

²⁷ Складенко В. Г. Походження назви Русь. 2.— С. 7–8.

²⁸ Сказания о Цареграде по древним рукописям.— С. 20.

²⁹ Осада Константинополя скифами, кои суть русские, и поход императора Ираклия в Персию.— С. 31.

³⁰ Диякон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко.— М., 1988.— С. 78.

³¹ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. : Статьи, переводы и комментарии.— Х., 1956.— С. 143; Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— М., 1967.— Т. 2.— С. 103–104.

³² Складенко В. Г. Походження назви Русь. 3.— С. 8.

³³ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1985.— Т. 2.— С. 336.

³⁴ Джанашвили М. Г. К материалам по истории и древностям Грузии и России : Заметки, переводы и комментарии.— С. 109.

³⁵ Там же.

лозі Константинополя в 626 р., підтверджується повідомленням ат-Табарі, що в першій половині VII ст. руси жили по сусідству з хазарами³⁶. С. Шелухін «на підставі хронології історичних звісток про Русь в Сурожі та Амастрі» дійшов висновку, що «Русь мала сталий осідок коло Азовського моря, коло Дону, в Тмутаракані вже в VIII вікові», хоча не виключає, що кельти-русини могли прийти туди в VI–VII ст.³⁷

II. Візантійські автори називали русів скіфами, тому що «руси населяють край, який був відомий як батьківщина скіфів з античності»³⁸. Аналогічне можна сказати і про інші назви русів — *тавроскіфи*, *таври*. Ми вже розглядали назву *тавроскіфи*³⁹, яка вперше засвідчена в «Географічному посібнику» Клавдія Птолемея близько 140 р. н. е. Птоломей розміщує тавроскіфів у понизов'ях Дніпра, на Ахілловому Дромі (Ахілловому Бігу). У Візантії кінця X ст. Тавроскіфія продовжувала пов'язуватися з Ахілловим Дромом. Тому русів, які населяли край, де колись розміщувалися тавроскіфи (у понизов'ях Дніпра, на Ахілловому Дромі), візантійські автори називали тавроскіфами, а русів, які знаходилися там, де колись проживали таври (у Криму і на Тамані, яка в давнину вважалася Кримом), візантійські історики називали таврами. А оскільки і руси-скіфи, і руси-тавроскіфи, і руси-таври були одним і тим самим народом, котрий ми називаємо азовсько-чорноморськими русами (з різними місцями базування, що відбилося в назвах *скіфи*, *тавроскіфи*, *таври*), то візантійські автори (зокрема Лев Диякон) мали підстави називати азовсько-чорноморських русів і скіфами, і тавроскіфами, і таврами.

Називаючи азовсько-чорноморських русів скіфами (тавроскіфами, таврами), візантійські автори дотримувалися простого правила: новий народ (а руси були новим народом в азовсько-чорноморському регіоні) слід називати не його іменем, а іменем того народу, який раніше проживав на цій території і встиг про себе заявити. Цього правила (правила перенесення назв старих народів на нові, його ще називають принципом географічної спадковості, ми його називатимемо правилом архайзації назв нових народів) дотримувалися не тільки візантійські автори, а й, за словами О. М. Трубачова, «книжники всієї культурної Європи того часу — від франкського Заходу до візантійського Сходу»⁴⁰.

У творах візантійських істориків, звичайно, не тільки азовсько-чорноморські руси виступають з архаїчними (перенесеними з давніх народів) іменами (*скіфи*, *тавроскіфи*, *таври*), а й цілий ряд інших нових народів. Наведемо деякі з таких імен⁴¹, причому лише з «Історії» Лева Диякона та з «Історії» Нікіти Хоніата: **болгарів** Лев Диякон називає мисянами, Нікіта Хоніат — мизійцями, бо болгари населяли «країну давніх мисян»⁴², бо «Болгарія становила в давнину одне володіння з Мизією»⁴³; **угорців** Лев Диякон і Нікіта Хоніат називають гуннами⁴⁴.

³⁶ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.) / Собр., пер. и объясн. А. Я. Гаркави.— СПб., 1870.— С. 74.

³⁷ Шелухін С. Звідкіля походить Русь : Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції.— Прага, 1929.— С. 96.

³⁸ Дуйчев И. Знач. праця.— С. 110.

³⁹ Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 2.— С. 6.

⁴⁰ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста). — М., 1993. — С. 40.

⁴¹ Уже давно назріла потреба укласти словник назв різних народів, під якими вони виступають у давніх авторів.

⁴² Диякон Лев. Знач. праця.— С. 187. Примеч. 1 к кн. 5.

⁴³ Хоніат Никита. История.— СПб., 1862.— Т. 2.— С. 477.

⁴⁴ Диякон Лев. Знач. праця.— С. 201. Примеч. 80 к кн. 6; Хоніат Никита. Знач. праця.— СПб., 1860.— Т. 1.— С. 127; Т. 2.— С. 482.

Урахування правила архаїзації назв нових народів дозволяє пояснити також співвідношення назв *руги* і *руси* (щодо жителів острова Рюген)⁴⁵. Дехто з дослідників говорить навіть про спорідненість цих назв⁴⁶, проте близькість назв тут випадкова. Руги (германське плем'я) населяли острів Рюген у давнину (Тацит згадує ругів у «Германії»), з часом вони залишили острів. На острів прийшли слов'яни і кельти-рутени (руси). Однак давні автори, дотримуючись загальноєвропейського правила архаїзації назв нових народів, часто називають русів острова Рюген ругами.

У плані співвідношення назв *руги* і *руси* привертає увагу той факт, що в X ст. на території сучасної Австрії існував край Ругіланд, який ще називався Ruzamarcha (Руська марка). В. В. Ерліхман думає, що наведені назви дають підстави «вважати етноніми “руги” і “руси” спорідненими»⁴⁷. Як ми щойно зазначили, це не так. Наведені назви дають підстави вважати етноніми «руги» і «руси» тотожними. «Тотожність ругів і русів,— пише А. Г. Кузьмін,— не гіпотеза і навіть не висновок. Це факт, що лежить на поверхні, пряме читання джерел, незгоду з якими треба серйозно мотивувати»⁴⁸. Наведені назви (Ругіланд і Ruzamarcha) дозволяють стверджувати, що якась частина ругів-русів залишила острів Рюген, пішла на південь і врешті-решт опинилася на території сучасної Австрії, де й осіла. Проте наведені назви не дозволяють думати, що край Ругіланд / Ruzamarcha заселила якась частина кельтів-рутенів, що йшла з Норіка до Балтійського моря (інакше залишається незрозумілою назва Ругіланд). Наведені назви не дозволяють також припускати, що край Ругіланд / Ruzamarcha заселили давні руги (германське плем'я), ідучи з острова Рюген на південь (інакше залишається незрозумілою назва Ruzamarcha).

III. Загальновідомо, що ще порівняно недавно жителів Прикарпаття називали русинами. Загальноприйнято, що назва *русини* на означення жителів Прикарпаття виникла у зв'язку із занепадом держави Київська Русь⁴⁹. Ми вважаємо, що назва *русини* з'явилася незалежно від назви держави Київська Русь і виводимо назву *русини* безпосередньо від назви кельтського племені *rutheni*. Така точка зору не є новою. Її висловлювали й інші дослідники. На думку С. Шелухіна, коли кельти-рутени не змогли перебувати в Норіку та Паннонії, куди прийшли з Родану в V ст., «вони пішли частина вгору на Карпати і Збруч, а частина на Вкраїну до Азовського моря, на Тамань»⁵⁰. На користь висловленої нами точки зору (щодо давності походження назви *русини* на означення жителів Прикарпаття і щодо походження назви *русини* безпосередньо від назви кельтського племені *rutheni*) свідчить цілий ряд фактів:

1. Насамперед слід назвати той факт, що на згаданій території (Прикарпаття) мали місце кельтські поселення⁵¹. З кельтами пов'язується і видобуток солі в Прикарпатті. О. І. Соболевський з цього приводу писав: «...промисел солі в Галичині (рос. Галиции) давній і на початку нашої ери був, мабуть, у руках

⁴⁵ Трубачев О. Н. Знач. праця.— С. 42.

⁴⁶ Эрлихман В. В. Русы и варяги в Восточной Европе (IX–XII века) // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— № 8 (156). Антиномизм.— С. 172.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Кузьмин А. Одоакр и Теодорих // Дорогами тысячелетий.— М., 1987.— Кн. 1.— С. 115.

⁴⁹ Павлюк С. Етногенез українців : Спроба теоретичної конструкції.— Л., 2006.— С. 52; Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи.— К., 2009.— С. 167–168.

⁵⁰ Шелухин С. Знач. праця.— С. 21.

⁵¹ Herrmann J. Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters // Slovenská archeológia.— Bratislava, 1978.— Roč. 26. Číslo 1.— S. 26; Эрлихман В. В. Знач. праця.— С. 172.

кельтів...»⁵². Великі поклади солі наявні в районі Галича⁵³. З Галича сіль розвозилася по всій Київській Русі. У патерику Київського Печерського монастиря розповідається, що під час війни київського князя Святополка Ізяславича з Володарем та Васильком, які боролися за незалежність Галицької землі від Києва, припинився підвіз солі з Галича і не було солі в усій Руській землі («И не пустиша гостей из Галича и лодий с Перемышля, и соли не бысть во всей Руськой земли») ⁵⁴. На Закарпатті кельти (галли) з'явилися в III ст., про що свідчать римські джерела і археологічні знахідки (латенська культура) ⁵⁵.

2. Важливим свідченням на користь висловленої думки про походження прикарпатських русинів ми вважаємо «Список міст руських дальніх і ближніх», складений у середовищі митрополита Кипріяна (болгарина за походженням) невдовзі після затвердження його митрополитом (1390 р.). У список включено руські міста, які мали б входити в очолювану Кипріяном митрополію, проте Константинополь не передав їх Кипріяну. Разом з тим Константинополь не передавав ці міста і болгарській митрополії. Значну частину списку становлять «волоські» міста — Прикарпатська («Червлена») Русь⁵⁶. Слово «волоський» утворено від етноніма *волохи*, який походить від назви кельтського племені *вольків* (*volcae*) і первісно означав кельтів⁵⁷. Слово «волоський» у «Списку міст руських дальніх і ближніх» ужите, на наш погляд, у прямому значенні і означає — «кельтський»: ідеться про територію (Прикарпатська Русь), на якій зупинилася частина кельтів-рутенив з тих, що йшли з Норіку на північ (до острова Рюген).

3. На присутність кельтів у Прикарпатті вказує цілий ряд дослідників. І. Херманн, говорячи про значний культурний вплив кельтів на балтійських слов'ян, який простежується в культових будівлях, зазначає, що кельти прийшли в Прибалтику з Прикарпаття⁵⁸. На думку А. Г. Кузьміна, нинішня Закарпатська Русь — зупинка ругів-русів на шляху від Прибалтики до Причорномор'я в черняхівський час⁵⁹.

4. Етнонім *rutheni* етимологічно пов'язаний, найімовірніше, з кельт. (гал.) *roudos* «червоний», фр. *roux*, *rousse* «рудий, руда» (первісне значення етноніма — «червоні, руді») ⁶⁰. Рутени справді були рудими. Рудими їх називає римський автор I ст. Лукан: *flavi rutheni* «руді рутени» ⁶¹. І руси, назву яких виводимо від назви кельтського племені *rutheni*, теж були рудими. На це вказує

⁵² Соболевский А. Из истории словарного материала // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1911.— Т. 65. № 1.— С. 411.

⁵³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— 2-е изд., доп. и перераб.— М., 1956.— С. 329.

⁵⁴ Патерик Киевского Печерского монастыря.— СПб., 1911.— С. 207.

⁵⁵ Неудлы З. Р. История Закарпатской Руси до XIV столетия // Изв. АН СССР. Сер. истории и филос.— М., 1945.— Т. 2. № 4.— С. 207.

⁵⁶ Кузьмин А. Г. Два вида русов в юго-восточной Прибалтике // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156). Антиномизм.— С. 192–193.

⁵⁷ Шафарик П. И. Славянские древности.— М., 1837.— Т. 1. Кн. 2.— С. 80, 99, 103; Толстов С. П. «Нарцы» и «волхи» на Дунае (Из историко-этнографических комментариев к Нестору) // Сов. этнография.— М.; Ленинград, 1948.— № 2.— С. 12–13; Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы) // Вопр. истории.— М., 1974.— № 11.— С. 57; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвист. исслед.— М., 1991.— С. 41.

⁵⁸ Herrmann J. Op. cit.— С. 26.

⁵⁹ Кузьмин А. Г. Облик современного норманизма // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156). Антиномизм.— С. 226–227.

⁶⁰ Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы).— С. 66; Склярєнко В. Г. Походження назви Русь. 5.— С. 16.

⁶¹ Див.: Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы).— С. 66.

Ліудпранд, коли говорить про русів як про народ, «який за властивістю його тіла греки називають русами»⁶², явно пов'язуючи грецьку назву ῥῶς «руси» з прикметником ῥοῦβιος «червоний, рудий». На це вказують також арабські письменники: «я бачив русів...; вони руді» (Ібн Фадлан)⁶³. Говорячи про зовнішній вигляд варягів-русів (власне про те, що вони були рудими), А. Г. Кузьмін наводить такий факт: у Галичині, в краю карпатських русинів, у ХІХ ст. відмічався найвищий у Європі відсоток «рудих»⁶⁴, і цей факт може свідчити (і, на нашу думку, свідчить, зважаючи на спільність назви) про спорідненість варягів-русів і карпатських русинів.

5. Існують свідчення того, що Прикарпаття (як і Закарпаття) отримало назву Русь дуже давно. У географічному розділі енциклопедичного твору «Про властивості речей» («De proprietatibus rerum») Бартоломея Англійського (близько 1190–1250 рр.), який отримав освіту в Парижі і потім працював у Магдебурзі (Німеччина), є коротка глава про Русь того часу (країну Рутію або Рутену) і пасаж у главі про Галлацію (Галичину), яка завершується такими словами: «Est autem regio latissima et fertilissima Europae continens magnam partem quae nunc Rutenea a pluribus nominatur»⁶⁵ («А край цей — дуже великий і дуже родючий, він займає в Європі більшу частину, яку тепер Рутенією багато хто називає»). Кінець наведеної цитати ми розуміємо так: Галичина займає більшу частину землі, яку тепер багато хто називає Рутенією, оскільки в главі про Рутенію (Рутію, Рутену) чітко сказано, що «вона в деякій частині своїй називається Галлацією (Галичиною.— В. С.)»⁶⁶ (наш переклад з латинської мови наведеного фрагмента в основному збігається з перекладом О. Прицака, але суттєво відрізняється від перекладу В. І. Матузової, пор.: «Ця країна — найпротяжніша і родюча: вона займає в Європі більшу частину, яку багато хто називає Рутенією»⁶⁷, «А край цей — дуже великий і дуже родючий, він включає більшу частину Європи, яка тепер багатьма Рутенією називається»⁶⁸). Галичина не може становити більшу частину Київської Русі, отже, Рутенія не може означати Київську Русь. У главі про Рутенію (Рутію, Рутену) сказано, що на сході вона межує з римським кордоном (очевидно, «ромейським», тобто візантійським), на заході — з Паннонією (Угорщиною), на півночі — з Готією (Німеччиною), на півдні — з Грецією⁶⁹. В. І. Матузова, коментуючи фрагмент про Галлацію з твору Бартоломея Англійського, зазначає, що «під Галлацією Бартоломей Англійський розуміє Галицько-Волинську Русь»⁷⁰. На наш погляд, Рутенія у Бартоломея Англійського — це Прикарпатська і Закарпатська Русь, а Галичина — більша частина Русі (Прикарпатська Русь).

Багато свідчень про Галицьку землю (ή Γάλιτσα) містять візантійські джерела, що пояснюється близькістю цієї землі до Візантії. Візантійський письменник і ритор Нікіта Хоніат (близько 1155–1217 рр.) у своєму творі «Історія» зазначає: «Галиця — це одна з топархій (волостей.— В. С.), що належать русам, яких називають

⁶² Liudprandi Antapodosis // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum.— Hannover, 1839.— Т. 3.— Р. 331.

⁶³ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.).— С. 93.

⁶⁴ Кузьмин А. Одоакр и Теодорих.— С. 116.

⁶⁵ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. (тексты, перевод, комментарий).— М., 1979.— С. 74.

⁶⁶ Там же.— С. 77, 85.

⁶⁷ Прицак О. Походження Русі.— К., 1997.— Т. 1.— С. 51.

⁶⁸ Матузова В. И. Знач. праця.— С. 83.

⁶⁹ Там же.— С. 77, 85.

⁷⁰ Там же.— С. 91.

вають також гіперборейськими скіфами»⁷¹. Візантійські автори XII ст. населення Галиці (Галичини) називають русами, або гіперборейськими скіфами, або тавроскіфами⁷². Населення Закарпаття в другій чверті XI ст. — теж руси, що засвідчує документ від 1031 р. «Annales Hildesheimenses», у якому Імріх, син угорського короля Стефана I, має титул «dux Ruizorum»⁷³. Слід також зазначити, що латиномовні джерела XIII ст. називають Карпати «Ruthenorum alpes»⁷⁴. Усі ці факти незаперечно свідчать, що і Галицька Русь, і Закарпатська Русь отримали назву Русь не внаслідок розпаду Київської Русі, як прийнято вважати, а набагато раніше.

Походження етноніма *русини*, на наш погляд, слід розглядати в тісному зв'язку з походженням назви *Галичина*, яка являє собою утворення за допомогою суфікса **-ин(а)** від *Галич* (ідеться про давнє місто *Галич*, ст. *Галич*, п. *Galicja* «Галич», звідки лат. *Galicja*, сгр. *Γάλιτςα*). Щодо походження назви *Галич* існує цілий ряд версій. Назвемо основні з них:

- від *галич* (зб.) «галки» (три галки були зображені на гербі Галичини)⁷⁵;
- від кельт. *hal* «сіль» (географічну назву пов'язують з місцем видобування солі)⁷⁶;
- від етнічної назви кельтів-галатів (*Galati*)⁷⁷;
- від друс. *галичъ* «галчачий», утвореного від *галица* «галка»⁷⁸;
- від гот. *hallus* «скеля»⁷⁹;
- від друс. *галити* «радіти», *галичъ* «галчачий крик»⁸⁰;
- від п. *hala* «висока, лиса гора»⁸¹;
- від псл. **galъ* / **golъ* «голий, непокритий, відкритий»⁸²;
- від друс. *галица* «галка»⁸³;
- від етноніма *галли* (лат. *Galli*)⁸⁴.

Остання версія щодо походження назви *Галич* (від етноніма *галли*), на наш погляд, є правильною. Для підтвердження цієї версії ми спиратимемося знову ж таки на енциклопедичний твір «Про властивості речей» («De proprietatibus rerum») Бартоломея Англійського. У географічному розділі цього твору, закінченого близько 1250 р., є коротка глава про Русь того часу, у якій ідеться і про Галичину: «І вона (країна Рутія або Рутена.— В. С.) у деякій частині своїй називається Русь».

⁷¹ Хониат Никита. Знач. праця.— Т. 1.— С. 163.

⁷² Там же.— С. 163, 437; Т. 2.— С. 246, 525.

⁷³ Неедль З. Р. Знач. праця.— С. 209, 211.

⁷⁴ Див.: Стрижак О. Кельти й Україна // Наука і культура : Україна.— К., 1989.— Вип. 23.— С. 276.

⁷⁵ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 133.

⁷⁶ Egli J. J. Nomina geographica.— 2. verm. u. verb. Aufl.— Leipzig, 1893.— S. 339; Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР.— К., 1973.— С. 41; Попов А. И. Географические названия : Введ. в топонимику.— М. ; Ленинград, 1965.— С. 71–72; Ковалев Г. Ф. История русских этнических названий.— Воронеж, 1982.— С. 49.

⁷⁷ Браун Ф. Разыскания в области готско-славянских отношений.— СПб., 1899.— Ч. 1: Готы и их соседи до V века.— С. 166, 172.

⁷⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1964.— Т. 1.— С. 388.

⁷⁹ Див.: Там же.

⁸⁰ Тихомиров М. Н. Знач. праця.— С. 329.

⁸¹ Stormfels W., Bischof H. Unsere Ortsnamen.— Bonn, 1961.— S. 86.

⁸² Роспонт С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.— М., 1972.— С. 17; Нерозник В. П. Названия древнерусских городов.— М., 1983.— С. 57.

⁸³ Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1979.— Вып. 6.— С. 92.

⁸⁴ Шелухин С. Знач. праця.— С. 43, 66, 95, 120; Тищенко К. Іншомовні топоніми України : Етимологічний словник-посібник.— Тернопіль, 2010.— С. 65.

вається Галлацією (Галичиною.— В. С.)»⁸⁵. В іншому місці, де йдеться про Галлацію (Галичину), Бартоломей Англійський зазначає: «Галлація — край у Європі, зайнятий давніми галльськими племенами, від яких вона і бере свою назву, як говорить Ісидор у книгах IX і XV»⁸⁶. Говорячи про заселення Галлації (Галичини) давніми галлами, даючи фактично етимологічне пояснення назві Галлація (Галичина), Бартоломей Англійський спирається на авторитет давнішого енциклопедиста, іспанського церковного діяча і вченого Ісидора Севільського (близько 560–636 рр.), хоча й сам він, навчаючись у Франції – батьківщині галлів, міг знати про галлів дуже багато. У цій же невеличкій главі про Галлацію (Галичину), яка складається всього-навсього з п'яти речень (перше з них ми вже навели), Бартоломей Англійський ще раз (буквально через два речення) наголошує на походженні від давніх галлів жителів Галлації і назви краю («Нині ж від давньої назви галлів вони звуться галлами, а край їх називається Галлацією»⁸⁷), що свідчить про його тверду переконаність у цьому питанні.

Після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельти-рутени залишили Галлію і пішли до Дунаю в Норік, а згодом — на землі інших народів. Ми вважаємо, що, покидаючи Норік, велика група кельтів-рутенів рушила на північ (через землі західних слов'ян) і дійшла до Прикарпаття, де частина кельтів-рутенів залишилася на осідок (прикарпатські і закарпатські русини); ті кельти-рутени, що продовжили рух на північ, дійшли до Балтійського моря та острова Рюген (варяги-руси)⁸⁸. Інша велика група кельтів-рутенів разом з антами пішла до Чорного та Азовського морів, на Тамань (азовсько-чорноморські руси).

У наших статтях «Походження назви Русь» говориться лише про тих кельтів-рутенів, які, прийшовши на землі західних слов'ян (острів Рюген) і східних (Прикарпаття, Закарпаття, Причорномор'я та Приазов'я), відіграли певну роль в етнічному формуванні українців. Можна було б ще багато говорити про кельтів-рутенів, які опинилися на землях теперішніх Австрії, Угорщини, Німеччини, Чехії, Польщі та інших держав. Замість того, щоб створити власну державу, кельти-рутени розсіювалися по різних народах. Про таке розсіювання кельтів-рутенів писав ще в I ст. римський письменник Лукан (39–65 р.): «Solvuntur flavi longo statione rutheni» — «Розсіюються русоволосі рутени з їх давнього осідку»⁸⁹.

V. H. SKLIARENKO

THE ORIGIN OF RUS' 6

In the article, the evidence is given that at the beginning of the 7th ct. the Ruses already dwelt in the Azov sea — Black sea region: in 626 they took part in the siege of Constantinople. The author argues that the ethnonym *русини* denoting the inhabitants of the Transcarpathian and Subcarpathian regions appeared earlier than the name of the state of Rus' and derives immediately from the name of the Celtic (Gallic) tribe rutheni. He elucidates the origin of the ethnonym *русини* as closely related with that of the name *Галичина*, deriving from the place name *Галич* considered as originating from the ethnonym *галли*.

Key words: Azov-Black sea Ruses, the siege of Constantinople, Scythians, Tauro-Scythians, Celts-ruthens, Gauls, русини, Галичина, the Transcarpathian region, the Subcarpathian region.

⁸⁵ Матузова В. И. Знач. праця.— С. 77, 85.

⁸⁶ Там же.— С. 74, 83.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Як уже зазначалося, І. Херманн теж схиляється до думки, що кельти прийшли в Прибалтику з Прикарпаття (*Herrmann J. Op. cit.— S. 26*).

⁸⁹ Див.: Прицак О. Знач. праця.— С. 51.

МОВА І ЗАГАЛЬНА СИМЕТРІЯ УНІВЕРСУМУ

У статті обговорюється питання формування нової лінгвістичної парадигми у світлі істотних загальнонаукових змін, що відбуваються нині. Пропонується розглядати системний лад людської мови як вияв загальної симетрії в організації універсуму.

Ключові слова: людська мова, семантичний континуум, мовна картина світу, концепт, наукова парадигма, ізоморфізм, ноосфера.

Зараз багато пишуть про народження нових парадигм знань у різних науках, у тому числі й у мовознавстві. Разом з тим, як відомо, справжні зміни будь-яких парадигм — явища виняткові, а тому вкрай рідкісні.

Щодо астрофізики, наприклад, то дотепер відомі тільки дві основні парадигми, або планетарні системи: геоцентрична (Птоломей) та геліоцентрична (Н. Коперник; 1543 — рік офіційного оприлюднення теорії). Теоретична фізика також вимірює свої парадигми значними відстанями — від Ньютона до Ейнштейна. Решта змін розглядаються як похідні, хоча й фундаментальні для галузі. Те саме в біології, яка ключові віхи свого розвитку пов'язує з відкриттям теорії еволюції Дарвіном (XIX ст.) та започаткуванням біогенетики (XX ст.) Не є винятками й інші сфери людських знань, які циклічно змінюють базові принципи людських уявлень про світ і віднаходять якісно інші способи його пізнання. Саме так народжуються по-справжньому нові парадигми, які стають фундаментом принципово нових ідей і наукових напрямів.

Висновок простий: нам, гуманітаріям, варто бути скромнішими у визначенні кількості та якості власних наукових парадигм, а також чергових «революційних» відкриттів, які час від часу так легко проголошуються.

Що ми маємо нині в лінгвістиці? Чи насправді початок третього тисячоліття демонструє формування нової парадигми? Якщо так, то в чому її сутність? І як по-новому може розглядатися людська мова і мови світу з огляду на сучасні світоглядні зміни? Яким є лад людської мови в загальній структурі Всесвіту і якими є мови світу всередині самих себе як феномени планетарно-розумового простору — *ноосфери*? Чи насправді існує загальна симетрія між системною організацією мови та іншими структурами знань людини? І якщо так, то як і в чому це виявляється?

Спробуємо торкнутися цих і деяких суміжних питань, які сьогодні, після античної та картезіанської філософії, набувають щонайменше третьої (у філософському розумінні) хвилі актуальності.

1. Лінгвістичні парадигми. Відомий мовознавець Т. В. Гамкрелідзе одну зі своїх статей коректно назвав «Об одной лингвистической парадигме»¹. Він укажує на щонайменше сім європейських лінгвістичних парадигм, а саме: 1) універсальну граматику Арно і Лансло; 2) порівняльно-історичне мовознавство; 3) яфетичну теорію Марра; 4) синхронічну лінгвістику Соссюра; 5) генеративну граматику Хомського; 6) структурно-типологічну компаративістику ХХ ст.; 7) ностратиту та мовні макросім'ї (Дж. Грінберг та ін.)².

Можна погодитися з наведеним переліком, а можна також уявити експеримент, у якому представникам різних лінгвістичних шкіл запропонують подати свої варіанти парадигм в історії лінгвістичних учень. Немає сумніву, що відповіді будуть різними. Так, з наведеного переліку очевидно, що Т. Гамкрелідзе, будучи представником останньої із зазначених парадигм («Ностратика та мовні макросім'ї»), цілковито виявив притаманне «його» напряму відчуття змін у лінгвістичній історії.

Продовжуючи експеримент і тому не претендуючи на однозначність підходу, висловлюємо думку про те, що історії лінгвістики дотепер відомі лише дві лінгвістичні парадигми, які виявилися найвпливовішими з позицій кардинальних змін у мовознавстві. За принципом використання знакових імен учених-реформаторів основні лінгвістичні парадигми можуть мати такий вигляд.

1. Мовознавство до В. фон. Гумбольдта (нагромаджується матеріал про мови світу, але мови ще не вивчаються крізь призму їх історичних та генетичних зв'язків; людська мова розглядається переважно як заданий засіб комунікації зі своїм інструментарієм — фонетикою, лексикою, граматику. Винахід писемності дозволяє розвивати і нагромаджувати найголовніші атрибути цієї парадигми: описові граматики, словники, підручники окремих мов тощо).

2. Мовознавство після В. фон. Гумбольдта (з відкриттям порівняльно-історичного методу мови світу починають усвідомлюватись як єдність відмінностей у процесі історичної генези та діалектичного розвитку. Відтак мови визнаються одним з найголовніших джерел установлення генетичної правди людства і пізнання скарбу національної людської свідомості — духу різних народів. Започатковується загальна теорія мови в близькому до сучасного розумінні, в якій мова розглядається як творчий феномен свідомості, вербальний складник ментальності та основний засіб самовираження людини, соціуму, нації).

Окрема сторінка — античні школи, які, очевидно, не можна віднести до будь-яких парадигм стосовно різних галузей знань, оскільки геніальні ідеї стародавніх філософів вважаються донедашковими, тобто такими, які ґрунтувалися на стихійно-інтуїтивних і метафізичних принципах пізнання.

Усередині кожної з двох зазначених парадигм варто виділяти значущі, але не суто «парадигмальні» напрями, течії, школи. Так, безумовно, «Граматики Пор-Рояль» — знакова подія, але це був підготовчий крок до масштабної зміни лінгвістичної парадигми, здійсненої В. фон Гумбольдтом на початку ХІХ ст. Зменшуючи часову відстань, ім'я Ф. де Соссюра, безсумнівно, також виявляється найвпливовішим для лінгвістики всього ХХ ст. Соссюріанство зробило свою корисну справу, розробивши лінгвістичну семіотику і структурно-системний підхід, про що, з одного боку, також можна прочитати у Гумбольдта, а з другого, — це було очікуваним відлунням загальнонаукових процесів на межі

¹ Гамкрелідзе Т. В. Об одной лингвистической парадигме // Вопр. языкознания.— 2005.— № 2.— С. 3–7.

² Там же.— С. 3.

XIX–XX ст. Тому можна говорити про те, що це була парадигма в парадигмі. А загальна філософія мови Гумбольдта, яка тимчасово ніби відійшла на другий план, саме тепер набирає нових обертів. Ми є свідками того, що останні 20–30 років світова лінгвістика, інші суміжні галузі (етнолінгвістика, лінгвокультуро-логія, крос-культурна комунікація та ін.) переживають бум відродження й ново-го втілення ідей геніального німецького лінгвіста і філософа.

Найпопулярнішою серед суміжних з мовознавством галузей виявилася когнітивна лінгвістика, яка також претендує на окремий парадигмальний статус. А чи є для цього підстави?

2. Когнітивна лінгвістика та її доцільність для мовознавства. Новий напрям кінця XX ст. — когнітивну лінгвістику з лінгвістичною концептологією як її відгалуженням — можна вважати новим умовно і тільки з урахуванням бурхливого розвитку психології, яка вимушено виокремила когнітивістику як галузь для вивчення принципів, за якими відбувається категоризація дійсності людською свідомістю. Найпомітніше досягнення тут пов'язується з екстраполяцією на мову відомої в психології ідеї про те, що людське знання організоване у вигляді певних наборів схем (фреймів) та актуальних для особистості образів (гештальтів).

Крім того, когнітивісти особливо наголошують на розбіжності між значенням мовної одиниці, яке описується з традиційних, тобто логіко-семантичних позицій, та значенням, яке реально функціонує на рівні людської свідомості. Для авторитетного підтвердження «новизни» такого підходу сучасні праці з мовознавства посилаються, наприклад, на Умберто Еко, справді талановитого вченого-філософа, який, зокрема, пропонує розрізняти на рівні значення «ядерний зміст» (Nuclear Content) та «когнітивний тип» (Cognitive Type). Під першим розуміється значення як соціальний, а під другим — значення як ментальний феномен. У. Еко на конкретних фактах простежує перцептивний семіозис і вербалізацію знань, що є дуже цікавим, проте не чимось кардинально новим у плані лінгвістичної методології³. Чи не є відоме твердження Гумбольдта про те, що «будь-яке розуміння складається з об'єктивного і суб'єктивного»⁴, тим самим «новітнім» когнітивним постулатом? І чи не різні етапи та типи перцепції відбито в потєбнянській диференціації «ближжайшого» і «дальнейшого» значень слова? І чи не про засади майбутньої когнітології ідеться, коли О. О. Потєбня, розвиваючи ідеї Гумбольдта, послідовно досліджує «дію думки у слові» — феномен, який виходить за межі лінгвістики, маючи свою царину, яку тільки зараз намагаються окреслити когнітивісти? Понад сто років тому О. О. Потєбня формулює одну з кардинальних проблем сучасної лінгвокогнітології, стверджуючи, зокрема, таке: «... в наш час мовознавство здебільшого не в змозі встежити за тим, яким чином первісна техніка думки, зумовлена мовою, відбивається у складних витворах думки»⁵.

Практично та сама ідея резонує і в працях Дж. Лакоффа, провідного лінгвіста сучасності, який наголошує на тому, що крім традиційної семантики «необхідна когнітивна семантика — емпірично адекватний опис людського розуму»⁶. Похвалитися тим, що когнітивна наука вже відшукала шлях дослідження мовної

³ *Eco U. Kant and the Platypus. Essays on Language and Cognition.*— San Diego ; New York ; London, 2000.— 464 p.

⁴ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 328.

⁵ Потєбня А. А. Язык и народность // Эстетика и поэтика.— М., 1976.— С. 259.

⁶ *Lakoff G. Women, fire and dangerous things : What categories reveal about the mind.*— Chicago ; London, 1987.— P. 477.

«техніки думки», аж ніяк не можна. І хоча О. С. Кубрякова вважає когнітивістику «революційною наукою», яка є «найвагомішим досягненням другої половини минулого століття»⁷, нічого кардинально нового в аспекті парадигмальних змін поки що не відбулося.

Можна припустити, що такі зміни стануться, але ж тільки за умов, якщо буде: 1) відкрито глибинні (нейро- та психолінгвістичні) таємниці роботи мозку у формуванні та збереженні інформації, свідомого та позасвідомого; 2) створено лінгвокогнітивну *голограму* мовного знака, яка має відбивати процесуальні закономірності перетину психо / лінгво / соціо / етноментальних та інших імовірних чинників мовної і ширше — мовно-пізнавальної діяльності людини; 3) з'ясовано, нарешті, що таке «ментальний лексикон» і за якими принципами він формується, зберігається та відтворюється людиною.

На жаль, навіть знаків наближення до розв'язання зазначених проблем не спостерігається. Найголовніша причина цього — методологічна зашореність сучасної науки через брак знань про інші (точніше — *інакші*) форми існування матерії, нездатність сприйняття наявними технологіями та звичайними людськими органами рецепції психогенної та енергетичної інформації, яка продукується комплексом мовно-позамовних засобів, що впливають на людину, скеровують її свідоме та несвідоме, проте не піддаються обґрунтуванню з позицій традиційного наукового осмислення.

Те, що відбувається нині в нашому мовознавстві, — це активне продукування гібридного американсько-вітчизняно-європейського варіанта лінгвокогнітології. Вкотре наша лінгвістика запозичує заокеанські ідеї (М. Мінський, Е. Рош, Ч. Філлмор, Дж. Лакофф, Р. Леннекер та ін.) і активно намагається втілювати їх у себе вдома. Усе нове, звичайно ж, притягує як магніт, і тепер уже майже всі прагнуть досліджувати мову тільки з когнітивних позицій. Це стало «модним»⁸.

Наслідки вітчизняної версії «когнітивної революції» видно неозброєним оком. Це, по-перше, не завжди належний професійний рівень досліджень. Справжніх вітчизняних когнітивістів — лічені одиниці. Ще менше таких учених, які є глибоко і професійно обізнаними в галузях психо- та нейролінгвістики. Намагання решти дослідників застосувати лінгвокогнітивні методики часто-густо нагадує картину, коли європейцям доводиться використовувати східні палички для їжі. Швидко цьому не навчитися. По-друге, слідування зарубіжним моделям, на жаль, відсуває вітчизняні досягнення, які по суті своїй не поступаються ідеям сучасних зарубіжних фахівців з когнітивної лінгвістики, на задній план. Знову ж таки йдеться про концепцію О. О. Потебні, про яку американська лінгвістика практично нічого не знає.

Нарешті, по-третє, сучасні європейські, включаючи вітчизняні, інтерпретації когнітивної лінгвістики породили багато розмитих понять у самій метамові науки, що претендує бути авангардною. Проте термінологічна нестійкість та еkleктичність є, як відомо, найголовнішими ознаками незрілості наукової галузі. Тим більше, що йдеться про такі базові терміни, як «концепт», «фрейм», «гештальт», «сценарій», «скрипт», «слот», «мовна і концептуальна картини світу» та ін. Більшість із цих термінів було введено спеціально для моделювання та опису психокогнітивних процесів. Нині вони майже всюди використовуються в мовознавстві та у філології в цілому, часто-густо — без усякої на те потреби.

⁷ Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения // Роль языка в познании мира.— М., 2004.— С. 12.

⁸ Левицкий В. В. Квантитативные методы в лингвистике.— Винница, 2009.— С. 21.

Незважаючи на безліч праць, присвячених аналізу концептів, до кінця не зрозумілим лишається термінологічне розмежування *концепту* і власне *поняття*. Не спиняючись на цьому докладно, зазначимо лише, що дослідники, слідом за Ю. С. Степановим, який назвав концепт «згустком людської культури», переважно визначають концепт як поняття з нашарованою етнокультурною та ціннісною інформацією. При цьому наголошується, що концепт — це особлива одиниця ментального рівня. Однак практичне дослідження концептів проводиться здебільшого лінгвістичним шляхом, і самі праці присвячуються чомусь опису тих чи інших концептів у різних мовах, а не в ментальних структурах. Мовні знання — це семантика, система *значень* (а не концептів чи понять) мовних одиниць, у яких відбито свідомість мовців. Ментальні ж знання, згідно з когнітивною наукою, організовано дещо по-іншому, а мова вербалізує ці знання так само, як фіксує і логічні поняття, проте мовознавство не підміняє логіки. Чому тоді ми так сміливо беремося будувати когнітивні моделі свідомості, використовуючи переважно мовні факти без паралельних поглиблених суто психологічних та епістемологічних досліджень?

Не все просто і з розумінням *мовної картини світу* — ще одним із найпопулярніших термінів сучасної лінгвістики. Мовознавство здебільшого послуговується визначенням цього поняття, запропонованим О. С. Кубряковою: «Мовна картина світу — це особливе утворення, яке постійно бере участь у пізнанні світу і задає зразки інтерпретації того, що сприймається ... Це своєрідна сітка, яка накладається на наше сприйняття крізь призму мови»⁹. Таке розуміння, як бачимо, також не є чимось новим, зважаючи на відому гіпотезу лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, і навіть містить ту саму метафору про мову як «сітку», що накладається на свідомість.

Незаперечним щодо мовної репрезентації (картування) світу є тільки те, що: 1) у мові фіксується *результат* пізнання, як і в слові завершується формування думки (О. О. Потебня), тож ніякого істотного впливу на пізнання в такому розумінні мова не здійснює; 2) мова кодує пізнавальну діяльність наявними в ній засобами, які можуть бути відмінними в різних мовах, проте не настільки, щоб змінювати зміст пізнавальної діяльності.

Друге є ні чим іншим, як «внутрішньою формою мови» або мовним світобаченням у тому розумінні, що вкладав у це ще В. фон Гумбольдт. Згадаймо класичне: «Різні мови — це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її»¹⁰. Приблизно через сто років мовне світосприйняття Гумбольдта Л. Вайсгербер розділить на «мовний проміжний світ» (*sprachliche Zwischenwelt*) та «мовну картину (модель) світу» (*sprachliches Weltbild*)¹¹. У межах останньої почнуться інтенсивні пошуки національно своєрідних концептів, що також не є таким простим заняттям, як це видається на перший погляд.

Наприклад, загальноприйнятими стали висновки Ю. С. Степанова і А. Вежицької про так звані базові російські культурні концепти, або «константи російської культури», серед яких вони, зокрема, виділяють такі: *время, огонь, вода, хлеб, водка, вера, любовь, радость, воля, правда, знание, число, деньги, закон, интеллигенция, душа, совесть, страх, тоска, грех, блуд* та ін.¹² Однак із наведеного короткого переліку «базових російських концептів» цілком очевидно, що не всі вони є національно специфічними для росіян. І навіть такий нібито особли-

⁹ Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения.— М., 1997.— С. 47.

¹⁰ Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры.— М., 1985.— С. 375.

¹¹ Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. — М., 1993.

¹² Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры.— М., 1997.— С. 48.

вий для росіян концепт *душа* є не менш значущим і для інших народів. Ясна річ, що особливості вербалізації та наповнення концепту будуть відмінними для різних етносів. І тут постає природне запитання: а що, хіба принципово по-іншому відчують свою душу люди, в яких існують інші слова для її позначення? І чи не так само переживають вони *журбу* або російською — *тоску*, хоч і не мають у своїх мовах абсолютних відповідників цих слів?

Інша річ, коли йдеться про справжні лінгвокультурні лакуни, тобто не зафіксовані ані мовою, ані колективною свідомістю поняття, які об'єктивно перебувають за межами певної ментальності, будучи належністю інших соціокультурних спільнот. Крім звичайних реалій, що відбиває так звана безеквівалентна лексика, тут можна знайти чимало таких важливих понять, як «війна», «демократія», «незалежність», «приватність» та ін., які просто не відомі певним мовам і етносам. І це стосується не тільки екзотичних мов. Наприклад, англ. *privacy* — це далеко не те, що наше *приватність*, що зумовлено багатьма чинниками, у тому числі культурно-історичними особливостями різних суспільств. Англійське *Give me a privacy* найчастіше є проханням або вимогою не турбувати, облишити когось на самоті тощо. Ідея приватності для них — це передусім індивідуалізація особистості, виокремлення її серед інших в усіх можливих сферах. *Privacy* починається вже зі шкільної парти, яка в Америці та багатьох європейських країнах найчастіше розрахована тільки на одного учня.

Укладання списків національно специфічних концептів — справа, як бачимо, непроста. Іще раз варто наголосити на тому, що найменування концептів — одиниць ментальної природи — та їх зміст найчастіше описуються, а відтак мимоволі підмінюються мовними одиницями та семантикою. Написання найменувань концептів великими літерами, як це зараз прийнято, ситуацію принципово не змінює, а інколи заплутує, коли, зокрема, назви концептів інших національних культур передаються словами рідної мови.

Слід визнати, що в цій сфері надійної загальнотеоретичної бази поки що немає. Еклектика методологій, методів, термінів, принципів аналізу мовного матеріалу розмиває кордони лінгвістики як науки і в той же час послаблює позиції самої когнітивістики, яка, претендуючи на нову й окрему галузь, має спочатку сформувати власну систему наукових атрибутів — від об'єкта та предмета дослідження до одиниць і категорій аналізу.

Отже, можна стверджувати, що гумбольдтівська лінгвістична парадигма залишається панівною й тепер. Завдяки їй мова стала розглядатися як спосіб існування, а відтак — і пізнання людського духу (свідомості, ментальності, способу мислення, національного світосприйняття тощо)¹³. І якщо порівняльно-історичне, типологічне і класичне описове мовознавство віднайшло необхідні інструментарії встановлення системних закономірностей у мові та розвитку основних мов світу, дослідження мови як психосоціального феномену (як «духу народу») потребує, очевидно, подальшого переосмислення сутності людської мови як унікальної людської властивості й надбання. Щодо мови як соціокультурного явища, то тут відчутні значні досягнення, хоча глибинні лінгвокультурологічні закономірності мовного розвитку до кінця ще не виявлені. Щодо мови як явища природного (фізичного — в широкому розумінні), то мові в цій сфері має відводиться окреме місце у квантово-інформаційному полі планети і Всесвіту. І на

¹³ Візьмімо до уваги, що нім. *Geist*, яке вживав Гумбольдт, крім значення «дух», має ще й низку інших значень, які є співвідносними із зазначеними поняттями.

відміну від культурологічного, цей аспект мови лишається поки що *terra incognita* для лінгвістики та суміжних з нею наук.

Чим є мови людства на рівні планетарному й ширше — макрокосмічному? У чому таємниця будови мови як нейролінгвістичного мікрокосму? Якою насправді є мовна матерія? Які базові принципи забезпечують життєдіяльність людської мови поряд з іншими інформаційними системами? Чим, крім генетичних та культурологічних зв'язків, зумовлена єдність відмінностей мов світу в цілому? Саме ці питання, на наше переконання, пов'язані з вектором формування наступної лінгвістичної парадигми, яка має стати частиною великої хвилі науково-світоглядних змін початку нового тисячоліття.

3. Симетрія мови та універсуму. А. Ейнштейну належить постулат про загальну симетрію фізичного світу, тобто природи ¹⁴. Homo Lingualis є частиною природи. Відтак цей закон має працювати і в людській мові, для доведення чого існує достатньо підстав.

А. Франс зауважив, що словник (мови) — це Всесвіт, розташований в алфавітному порядку. Ця властивість мови може вважатися зовнішнім виявом певної симетрії мови й універсуму. Справді, кожна мова світу і мови в цілому є головним джерелом наших знань про все, що існує у світі. Точніше — про все, що ми встигли пізнати. Окремим є питання про істинність мовної інформації, яка багато в чому спотворено відбиває світ, будучи для людини своєрідним «третім» світом між дійсністю і свідомістю (Б. Рассел, О. Ф. Лосев, Л. Вайсгербер, М. Гайдеггер та ін.).

На рівні ж глибинного усвідомлення симетрії між мовою і світом криється давня за походженням ідея *єдності всього суцього*, видимого і невидимого, матеріального та ідеального, світу фізичного та метафізичного. Сучасні обґрунтування концепції єдності світу належать фізикам і математикам, початок чого було покладено саме А. Ейнштейном, який прагнув сформулювати закон, що об'єднує всі силові поля в природі. Д. Бом пішов далі: «Основною та фундаментальною рисою космології Бома є твердження про те, що *реальність єдина, що вона являє собою неподільну цілісність, яка лежить в основі всього Всесвіту, в основі матерії та свідомості* (курсив наш. — В. М.)» ¹⁵. Схожі пошуки не припиняються, а нарощуються в новітній час, що також є свідченням початку зміни загальної парадигми знань і кроком до відкриття нового образу світу, який має з'явитись як єдність матерії та свідомості, маси та енергії, матеріального та ідеального. Усе це є в мові, і мова сама є всім цим.

Аналіз мовної гармонії алгеброю природничих наук не є шкідливим для лінгвістики. Навпаки — це може стати надійним і певною мірою найкоротшим шляхом істинного пізнання внутрішнього світу мови і природи співіснування людських мов у цілому.

3.1. Математичні закономірності в мові. Ітиметься не про повернення до 60–70-х років ХХ ст., коли спостерігався математичний бум у лінгвістиці. Тоді відбувалося застосування переважно статистичних методик дослідження, які утвердилися і стали корисними для корпусної лінгвістики, а також використання елементарних математичних формул для різних видів головним чином граматичного аналізу, стислих записів структур речень, інших мовних одиниць і т. ін.

¹⁴ Див.: <http://www.symmetrymagazine.org/breaking/2010/04/15/einsteins-theory-fights-off-challengers/>

¹⁵ Weber R. Reflections on David Bohm's Holomovement, A Physicist's Model of Cosmos and Consciousness // The Metaphors of Consciousness.— New York ; London, 1981.— P. 44.

Пропонуємо розглянути вияв базових математичних закономірностей у мові, оскільки загальна симетрія має втілюватися передусім у загальних законах. Звернемося, зокрема, до відомої математичної *теорії рекурсивного аналізу*. У його основі — моделювання світу та його фрагментів на основі виявлення суміжних процесів і спільних алгоритмів.

Алгоритмічна операція є найважливішою для рекурсії. Саме вона задається (програмується) певним чином і має властивість створювати безкінечні класи алгоритмів¹⁶. Математики за допомогою комп'ютерів створили дивовижні рекурсивні ландшафти, в яких будь-яка найменша «територія» побудована так само, як і вся поверхня. Б. Паскаль також уявляв природу як рекурсивну й усюди повторювану сферу, центр якої всюди, а окружність — ніде. Д. Ройс у першому томі своєї праці «The World and the Individual» (1899) сформулював таку думку: «Уявімо собі, що якусь ділянку землі в Англії ідеально вирівняли і картограф наніс на неї карту Англії. Немає жодної деталі на англійській землі ... яку не відображено на карті... У такому випадку подібна карта повинна включати в себе *карту карти карти*, і так нескінченно»¹⁷.

Хіба не те саме робимо ми, лінгвісти, у пошуках базових елементів мови на тому чи іншому рівні аналізу? І тільки цим пояснюється те, що мова здатна явно чи латентно зберігати інформацію про особливе і спільне лінгвальних кодів окремих мовців, конкретних мов народів та всіх мовних картин світу в цілому. Ці особливості на рівні індивідуальних мовних варіювань втілені в неповторності просодики, ритміки, артикуляції звуків, слововживань, стилістики, інших характеристик мовлення, за якими ми всі вирізняємось. Щодо національних мовних уявлень, то тут виявляються системні типологічні, контрастивні та універсальні характеристики, які досліджуються відповідними галузями лінгвістики. Наука в цьому відношенні вже нагромадила неабиякий матеріал для роздумів. Проте відкритим залишається питання про загальні закони, що лежать в основі цих процесів. Чому виникли мовні розбіжності та чи насправді це розбіжності? Чому навіть дуже різні мови або співвідносні одиниці цих мов мають щось спільне? В японській, наприклад, є майже дотична до української мови паремія: (букв.) *І хлібороб, і купець, і самурай*; пор.: *І швець, і жнець, і сам собі купець*. У недавно захищеній докторській дисертації З. Г. Коцюба доводить наявність універсальних рис у паремійному фонді європейських мов. Пор.: укр. *Голова велика, а розуму мало*; *Голова виросла, а ума не винесла*; п. *Głowa wielka, a rozumu mało*; англ. *Mickle head, little wit*; фр. *Grosse tête, peu de sens* тощо¹⁸. На чому ґрунтується універсальність мовних проявів? На спільності логічних законів чи, можливо, й на тому, що «існує тільки одна загальнолюдська мова під усіма широтами та єдина за своєю суттю» (Ж. Вандрієс), де потенційно базові смисли вже є? «Людина своєю деміургічною силою створює з них тексти, і не тільки словесні, але і колористичні, і музичні. Так виникають культури — різні варіанти світу смислів»¹⁹.

Пошук першоелементів смислів мов і ментальностей — це варіант утвердження ідеї єдності Всесвіту або всезагального закону симетрії. Однак тут пос-

¹⁶ Див.: Анисимов А. В. Рекурсивные преобразователи информации // Дискретная математика. — 1989. — № 3. — С. 3–18; Анисимов А. В. Компьютерная лингвистика для всех : Мифы. Алгоритмы. Язык. — К., 1991. — С. 18.

¹⁷ Анисимов А. В. Компьютерная лингвистика для всех... — С. 14.

¹⁸ Коцюба З. Г. Універсальне і національне в паремійних фондах мов європейського ареалу : Дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2010. — С. 126.

¹⁹ Налимов В. В. Вездесущее ли сознание? // Человек. — 1991. — № 6. — С. 6.

тає питання про те, де саме і як шукати ці одвічно задані першоелементи та спільні патерни, моделі, якими пронизані мови світу.

3.2. Про помилку Анни Вежбицької. Теорія австралійської вченої є яскравим прикладом того, чого прагне сучасне, зокрема зіставне, мовознавство і чого воно досягло, або, точніше, досягти поки що не може. Корисні для ознайомлення, цікаві при першому наближенні, але ж безрезультатні спроби встановлення «семантичних примітивів» А. Вежбицькою є, на жаль, гірким свідченням великої складності таких пошуків. Спробуємо розібратися, чому саме така приваблива ідея віднайти першоелементи семантики в мовах світу завела нашу колегу в глухий кут.

Нагадаємо, що теорія А. Вежбицької ґрунтується на намаганні продемонструвати математичні ідеї Г. Лейбніца, який, у свою чергу, пропонував створити першу штучну раціональну мову на основі латини саме з урахуванням математичних закономірностей. Розроблення такої мови ґрунтується на твердженні про те, що всі людські думки розкладаються на нечисленні, ніби первинні елементи і що «можна придумати певний алфавіт людських думок, і за допомогою комбінацій літер цього алфавіту та аналізу слів, з нього складених... все може бути і відкрито і вирішено»²⁰. Г. Лейбніц логічно розщеплює одиниці мови на семантично неподільні первинні терми: «суще», «існуюче», «індивідум», «цей», «той», «я», «те, що має протяжність», «те, що мислить» і т. ін. Мова Лейбніца — це адаптований варіант звичайної мови, але побудований за законами «алгебри мислення». Погодимось із геніальністю та простою прагнень Лейбніца, якого Г. Вежбицька не випадково назвала структуралістом *par excellence*²¹.

Щодо штучних, тобто замкнених мовних систем, напевно, повинна працювати модель Лейбніца. Штучні системи мають визначені та обмежені кількісно-якісні параметри, чого немає у природних системах, до яких належить мова — нестримний прояв живого духу людини.

На практиці в різні роки А. Вежбицька наводить різну кількість примітивів, які охоплюють, наприклад, такі «метапредикати», як «якщо», «не», «знати», «думати», «великий», «маленький», «вид», «частина» і т. д. Якісний та кількісний склад таких «універсалій», звичайно, задовольнити не може нікого, в тому числі й саму авторку «примітивів».

Отже, найголовніша помилка А. Вежбицької, на наше переконання, полягає в перенесенні закономірностей штучних систем на живі людські мови, у спробах формалізувати те, що не зазнає формалізації в такий від самого початку помилково заданий спосіб алгебраїзації семантики.

Заради справедливості варто зазначити, що існують й інші підходи щодо пошуку семантичних першоелементів. Ю. Д. Апресян, наприклад, для можливості опису семантики на універсальному (у нього — глибинному) та кроскультурному рівнях пропонує використовувати штучну логічну мову, словами якої будуть справжні примітиви — квазісенси, семантичні кварки, які не матеріалізуються словами природних людських мов²². Стосовно статичних дієслів це можуть бути такі елементи, як «хотіти», «бачити», «важити», «відбивати» тощо. Саме з таких примітивів-конструктів і має, на думку вченого, складатися словник універсальної семантики. Подібні міркування містяться й у працях інших вітчизняних

²⁰ Лейбниц Г. В. Сочинения : В 4 т. — М., 1984. — Т. 4. — С. 414.

²¹ Wierzbicka A. *Lingua Mentalis* // The semantics of natural language. — Sydney, 1980. — Р. 5.

²² Апресян Ю. Д. О языке толкований и семантических примитивах // Изв. РАН : Сер. лит. и яз. — 1994. — № 4. Т. 53. — С. 12–21.

та зарубіжних лінгвістів. Дотичною до ідеї пошуків елементарних семантичних компонентів конкретної мови є, наприклад, спроба Ю. М. Караулова представити словник семантичних множинників російської мови ²³ і т. ін.

Не вступаючи в дискусію з авторами цих та інших підходів щодо визначення базисних семантичних одиниць, варто наголосити на тому, що всі ці пошуки схожі між собою. Вони є релевантними в межах дослідження певних замкнених лексико-семантичних груп і навіть полів, проте не мови і тим більше не людських мов у цілому. «Багато хто намагався (й безуспішно),— писав Дж. Лайонз,— знайти набір універсальних компонентів ... Ті емпіричні дані, на які ми спираємося зараз, скоріше спростовують, ніж підтверджують цю гіпотезу» ²⁴. «Цілком імовірно,— тут же зазначає вчений,— що майбутні досягнення в галузі семантики, психології, фізіології, соціології, антропології та різних інших дисциплін (курсив наш.— В. М.) підтвердять справедливості гіпотези про існування деяких, “інваріантних ... компонентів певної концептуальної системи, яка є частиною пізнавальної структури людського розуму”» ²⁵.

Час для розв’язання цієї проблеми, очевидно, ще не настав. Однак наукова і звичайна людська інтуїція підказує, що шлях до її розв’язання лежить у площині інтердисциплінарності та пошуку фундаментальних основ життя людини і Всесвіту, тобто базових принципів, які є спільними (загальносиметричними) для всіх проявів життя.

3. 3. Біологічні закономірності в мові. Мова за своєю природою є явищем не тільки соціальним, а й психологічним та біологічним, тобто багатоаспектним, як і сама людина — її творець ²⁶. Проте ні психологія, ні лінгвістика остаточно поки що не відкрили власні базові закони і принципи побудови своїх об’єктів дослідження.

Існують тільки деякі фрагменти. Одним із них, безумовно, є фонологічна матриця М. С. Трубецького, в якій, подібно до системи хімічних елементів Менделєєва, наочно представлено закономірності фонологічної системи. Щодо інших мовних рівнів особливо похвалитися поки що нічим. Зроблено дуже багато, однак немає найголовнішого — принципів моделей існування й розвитку мовних підсистем і людської мови в цілому. Подібна ситуація в інших, зокрема гуманітарних науках. В’яч. Вс. Іванов з цього приводу зазначає: «Нині в усьому світі гуманітарні науки переживають глибоку кризу. Хоча теоретично багатьма усвідомлюється, що слідом за біологією та частково спираючись на її досвід, науки про людину почнуть зближення з основними галузями точного знання...» ²⁷.

Отже, чи не єдиною галуззю наукових знань, яка, сподіваємося, вже володіє певними знаннями про базову модель життя, є на сьогодні молекулярна біологія, яка вивчає способи збереження та передачі генетичної інформації. У 50-ті роки ХХ ст. було виявлено, що спадковість записується на хромосомному рівні за допомогою комбінацій «літер» хімічної азбуки — формули ДНК. Як головні «літе-

²³ Караулов Ю. Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка.— М., 1980.— 207 с.

²⁴ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Пер. с англ.— М., 1978.— С. 499.

²⁵ Там же.

²⁶ Докладніше див. у кн.: Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология.— К., 2004.— С. 33–43.

²⁷ Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия. Вопросы к будущему.— М., 2004.— С. 10.

ри» використовуються чотири хімічні радикали, які в комбінаціях створюють «тексти» генетичної інформації²⁸.

Лінгвісти в різних куточках світу також намагаються довести, що знайдений генетиками закон працює і в людській мові. Першим, хто почав доводити спільність законів мови і природи був, як відомо, А. Шлейхер, засновник так званої натуралістичної школи в історії мовознавства. Як це часто буває, його відразу висміяли й оголосили «аутсайдером» лінгвістики. Можливо, хоча б тепер лінгвістика зніме клеймо вульгаризатора з імені цього геніального вченого, який ще у другій половині XIX ст. під впливом панівної тоді теорії еволюції Ч. Дарвіна та на якомусь тільки йому відомому інтуїтивному рівні почав розуміти мову в світлі загальних законів розвитку життя і природи.

Конкретніше гіпотезу про ізоморфність мовного та біологічного кодів сформулював Р. Якобсон приблизно через сто років після А. Шлейхера, зазначаючи, зокрема, таке: «Лінгвістика поділяє з біологією точку зору, згідно з якою стабільність та варіативність закладені в одній і тій самій структурі та імплікують одне одного»²⁹.

Особливо бурхливо події почали розгортатися зараз, завдяки працям Т. М. Гамкрелідзе, В. В. Маковського, А. Гарція, П. Маршалла, інших учених³⁰. Хід думок приблизно такий самий, як і в Р. Якобсона: «Подібно до того, як фраза — це сегмент певного мовного тексту, який укладено за допомогою лінійної послідовності незначної кількості вихідних дискретних одиниць..., так окремий ген співвідноситься з певним сегментом довгого ланцюжка нуклеїнових кислот, які побудовані на основі чотирьох хімічних радикалів»³¹. Т. В. Гамкрелідзе в цьому сенсі з великою повагою посилається також на ім'я М. Я. Марра, який по-своєму довів єдність глотогонічного процесу.

Обсяг статті не дозволяє детально спинитися на аналізі аргументів різних учених, що поділяють ідею ізоморфності мовного та генетичного кодів. Якщо стисло, — це ідея, яка дозволяє пояснити механізм *сприйняття / зчитування / перекладу / розуміння* або ж *нерозуміння*.... мовної інформації, яка є закодованою послідовністю ланцюжків безкінечних комбінацій мовних елементів різної природи (фонетичних, граматичних, семантичних). Особливістю мовного коду, на думку прихильників генетичної теорії, є те, що він містить більш ніж чотири базових елементи.

Торкаючись проблеми вияву біологічних закономірностей у мові, відзначимо істотні зрушення в розвитку *біолінгвістики* — синтезованої дисципліни, яка має пролити світло на біологічні механізми мовленнєвої діяльності, дати відповіді на питання про те, як і коли мова з'являється в свідомості та імплементається в мозку, як розвиваються мовні здібності, як взаємодіють мовна система та інші інформаційні системи і т. ін.³²

²⁸ Це відомо зараз кожному школяреві. Про значущість відкриття біологами таємниці ДНК для нового філософського осмислення життя як синергетичної саморегулюючої системи див., наприклад, у кн.: *Fritjof C. The web of life: a new scientific understanding of living systems.*— New York, 1997.— 347 p.

²⁹ Якобсон Р. Избранные работы.— М., 1985.— С. 395–396.

³⁰ Гамкрелідзе Т. В. Об одной лингвистической парадигме; Маковский М. М. Лингвистическая генетика.— М., 1992.— 211 с.; Lyepez G. B. Fundamentos in language.— Ann Arbor, 1988.— 422 p.; Marshall P. Information Theory and DNA // <http://www.cosmicfingerprints.com/iidb.htm>.

³¹ Гамкрелідзе Т. В. Зазнач. праця.— С. 3.

³² Див., напр.: Sciuillo D., Maria A. The Biological Nature of Human Language // *Biolinquistics.*— 2010.— Vol. 4. N 1.— P. 45–52.

На нашу думку, саме такі ідеї є найпліднішими для встановлення новітньої лінгвістичної парадигми. Принаймні вони зв'язують мову і життя людини в біологічному, тобто природному, його прояві, доводять, що все суще містить певну генетичну інформацію, а отже, знання найвищого порядку. Характерно, що з самого початку молекулярна генетика почала використовувати лінгвістичну термінологію. З іншого боку, еволюційні процеси живих систем, людських мов, а також штучних інформаційних систем можуть, як стверджують фахівці, описуватися з опорою на загальні принципи еволюції³³.

Найголовнішим на сьогодні вже постає не завдання доведення ізоморфізму між мовним та генетичним кодами, а пояснення того, чому саме такий симетричний ізоморфізм є можливим. На думку Р. Якобсона, мовний код є результатом пізнішого філогенетичного конструювання за генетичною моделлю. На думку Ф. Жакоба, видатного біолога-генетика сучасності, це є результатом аналогічного структурування різних інформаційних систем при аналогічних функціях³⁴. Проте обидві думки, як бачимо, незаперечно ґрунтуються на наявності такої взаємної симетрії мовного і генетичного кодів. Крім цього, фахівці з нейролінгвістики схилиються до думки про те, що живий мозок наділений властивістю до розуміння, яка ґрунтується на аналогових процедурах завдяки мові, яка «окупувала» та адаптувала «під себе» мозок людини. Діти вже народжуються з мозком, який готовий до оперування синтаксичними та семантичними процедурами³⁵.

Біологічна еволюція мозку зробила, таким чином, ривок у бік використання рекурсивних правил та ментальних репрезентацій, створивши тим самим основу для мислення і мови як засобу створення (чи, може, входження до) особливої інформаційної сфери на планетарному рівні.

4. Мова і ноосфера. Учення В. І. Вернадського про ноосферу як планетарну сферу розуму³⁶ так чи інакше перетинається з людською мовою — особливим способом маніфестації цієї сфери. Наші припущення зводяться до того, що мова на рівні ноосфери існує у вигляді загального когнітивно-семантичного континууму, який розчинено в конкретних мовах світу. Ноосферний рівень як організуюча та об'єднуюча сила планетарної людської свідомості є базисним для когнітивної діяльності та концептуалізації світу. Когнітивно-семантичний континуум як складник ноосфери, у свою чергу, є джерелом мовної діяльності, латентним деміургом такої діяльності, а відтак можливою системою-посередником, скарбницею загальних смислових кодів для всіх мов, а також інших ментально-інформаційних систем, якими послуговується людство.

Спроби безпосередньої матеріальної репрезентації когнітивно-семантичного континууму даремні. Це інший, метафізичний спосіб буття свідомості, де ключовим моментом є розуміння наявності ментально-інформаційного поля Всесвіту, що нам, лінгвістам, слід прийняти так само, як це зробили представники інших наук і форм знань. Приймаючи це, набагато складнішим завданням є

³³ Наточин Ю. В., Менишуткин В. В., Черниговская Т. В. Общие черты эволюции в гомеостатических и информационных системах // Эволюция биохимии и физиологии.— 1992.— № (28) 5.— С. 623–637.

³⁴ Гамкрелидзе Т. В. Знач. праця.— С. 4–5.

³⁵ Черниговская Т. В. От коммуникационных сигналов к языку и мышлению человека: эволюция или революция // Российский физиологический журнал им. И. М. Сеченова.— 2008.— № 94.— С. 3–9.

³⁶ Згідно з концепцією В. І. Вернадського, ноосфера (від. гр. *noos* — «розум») — заключний етап розвитку земної біосфери (див., напр.: Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста.— М., 1988.— С. 172).

переконливе доведення органічного співіснування концептуальної та мовної реальностей для вираження мовно-інформаційного поля. Непростим це завдання видається й тому, що в сучасній науці ще відсутня цілісна теорія взаємозв'язку мови і свідомості, що змушує користуватися лише умоглядними постулатами.

Для вирішення поставленого завдання спробуємо піти таким достатньо простим шляхом. По-перше, треба припустити, що сфера людського розуму, в тому числі й на найвищому (= ноосферному) рівні, та мовна семантика оперують принципово, а не формально, спільними змістовими одиницями і категоріями. По-друге, лінгвістичними двійниками квантів ментальної інформації є змістові мовні одиниці та їхні угруповання, які за принципами будови, системною ієрархією на всіх рівнях (слова — лексико-семантичної групи — мовних картин світу) є ізоморфними загальному устрою свідомості, світу, космосу, ноосфері. Найменшими змістовими одиницями, своєрідними атомами когнітивно-семантичного простору логічно визнати семи, які доцільно сприймати не тільки як мінімальні компоненти значень, а й одночасно як найпростіші концепти³⁷.

Визнання сем як атомарних смислів узгоджується також з принципом взаємної симетрії, ізоморфності між мовою та світоустроєм. У цьому розумінні цілком логічним буде таке припущення: склад і змістове наповнення універсальних семантичних елементів мають бути в принципі подібними для: 1) протокультур і прамов як початкових базисів розвитку мов; 2) когнітивно-семантичного континууму як цілісного інформаційного поля на планетарному рівні існування. Це те, що з'єднує, робить принципово однаковим і неподільним найнижче і найвище, початок і кінець, діахронію і синхронію, мову і свідомість як феномен свідомості-реальності, що також існують у вигляді симбіозу, тобто неподільного цілого.

Найпростішим доказом зазначеного положення є звернення до будь-яких слів, наприклад, слов'янських мов, які розвинули цікаві семантичні розгалуження з генетично однакових коренів і спільних сем, що пізніше утворили різні комбінації, проте в межах первинно запрограмованих семантичних меж. Так, із псл. **tǫkja* в різних слов'янських мовах розвинулися різні значення, що зберігають первісну сему «скупчення» (краплинок води): рос. *туча*, п., влуж., нлуж. *tęcza*, *tučel*, *tuča* («веселка»); і навіть серб. *тйча* у значенні «бійка» імпліцитно зберігає семантику скупчення, подібно до переносних рос. *туча мух*, *тучи войск*, *воинов* тощо. За таким самим принципом вимальовуються семантичні мозаїки для спільноєвропейських семантичних кодів, що виростають з архетипних концептів, які вербалізувалися в коренях-етимонах. Так, з іє. базового концепту *біль*, що втілювався в архетипному корені **bhol-*, слов'янські мови розвинули значення «біль» та все, що з цим пов'язане в переносних значеннях: «скорбота», «мука», «неспокій», «страждання» і т. ін.; германські мови, нібито навпаки, згрупували вторинні для слов'янського сприйняття значення: «мука», «скорбота», «зло», «біда» і т. ін. Деривати, які містять елемент первісного кореня, розвивають ці семантичні розгалуження: дангл. *bealubenn* «смертельне поранення», *bealupons* «зла думка», *bealuspell* «злобне повідомлення, послання»; дсакс. *baludad* «поганий вчинок» Æ «гріх», *baluspraka* «зла промова», *baluuuerk* «зла справа» та ін.³⁸

Смислові нюанси, відмінності та подібності між «словами-родичами» та їхніми похідними в різних індоєвропейських мовах — це окремі міні-мапи фраг-

³⁷ Данилов К. В. Англо-американские правовые концепты crime и punishment в лингвокультурном освещении. — Саратов, 2005. — С. 13.

³⁸ Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков / А. П. Непокупный, Н. Н. Быховец, В. А. Пономаренко и др. — К., 2005. — С. 194–211.

ментів мовних картин світу, основу яких становлять ключові смисли (архетипні системи концептів) базисних семантичних полів: протокультурного та одночасно ноосферного, де останнє — зона, що відкрита для збагачення, поглиблення та розширення за рахунок розвитку людства.

Щодо індоєвропейських мов, то неоціненну інформацію в цьому плані дає фундаментальна праця Т. В. Гамкрелідзе та В'яч. Вс. Іванова «Індоєвропейська мова та індоєвропейці», друга частина якої — це реконструйований семантичний словник спільноєвропейської прамови. Тут, наприклад, можна знайти кілька індоєвропейських позначень «здоров'я», одне з яких пов'язане з коренем **sol-(u-)*, який передавав концепт *цiле* (*цiлий*)³⁹. Рефлекси саме цього кореня (семи і концепту) відбито практично в усіх європейських мовах. Пор.: гот. *hails* «здоровий, цілий», *un-hails* «нездоровий»; дангл. *hal* «цілий, неушкоджений», *unhal* «хворий, слабкий»; дісл. *heill* «цілий, неушкоджений» і т. д. Подібна картина спостерігається і в сучасних мовах, де англ. *hole* і як варіант *whole* «цілий» мають низку інших значень, які так чи інакше конкретизують ключовий компонент змісту; н. *Heil* у сучасній мові — це «благополуччя, спасіння, щастя», а також «цілий, здоровий», «той, що видужав, урятувався», що рефлекторно відбиває концепт цілісності, здоров'я людини. Цікавими є німецькі похідні: *Heiler* «цілитель», *heilig* (Adj.) «святий, священний», *Heilige* (Sub.) «святий». Тому не випадково з XVIII ст. стають популярними вигуки, в яких побажання щастя — це *heil! Heil dir! Heil sei dir!* Щось подібне відбулося і з англ. *hail* у значенні вітання, побажання здоров'я, з якого згодом сформувався сучасний популярний вигук *Hi!*, який уже майже набув інтернаціонального характеру.

Зрештою, сучасне англ. *health* «здоров'я», «цілюща сила», «процвітання, благополуччя» є одним із словотвірньо-фонетичних відгалужень розглядуваного індоєвропейського кореня. З цим етимом пов'язаний і розвиток усіх численних слов'янських похідних від псл. **cělъ*, що асоціювалося з концептом *цiлий*, тобто таким, що, за висновком Т. В. Топорова, є «не ушкодженим у фізичному або духовному планах». Саме в цьому напрямку фіксується семантичний розвиток давньоруського та сучасних східнослов'янських відповідників на позначення *цiлого*: «здоровий», «не ушкоджений», «ясний, світлий» (про розум), «чистий», «цілющий» (звідси — *цiлитель* та похідні), «справжній» та багато інших⁴⁰.

Семи, таким чином, виконують функцію кварків (у фізиці — це те, що склеює), з одного боку, у самій системі мовної семантики, коли перекидаються смислові містки між різними мовними одиницями; з другого боку, — між мовами світу та когнітивно-семантичною сферою у вимірі планетарної свідомості. Комбінаторика сем видозмінює семантику мовних одиниць, слугуючи основою будь-яких семантичних змін у мовах, подібно до хромосомної комбінаторики на рівні ДНК.

Отже, ми знову повертаємося до проблеми універсальних смислів, архетипних концептів, які рекурсивно, за законами аналогії (фракталів), тобто тими самими законами, що діють у фізиці, біології, математиці та інших науках, скеровують моделювання всіх можливих семантичних відношень мовних одиниць і

³⁹ Гамкрелідзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы // Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. — Тбилиси, 1984. — Ч. 2. — С. 812.

⁴⁰ Очерки по сравнительной семасиологии германских, балтийских и славянских языков. — С. 236–240.

мов у цілому на різних етапах еволюції та в кожний момент їхнього сучасного стану і майбутнього розвитку.

Щодо питання про кількісну обмеженість елементарних семантичних одиниць й одночасно найпростіших ментальних концептів, то його не варто сприймати буквально. Підрахувати можна те, що має певні межі. Не випадково кількість зірок на небі астрономи рахують, поділивши небесний простір на квадрати. І ніколи не роблять при цьому остаточних висновків. Відповідно ми можемо приблизно підрахувати семний склад виокремлених мовних зон: лексем, тематичних і лексико-семантичних груп, полів — без точного урахування імпліцитних або ж інших «блукających» сем. Однак це теж будуть базові семантичні одиниці, якими оперує мова і свідомість. Неповторні комбінації універсальних за природою і в принципі кількісно обмежених у семантичному континуумі сем, подібно до комбінаторики музичних нот, створюють неповторні та необмежені смислові варіації слів у різних мовах та слугують основою мовної подільності світу в цілому.

Нарешті, важливим є й те, що сучасна наука наближається до доведення того, що саме значення, а не синтаксичні структури, як у теорії Н. Хомського, мають бути найпершими генеративними компонентами мовної діяльності людини і що фонологія, синтаксис та лексична семантика є відносно самостійними генеративними системами, які пов'язані між собою інтерфейсами ⁴¹.

Подібно до того, як структура молекули відбиває структуру Всесвіту, так і структурна будова окремих слів разом із закономірностями їх смислового розвитку відбиває загальні принципи мови та когнітивно-інформаційного поля планети — ноосфери. На всьому шляху від найменшого до найбільшого діють рекурсивні моделі, породжуючи відбитки відбитків, смисли смислів, що робить наші мови і нас різними і єдиними в усі часи та в усіх способах мовної діяльності.

Симетрія мовного ладу та загального устрою природи є виявом єдності та гармонійної організації універсуму. Остаточне доведення існування цих закономірностей у мові і мовах світу — завдання завтрашнього дня науки. Проте є надія, що це саме той шлях, який приведе до новітнього усвідомлення мови, а відтак — до побудови якісно нової лінгвістичної парадигми.

(Запоріжжя)

V. M. MANAKIN

LANGUAGE AND GENERAL SYMMETRY OF THE UNIVERSE

The article focuses on the problem of creating a new linguistic paradigm against a background of great changes in scientific paradigm at the present time. The system of human language has been shown as a manifestation of general symmetry of the whole Universe.

Key words: human language, semantic continuum, linguistic map of the world, concept, scientific paradigm, isomorphism, noosphere.

⁴¹ Див.: Jackendoff R. Foundations of language: Brain, meaning, grammar, evolution.— New York, 2002.— P. 97.

ДЕЯКІ ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИБАЧЕНЬ ЗА ПАФОС У БЛОГОСФЕРІ (на матеріалі слов'янських мов)

На матеріалі української, російської, білоруської та польської мов розглянуто дібрані з персональних інтернет-щоденників (блогів) контексти, у яких автори повідомлень супроводжують вислів метамовним коментарем — вибаченням за пафос. Виділяються два типи таких контекстів з огляду на те, що досліджувані коментарі можуть бути зумовлені або стилістично, або концептуально. Підкреслено роль розглянутих коментарів у прагненні адресанта уникнути комунікативного відчуження.

Ключові слова: пафос, мова блогів, експресія, концептуалізація, метамова, прагматика.

Людина, що коментує власне мовлення або ж розмірковує в ході висловлювання стосовно окремих елементів мовної системи, у такий спосіб орієнтується в просторі мови сама й орієнтує в ньому тих, із ким спілкується. Але такого типу коментарі слугують не тільки орієнтації, а й — у багатьох випадках — цілеспрямованому самопозиціонуванню мовної особистості. Ці два аспекти — орієнтацію і самопрезентацію — відображає метамовна функція мови. Спостереження й осмислення метамовних і метамовленнєвих коментарів може багато сказати про те, як людина, добираючи потрібну мовну одиницю, шукає своє місце в дискурсі. Саме в такому вимірі розглядаємо в цьому дослідженні своєрідний тип коментарів мовця до власних слів — вибачення за пафос. Дослідження, що з'явилися останнім часом, іноді торкаються особливостей подібних явищ. Так, І. Вепрева «негативну оцінку високого слова», у тому числі того, яке мовець називає пафосним, відзначає як рису пострадянської метамовної рефлексії, пояснюючи оцінне ставлення таким чином: «Неприйняття пафосної лексики сприяє попередній лінгвокультурний період, який характеризувався розбіжністю між офіційною і неофіційною мовою. Офіційна мова радянської епохи зі своїм набором мовленнєвих стереотипів, що використовували високу лексику, зайняла нішу високого стилю. <...> Відторгнення офіційної мови як мови брехні автоматично відторгає й пафосну лексику. Вимивання високого стилю — це своєрідна реакція на радянський офіціоз, псевдовисокий стиль тоталітарного часу»¹. У цитованій монографії міркування про пафос введено до категорії метамовних рефлексивів і подано серед інших зауважень, але епізодично. Австрійська дослідниця Р. Ратмайр серед різних типів вибачень виділила метакомунікативні, що належать «не до екстралінгвістичної поведінки мовця, а до різних аспектів самого висловлення», причому відзначила дуже високу частоту

¹ Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху.— М., 2005.— С. 158–159.

такого вживання вибачень, а також підкреслила деякі їхні важливі риси, синтаксичні й інтонаційні особливості. Авторка зауважує, зокрема, що «такі вибачення не вимагають ніякої вербальної реакції від адресата», «у фокусі метакомунікативних вибачень перебуває побічна перлокутивна дія висловлень», «у переважній більшості випадків вибачення за описані мовні хиби є превентивними»². Однак вибачення за пафос не стали предметом спеціального розгляду в цій праці, хоча прагматично орієнтований підхід Р. Ратмайр до мовної матерії є дуже цінним для розкриття властивостей і функцій подібних одиниць. На вибачення як фігуру «прагматичної самокорекції» в метамовному аспекті слушно звернула увагу Л. М. Синельникова, на думку якої, метамовні коментарі «актуалізують прагматистичну характеристику слова з орієнтацією на сучасну мовну ситуацію»³. Г. П. Джинджолія виділяє в коментарях метамовного рівня низку аспектів: функціональний, семантичний, стилістичний, особистісний (індивідуально-авторський), етичний та ін. і розглядає в межах стилістичного аспекту співвіднесення в рефлексиві стилістично нейтрального засобу і маркованого, у тому числі високого, а серед номінацій останнього як приклад наводить словосполучення *слишком высокое слово, высокопарное слово*⁴.

Оскільки рефлексивність мови, за слушним твердженням Н. Мечковської, є семіотичною (лінгвістичною) універсалиєю⁵, розглядатимемо такого роду коментарі на матеріалі чотирьох слов'янських мов: української, російської, білоруської, польської. Вибачення за пафос із помітною частотою зустрічаються в сучасних дискурсивних практиках, насамперед у засобах масової комунікації: у пресі, на радіо, телебаченні, в інтернеті. Останній з названих типів дискурсу і став об'єктом цього дослідження, а конкретно увагу привернули блоги, розміщені головним чином на ресурсі *livejournal.com*, а також на деяких інших зібраннях індивідуальних інтернет-щоденників.

Ця проблема викликає особливий інтерес ще й тому, що пафос є дуже складною дискурсивною категорією. У виданому першому томі «Лексикону неперекладностей», який започатковує українську версію масштабного проекту з осмислення ключових понять європейської філософської думки в аспекті різномовності її існування, знайшлося місце й для *патосу* / *пафосу* з його грецькою традицією, міркуваннями Цицерона про адекватний латинський відповідник, а також з подальшим «життям» у працях філософів від Августина до Фрейда⁶. Мовні ж ознаки поняття «пафос» як риси дискурсу на сьогодні в науковій літературі простежено на рівні, вельми далекому від тієї деталізації, яку розробили в лінгвістиці, наприклад, для однорівневого з пафосом (хоч часто жорстко опозиційного йому) поняття «іронія» і в цілому засобів комізму. Навіть сама семантика (разом з конотемним наповненням) слова *пафос* / *пафас* (*патас*) / *patos* у таких метамовних рефлексивах теж вимагає прояснення. Вибачення свідчать про вже відзначену конотованість лексеми, яка має позначати щось небажане, оцінюване негативно (загалом або в певних комунікативних умовах, у певній

² Ратмайр Р. Прагматика извинения.— М., 2003.— С. 138–139.

³ Синельникова Л. Н. Метаязыковые суждения-комментарии как фрагмент языковой картины мира // Синельникова Л. Н. Жизнь текста, или Текст жизни : Избр. труды : В 3 т.— Луганск, 2005.— Т. 2.— С. 34–35.

⁴ Джинджолія Г. П. Современный газетный текст: содержательная целостность и механизмы ее формирования // Соціолінгвістичні студії / За заг. ред. Л. О. Ставицької.— К., 2010.— С. 68–70.

⁵ Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика.— М., 2000.— С. 21.

⁶ Сисса Дж. Патос // Европейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / Під керівн. Б. Кассен.— К., 2009.— Т. 1.— С. 480–485.

конситуації). У традиційному окресленні семантики слова *пафос* чи то як елемента лексико-семантичної системи мови, чи то в парадигмі термінів літературознавства й естетики таке забарвлення зазвичай виникає в разі використання негативно оцінного поширювача-прикметника, а не вважається іманентно притаманним самій лексемі, напр.: «У сучасній естетиці поширене уявлення порожнього пафосу, зумовленого велемовною риторичністю, театральністю, емоційним перенасиченням, спростовуваним нейтральною емоційною тональністю»⁷. І хоча негативне сприйняття пафосу в коментарях-вибаченнях очевидне, слід мати на увазі, що «референтом таких метадискурсивних елементів завжди є власний вислів»⁸, при тому цей вислів ще й не зовсім спонтанний, адже йдеться про письмову комунікацію. Отже, мовець свідомо обирає певні номінативні засоби, хоч і відчуває необхідність супроводити їх метамовним коментарем. Таким чином, вибачення за пафос — це мовні одиниці зі своєрідною складною прагматикою. За нашими спостереженнями, узагальнення випадків уведення таких коментарів у мовлення дозволяє говорити про два типи контекстів, які їх актуалізують.

До першого типу належать ті висловлення, у яких вибачення за пафос пов'язані зі ступенем експресивності чи певними стилістичними ознаками вживаних мовних засобів. Цей тип уживання коментарів можна назвати *стилістично зумовленим*. Наприклад, уявлення про певну надмірність у вираженні емоцій, свого ставлення до предмета може змусити ввести такий зворот. У подібних випадках коментар супроводжує прикметники та інші мовні одиниці (фразеологізми, метафори, цілі речення тощо) із семантикою найвищої міри виявлення ознаки, якості, тобто максимально експресивні за цим параметром із певного синонімічного ряду оцінних кваліфікаторів:

«Antonio Pinto, “Warlord”. Я вже ставив в підсумках року цю композицію на перше місце, і досі часто її слухаю і насолоджуюся. Так і хочеться, *вибачте за пафос*, назвати її “геніальною» [roman-sharp.livejournal.com]⁹; «не думаю, що хтось є, хто б Джима (Моррісона.— Р. Т.) перевершив... *даруйте за пафос*:» [nika_tretno: a-stelmah.livejournal.com]; «Гениальное кино. Режиссер Шахназаров, по-моему, превзошел самого себя. Эпитет “крепкий” вполне подходил к нему раньше. Благодаря этому фильму он вышел в высшую лигу! Ильин бесподобен. Снимаю шляпу и аплодирую... *Извините за пафос*. Музыка наваяла...» [garconn3:xlarina.livejournal.com]; «Посмотрели Ghost in the Shell и Innocence (aka GiSh 2). Если первое — классика, для своего времени замечательное и достаточно “глубокое” аниме с великолепной прорисовкой, то второй фильм, на мой взгляд, почти что шедеврален (*извините за пафос ^_^*)» [teodorix.livejournal.com]; «Олег, Ваши передачи глоток свежего воздуха. На умных людей смотреть и слушать ни с чем несравнимое удовольствие. У меня нет слов, чтобы выразить благодарность за то, что Вы такой (*извините за пафос*)» [benepa: olegtingkov.livejournal.com].

Аналогічну семантику мають і конструкції зі специфічною лексико-синтаксичною організацією, характерною для рейтингових кваліфікацій дійсності: «Вечерина місяця, *извините за пафос*» [stas-karabas.livejournal.com]. Наведені вище приклади стосуються музики, кіно, телебачення, клубного життя, тобто об'єктів, пов'язаних із публічною сферою. Сюди ж, мабуть, слід віднести і помітні суспільні події («“Я б'юся, тому що я б'юся”, прості слова напівкомічного мушкетера Портоса містять ледь не найглибше, що можна сказати про сенс існування. Зміст життя — у боротьбі, а боротьба тоді була найвитонченішого, найнебес-

⁷ Літературознавча енциклопедія : У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — К., 2007. — Т. 2. — С. 194.

⁸ Ратмайр Р. Значч. праця. — С. 138.

⁹ Усі приклади наводяться без змін, із збереженням мовних, орфографічних, пунктуаційних особливостей.

нішого гатунку. *Даруйте за пафос*, день сьогодні такий:» (ідеться про річницю Помаранчевої революції.— Р. Т.) [pravda-live.livejournal.com]), і просто проблеми суспільного життя, які хвилюють більшість людей («...люди воліють не помічати саму реальну і страшну загрозу, яка зараз існує для кожної людини (*вибачте за пафос*) — глобальне потепління» [devrand.livejournal.com]; «*Перепрошую за пафос*, розумію що б'ю по самолюбству автора, але як батько трьох дітей ви маєте мене зрозуміти... Вахтанг. У порівнянні з тим що мінздрав сьогодні жбурнув Україну на грань гуманітарної катастрофи те, що вас і всіх глядачів, авторів і учасників “Великих Українців” “розвели як лохів” — це просто викликає іронію» [galimsky: vaxo.livejournal.com]). Однак можливі й ситуації, коли мова йде про особисті стосунки, описувані в щоденнику:

«Людей, які свідомо хочуть зачепити і образити, коли твоя душа навиворіть (*вибач за пафос*) тре делітати із свого життя» [tsilyk.livejournal.com]; «...Wtedy właśnie zadzwonił A. Nie zreferuję tu tej rozmowy, bo to już zrobiło się zbyt poważne, zbyt — *przepraszam za patos*, ale nie umiem tego inaczej określić — święte, żeby nie miało zostać tylko między nami. Boże, Boże! Świat mi zawirował, kolana się pode mną ugięły i wszystko wybuchło, jak fajerwerki» [kochanka-mimo-woli.bloog.pl]; «Nie wiem jakimi słowami wytłumaczyć Ci jak bardzo Cię kocham i wstyd mi za to co zrobiłem, ale bez Ciebie nie będę umiał żyć. (*Przepraszam za lament i patos w słowach*).» [jonatan03.blog.pl]. Така експресія може сягати максимального рівня в апеляції до концепту *життя*, як в останньому з наведених прикладів, і саме в цій апеляції підкреслюється пафос: «Korzystając z okazji, chciałam napisać, Pani Magdo, że koncert “Zielono mi”, który wyreżyserowała Pani w 1997 roku jest najcudowniejszym jaki kiedykolwiek powstał na ziemi. Przynajmniej raz na tydzień sięgam po DVD z jego zapisem, przeżywając każdy dźwięk i słowo na nowo. Myślę że, niejednokrotnie uratował mi on życie (*przepraszam za patos*)» [chlip-hop.bloog.pl].

Надмірність — це, зрозуміло, оцінна категорія, тому виникає питання щодо суб'єкта оцінки. Річ у тім, що, як уже було сказано, мовець, незважаючи на вибачення, обирає все-таки саме ці, а не інші мовні засоби. Отже, суб'єктом, в оцінці якого, за уявленням мовця, наявна надмірність, є не він сам, а потенційний адресат. Автор висловлення просить вибачення за те, що в реципієнта може скластися враження надмірності, повідомляє, що потенційно поділяє таке сприйняття (сигналізуючи цим: «Я свій»), і закладає один із двох іллокутивних змістів: або «У цьому випадку вживання такого мовного знака мені не здається надмірністю», або «У цьому випадку вживання такого мовного знака мені також здається надмірністю, але з усіх можливих цей знак найдоречніший». У будь-якому разі головним тут є те, що імпліцитно адресант прагне уникнути відчуження — небажаного перлокутивного ефекту.

Тут варто згадати одиниці, що мають «усеосяжну» референцію: «...я людина і мені належить весь світ, *вибачте за пафос*, чого це мене має цікавити, вигідна комусь моя присутність чи ні, якщо я не роблю суспільної шкоди» [saved_child: mavchenia.livejournal.com]. Блогери усвідомлюють, що наявність мовних одиниць із абсолютною семантикою може актуалізувати уявлення не тільки про надмірність, а й про нещирість, через що досить часто мусять, крім вибачень, вводити спеціальний коментар для підтвердження своїх відчуттів: «Аж серце стискається, коли подумаєш, що більше НІКОЛИ не побачиш цих хлопців з іншої частини світу, які спробували зрозуміти країну, в якій я живу і буду гордо жити до кінця своїх днів. *Вибачте за пафос*, але так я це відчуваю...» [ajvazovska.livejournal.com].

Експресивність у висловленнях можна простежити і в динаміці. Зростання її рівня вербалізується в градації і врешті-решт вимагає відповідних коментарів: «Все це гарні справи, варті боротьби, самовідданості активістів та навіть певного героїзму, *даруйте за пафос*» [community.livejournal.com/journalism_ua].

Крім емоційної та виражальної надмірностей, серед комунікативних мотивів вибачень за пафос слід відзначити категорію доцільності, що відіграє важливу роль у світлі відомих постулатів спілкування. Розглядаючи цю категорію на стилістичному рівні, зауважимо, що коментар про пафос, мотивований саме так, з'являється тоді, коли використовується книжна лексика, у цілому не характерна для спілкування в блогосфері або для індивідуального дискурсу адресанта: «Рекомендую в следующий раз обратить внимание на улыбку ГМСа. <...> У Суркиса это отражение его, *извините за пафос*, генетической памяти» [oles-dzyga.livejournal.com]; «Если бы не кофе, мы с бойфрендом, наверное, давно бы уже стали безработными. Какой еще напиток обладает таким, *извините за пафос*, энергетическим потенциалом?» [daniil-goodwin.livejournal.com].

Важливою і неоднозначною проблемою є зв'язок рівня художньої виразності висловлення з пафосом: «наче сірий Лондонський туман все окутає, і валить гидкий готичний дощ» ну шось таке я собі кажу коли прокидаюсь, гы) (*знову пафос*) (зосталось лише дописати — коли прокидаюсь шоби взяти ключі від лічного даху, і посидіти там у кутку :D)» [lizarge: so-crevedous.livejournal.com]. По суті, в останньому випадку можемо говорити про крайню форму уявлення — тождність образності і пафосу, нерозрізнення цих понять (пафос = «сказати красиво»). Проте, на наш погляд, тут відіграє роль не просто наявність художніх засобів увиразнення мовлення, а їхня певна «стандартність», прототипність, уявлення про яку мотивує коментарі щодо пафосу і в інших випадках. Крім того, очевидно, до зауважень про пафос мовця підштовхує і наявність узуальних пафосних порівнянь, метафор і под. («Что плохого может быть в вере? Только то, что она покрыта ржавчиной фарисейства: благодарю тебя, что я не такой, как этот мытарь. Только то, что она может быть не путеводной звездой (вот вам еще одна знатная червоточина — *пафос*. О, сколько их/нас упало в эту бездну!) а костылем, заменителем собственных сил» [andrey-perla.livejournal.com]).

Отже, щодо *путеводной звезды* й подібних мовних засобів необхідно відзначити постійні апеляції до пафосу у випадках уживання стандартних словосполучень, фразеологізмів (кліше) з набору експресивних (за своєю первісною природою) і при цьому часто вживаних одиниць, оскільки в цих випадках особливо великим є ризик кваліфікації висловлення не тільки як нещирого, але і як неоригінального, і відчуження вельми ймовірно:

«Легендарны і, на маё меркаваньне, лепшы расейскі панк-гурт “НАИВ” узнавіў сваю дзейнасць, хая яшчэ ў лістападзе-сьнежні мінулага году музыкі аб’явілі аб сваім сыходзе ў безтэрміновы адпачынак. <...> Гурт па-ранейшаму збірае поўныя залі. <...> Хочыцца верыць, што Чача сапраўды ўжо адпачыў і кінуўся да любімай справы, без якой, яму проста як без паветра. *прабачце за пафас*» [buzzika.livejournal.com]; «Если честно, то после двух часов просмотра лично я начал уставать. Да, хорошие актеры. Да, хорошо играют. Но ощущения прикосновения к искусству, *простите за пафос*, после просмотра не возникает» [daniil-goodwin.livejournal.com]; «І насправді, це трагедія будь-якої війни — коли, *перепрошую за пафос*, брат іде на брата» [trina-ka.livejournal.com]; «Будь-яке творіння рук людських (*сорі за непотрібний пафос*) стає витвором мистецтва лише в контексті людського сприйняття» [doctor-juta.livejournal.com].

Мовець уживанням підкреслює наявність потрібної йому експресії, а метамовним коментарем — можливість неоднозначного тлумачення цієї експресії.

Другий тип контекстів, які детермінують вибачення за пафос, назовемо *концептуально зумовленим*. У таких випадках ідеться вже не про природу й характеристики використаних мовних засобів, а про концепти, що актуалізуються в мовленні.

Серед них передусім слід назвати концепт *Батьківщина (Вітчизна)*. Він може бути вербалізований словом — ім'ям концепту («Я не прагну виїхати. Кажу ж: виїхав би, та не можу з багатьох причин. Я тут народився ще за Радянського Союзу, і завжди пишався своєю країною. Бо то моя Батьківщина (*вибачайте за пафос!*)» [sabeloff.livejournal.com]), а також хоронімами — назвами рідної країни мовця. Причому звернення до концепту в контексті може бути емоційно забарвлене, але ця умова не обов'язкова, як і посилення вербалізації на суто мовному рівні експресивними одиницями:

«И проблема именно не в том, что “понаехали черножопые”, а в том, что они понаехали на место, которое мы с вами сами не культивируем, не обустройстваем, не любим, не ухаживаем, не заботимся. Это место зовется Россия, *извините за пафос*» [abstract2001.livejournal.com] (1); «Чым нас болей, тым лягчэй будзе астатнім! Кожны з беларускамоўных — гэта чарговы цвік у труну рэжыму, гэта крок на шляху да Беларусі. *Прабачце за пафас*, вырвалася ;)))» [chris-gomel.livejournal.com] (2); «Tak patrzę sobie na to, co dzieje się w kolejce do Pałacu Prezydenckiego gdzie ludzie stojąc po kilkanaście godzin rozmawiają — *przepraszam za patos* — o Rzeczpospolitą» [www.fronda.pl/gromit/blog] (3); «A jeszcze ważniejsze, że — mam nadzieję — chodzi im o (*przepraszam za patos*) Polskę» [anna1.salon24.pl] (4).

Якщо фрагменти 1 і 2 містять емоційну, оцінну лексику, метафорику (хоч усе ж визначальними в згадці про пафос вони тут, на наш погляд, не є, а лише підкріплюють його), то в 3 і 4 відсилання до пафосу мотивоване винятково концептуальним рівнем. Таким самим вербалізатором названого концепту стає етнонім, але не в номінативній функції. Цілком очевидно, що в поданому нижче контексті в етнонімі витісняється сема «національна належність» семою «національна свідомість», і саме це уможливорює коментар про пафос: «Некалі ён (LJ) мне быў проста неабходны, проста, каб зразумець, што ёсьць людзі, што ёсьць (*даруйце патас*) беларусы» [raz-sonca.livejournal.com]. Також слід звернути увагу, що жодних ознак суто стилістичної експресії в останньому уривку, який містить метамовний коментар, не спостерігається — концептуальні причини апеляції до пафосу тут розкриваються в максимально «очищеному» вигляді.

Подібними коментарями супроводжується й вербалізація концепту *громадянин*, що актуалізує такі його слоти:

обов'язки («Наконт таго: а ці так важна, што менавіта Ты прыйдзеш на Плошчу. ТАК!!! Бо пачуццё свабоды не пачынаецца ніадкуль, і калі ты не разумееш, што ты — гэта свабода, то як ты можаш патрабаваць гэтага ад іншых людзей. Калі ты, раз на год не можаш зрабіць УЧЫНАК, то як ты можаш нават жадаць пра лепшае жыццё, *пардон за пафас*» [chegor.livejournal.com]); права («Спрэчка датычыць, *даруйце за патас*, права чалавека на пошукі праўды» [poczobut.livejournal.com]); позиція («Свое отношение к Ельцину я — без особого восторга — должна диагностировать, как двойственное. Когда глубоко личностная, человеческая составляющая, безусловно, позитивна. Иными словами, я по-прежнему, с большой симпатией отношусь к Ельцину. Иное дело, если совершенно абстрагироваться от личного, и занять — уж *простите за пафос* — исключительно гражданскую позицию...» [maina-yudenich.livejournal.com]); подвиг («Респект и уважуха! Вот такие вещи и называются Гражданским Подвигом, *простите за пафос*» [shoora_vatman: alxsinelnikov.livejournal.com]).

Якщо вибачення розширене (з мотивацією), то вербалізація цього і близьких концептів (як-от *патріотизм*) слугує поясненням вибору мовних засобів, маркованих і для адресанта, і для адресата, на якого він розраховує: «*przepraszam za ten patos i naduzywanie caps look'a :):)* ... ale cóż, uderzając w nutę patriotyczną — po prostu nie potrafię inaczej» [ebiniecki.bloog.pl].

Своєрідним є приклад, пов'язаний із вербалізацією концептів *незалежність* і *громадянин*, знайдений на одному з білоруських блогів: «...Каб высветліць сваю пазіцыю зазначу што АБСОЛЮТНА не звязваю апазіцыю з незалежнасцю, а свой удзел у любых мерапрыемствах з асобамі іх арганізатараў. Кожны сам

вибірає сабе цацкі, *прабачце за пафас* :)» [chegor.livejournal.com]. Смайлик маркує нетипово жартівливе вживання рефлексивного звороту, і значення вставної конструкції наближається до антифразисного: мовець усвідомлює, що перший вислів співвідноситься з вищеназваними концептами, і вживає заходів спершу на рівні перемикування стилізового регістру, а потім уже й на метамовному рівні. Коментар у неадекватній позиції стає жартом, що розряджає пафос іще ефективніше, ніж саме по собі вибачення. А сам адресант репрезентує себе як мовну особистість одночасно на двох рівнях: мовному (полістилістика) і метамовному (рефлексія), що розкриває його комунікативну багатогранність і гнучкість.

Концептуально мотивованими позначеннями пафосу слід вважати й ті, що супроводжують звернення до концепту *Бог* як до сутності вселенського масштабу («*Вибачте за, можливо, зайвий пафос, любі читальники, але саме тоді здавалося, що Господь тихо і сумно плаче над Україною*» [nikolauskass.livejournal.com]; «Забагато зараз акцентується на самовираженні автора, а я вважаю, що художник має бути в першу чергу інструментом Творця, Всесвіту (*вибачте за пафос*)» [olena-nekora.livejournal.com]) або ж бездоганної досконалості («...Просто це любов. Це як Ісус любив людей. Щиро і безкорисно. *Вибач за пафос...*» [hotpes.livejournal.com]). Характерним є подібне маркування звернення до концепту *віра*:

«...Вокалист Гера Алексеев ухитряется писать неожиданно интересные тексты, порой не без доброй иронии, и всегда эмоционально открытые и наполненные, *извините за пафос*, искренней верой (некоторые вещи Дружков — это как раз тот редкий случай, когда мне не противно слушать песни о любви на русском языке)» [ashtray-user.livejournal.com]; «Мы должны были не соглашаться на конюшню и настаивать, чтобы нам все-таки возвращали здание нашей церкви, за которую погибли люди — наши святые, *извините за пафос*» [sanria-s.livejournal.com].

Таким самим «пафосно маркованим» концептом у картині світу може виявитися *добро*; гадаємо, у наведеному випадку маркованість усе-таки пов'язана із суспільною семантикою назви концепту: «Polska jest dziwnym krajem. Zamiast inwestować w dobro — *przepraszam za patos* — inwestuje w draństwo» [janostrzyca.bloog.pl].

Доволі типовим явищем є також бажання мовців уводити коментар про пафос там, де йдеться про сферу моралі, людські якості й адресант робить певне узагальнення:

«А чего там душка мой Боря какой ориентации — меня не свербит. Он честно и добросовестно делает своё актёрское дело на сцене. Ему радуются люди! А радость, честность, благодарность — ведь это так важно в жизни. *Извините за пафос*» [lena-turina.livejournal.com]; «И, что еще большая редкость, — “правильное” использование этого таланта. Не для простого зарабатывания “бабла”, а для того, чтобы люди становились лучше и разностороннее (*уж извините за пафос* :)» [sidhk.livejournal.com].

Зустрічаються такі самі метамовні рефлексиви і у випадках вербалізації деяких інших концептів: *мрія* («Божественный голод — голод человека по мечте, *простите за пафос*. Голод по воплощенному в жизнь идеалу» [shakty.livejournal.com]), *вічність* («...Основной пафос романа все-таки устремлен (*простите за пафос*) в вечность» [wild-boris.livejournal.com]) — їх більш-менш повний список виходить за межі цього дослідження.

Вибачення за пафос цікаві також тим, що з'являються в ситуації, коли мовець переходить з певних причин від якихось конкретних, «відчутних» категорій до абстрактних. Незважаючи на те, що така логіка розвитку думки та її вербалізації його влаштовує й сприймається як адекватна, адресантові доводиться враховувати можливий побічний ефект висловлення і регулювати це. Так, по-

чавши обговорювати в інтернет-спільноті community.livejournal.com/by_mova питання «Як бы вы переадали на беларускай слова “движука”?», ініціатор gwlan.org у якийсь момент аргументує свою позицію:

«Я наўмысна напісаў не перакласьці, а перадаць: проста ўявіце, што беларускі слэнг ё, толькі дужа бедны (а так, відаць, і ёсьць), трэба ж яго разьвіваць. Пагатоў, “двіжука” — ня нейкая расейская рэалія, незнаёмая беларусам. У нас яна таксама жыве ды буе. Дык што рабіць беларускамоўнаму чалавеку, калі яму хочацца назваць гэта па-беларуску? Не для таго толькі, каб усё абы не па-руску, а таму што гэтага патрабуе нутраная нават ня лёгіка, а проста сам дух мовы — пастаяннае задзейнічаньне ўласных, так бы мовіць, творчых сілаў для мовы ё неабходная ўмова існаваньня (*даруіце за лішні патас:*))».

Концептуальну природу маюць досліджувані метамовні коментарі до тих висловів, у яких вибачення за пафос супроводжують апеляцію до прецедентних феноменів:

«можна поумнічаць?:)) а звідки ці нардьопи вийшли? ти думаєш, вони слухають сьому симфонію баха (*ізвіні за пафос*)» [batiarka.livejournal.com]; «...Што тычыцца прыгажосці — яна асляпляе, яна ўзвышае (зноў і зноў — я люблю вачыма), аднак, гэта як адзенне, па ім сустракаюць. А жывуць жа не з адзеннем :) Зноў жа такі прыгажосць у кожнага і для кожнага свая; гэтаксама як і яе значнасьць (на памяць прыходзіць Толстой, героі “Войны и Мира” Мікалай Растоў і Марыя Балконская — *перапрашаю за пафос*)» [eskrimador.mara-ja.livejournal.com].

З одного боку, як відомо, прецедентні феномени формують концепти, з другого, — входять до складу концептів як їх потенційні актуалізатори. Отже, подібний мовний матеріал ставить перед нами проблему пафосності прецедентних імен, скажімо, тих самих героїв «Войны и мира». На наш погляд, тут для мовця пафосність визначається самим фактом апеляції до тієї частини концепту *краса*, яка містить знання про прецедентні феномени, тоді як багато хто з комунікантів міг би в такому випадку обійтися у вербалізації концепту без цього рівня, обмежившись декларативними знаннями (власне, весь вислів, окрім прикладу в дужках, так і побудований) або — максимум — відсиланням до якихось сценаріїв, узятих із власного або чийогось досвіду. Так само маркується відсилання до філософських знань у ході вербалізації того ж концепту: «Марлен Дитрих — одна из самых красивых женщин. Ее красота совершенно культурна, в ней мало витальной сексапильности, много бисексуального эротизма — почти платоновского, уж *извините за пафос*» [poli-kolozaridi.livejournal.com] (крім імені філософа, тут дуже важливу роль відіграє лексика з конотаціями науково-раціонального осмислення дійсності, що наближає приклад і до першої групи контекстів — залучення книжної лексики). Останнє свідчить про наявність проміжних феноменів, а точніше, таких, що об'єднують ознаки обох груп: «Когда Бог кладет вам на порог чужое горе, вы можете сделать из него СВОЕ СЧАСТЬЕ. От этого покрывившаяся от наших грехов земная ось (*простите за пафос*) может слегка выпрямиться» [vespro.livejournal.com] (сфера моралі, концепт *Бог* + експресивна нестерта метафора).

На завершення слід зазначити, що частота і специфічні комунікативні умови вибачень за пафос привертають увагу в тому числі й самих блогерів:

«Современные люди (среди моих знакомых таких много) испытывают активную идиосинкразию к пафосу любого рода. У них на него аллергия, проявляющаяся немедленно в мурашках на спине, покраснению кожных покровов, фырканью изо рта, вспышкам цинизма и словесному поносу. Что хочется сказать... Хочется, во-первых, в очередной раз повторить слова Дарта Вейдера: “Мне не нравится ваш цинизм” (русск.) / “I find your lack of faith disturbing” (англ.), а во-вторых с прискорбием констатировать, что, благодаря этому заболеванию, многие высокие движения человеческой души (*простите за пафос*... Ой, у вас мурашки побежали!) остаются для этих аллергиков непознанными и недоступными. Стоит ли об этом переживать? Вряд ли. Нам, романтикам, больше достанется. :)» [zahar.livejournal.com]; «Якщо з вас сміють-

ся, це зовсім не означає, що ви неправі. Висміювати неважко. Висміяти можна все, ніхто від цього не застрахований, ніщо від цього не убезпечене. Тим паче в епоху постпостмодерну. У Всесвітній мережі, на форумах і блогах ходячою фразою стало сором'язливе “*перепрошую за пафос*”. Авжеж, говорити про серйозне — ніяково. Це нам так десакралізація і переоцінка цінностей відблюється» [<http://blog.meta.ua/~lucinissima>].

У цих випадках автори повідомлень цілеспрямовано «знімають» зі слова *пафос* негативні конотемати, що нашарувалися на нього в дискурсивних практиках, і таким чином теж позиціонують себе як мовну особистість із власним тезаурусом. Можна вважати вибачення за пафос тенденцією персоналізованого інтернет-дискурсу сучасності, і цю тенденцію приймає або відхиляє особа, яка в цьому дискурсі перебуває.

Контексти, у яких з'являються вибачення за пафос, як свідчить матеріал, можуть бути вельми різноманітними за своєю природою залежно від того, як розуміє слово *пафос* мовець і — ще важливіше — на яке розуміння він чекає від адресата. Але в будь-якому випадку прагматичною домінантою такого метамовного коментування є прагнення адресанта уникнути відчуження, яке гіпотетично може бути викликане вибором мовних засобів у ході комунікації.

(Харків)

R. A. TRYFONOV

SOME PRAGMATIC PECULIARITIES OF APOLOGIES FOR PATHOS IN THE BLOG SPHERE

On the material of Ukrainian, Russian, Byelorussian and Polish languages, the contexts from personal blogs are considered, in which the authors accompany their statements with metalingual commentary — an apology for pathos. Two types of such contexts are marked out, basing on their either stylistic or conceptual determinancy. The role of these kinds of metalingual commentaries in the addresser's desire to avoid communicative alienation is underscored.

Key words: pathos, blogs language, expression, conceptualization, metalanguage, pragmatics.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСІБ ЧОЛОВІЧОЇ СТАТІ В «АКТОВИХ КНИГАХ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКОВОГО СУДУ» (1683–1740 рр.)

Стаття присвячена визначенню структурної та семантичної організації способів і засобів ідентифікації осіб чоловічої статі, які засвідчені в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.): 1) чоловічих особових імен і прізвищевих назв; 2) ідентифікаторів — конструкцій, що характеризують особу чоловічої статі за різними ознаками; 3) ідентифікаційних формул — антропонімоформантів у поєднанні з ідентифікаторами.

Ключові слова: антропонім, чоловіче особове ім'я, чоловіча прізвищева назва, прізвисько, ідентифікатор.

Питання українського антропонімікону, зокрема староукраїнського, в останні десятиліття стали об'єктом пильної уваги мовознавців, які вже зробили вагомий внесок у розв'язання багатьох проблем, що існують у цій галузі: простежили особливості його формування, з'ясували основні риси структурної та лексико-семантичної організації¹. Однак дослідження регіональних антропонімічних систем в історичному аспекті, який передбачає структурний і семантичний аналіз конкретного (темпорально й локативно визначеного) мовного матеріалу, залишається вкрай необхідним. Завдання нашого дослідження — простежити формування онімних, апелятивних та онімно-апелятивних засобів ідентифікації осіб чоловічої статі, визначити особливості їх структурної та семантичної організації. Предмет нашого дослідження — засвідчені в «Актових книгах Полтав-

¹ Баранівська О. С. Прізвищеві гібриди з формантами *-k(o)*, *-enk(o)* // Актуальні питання антропоніміки. — К., 2005. — С. 31–38; Бучко А. Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1986. — 20 с.; Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. — К., 1988. — 172 с.; Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. — 1975. — № 4. — С. 46–50; Карпенко Ю. О. Реєстр Війська Запорізького і проблема постановки українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. — К., 1994. — С. 182–201; Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. : Чоловічі іменування. — К., 1984. — 152 с.; Литвинчук Л. В. Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.») // Актуальні питання антропоніміки. — К., 2005. — С. 138–146; Никонов В. А. Имя и общество. — М., 1974. — 278 с.; Сухомлин І. Д. Питання антропоніміки в українській мові. — Д., 1975. — 110 с.; Торчинський М. Структурні та семантичні особливості прізвищевих назв козаків уманського полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 316–320; Худаш М. Л. З історії української антропонімії. — К., 1977. — 236 с.; Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови. Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. — К., 1983. — С. 592–620.

ського полкового суду»² (далі — Акти) з 1683 по 1740 рр.: 1) антропоніми (чоловічі особові імена, імена по батькові і прізвищеві назви); 2) ідентифікатори — онімні, апелятивні й онімно-апелятивні конструкції, які характеризують особу чоловічої статі за родом діяльності, професією, заняттям (далі — родом діяльності); родинними стосунками; місцем проживання; зовнішніми чи внутрішніми ознаками; особливостями поведінки; належністю до певного етносу, соціальної верстви, організації, політичного чи релігійного напрямку; належністю певному господареві тощо; 3) ідентифікаційні формули — антропонімоформанти (антропоніми різної структури) в поєднанні з ідентифікаторами.

Зафіксовані в аналізованій пам'ятці антропоніми, що використовуються для ідентифікації осіб чоловічої статі (1018 фіксацій), структуруються на одночленні (32 %), двочленні (66 %) і тричленні (2 %).

Серед одночленних антропонімів переважають особові імена — 79 %, прізвищеві назви становлять 21 %; поміж двочленних переважають імена в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) — 81 %, імена в поєднанні з прізвиськами становлять 15 %, прізвищеві назви в поєднанні з іншими прізвищевими назвами (прізвиськами) — 4 %; серед тричленних переважають імена в поєднанні з двома прізвищевими назвами різних типів — 67 %, імена в поєднанні з іменами по батькові та прізвищевими назвами — 33 %.

В Актах для ідентифікації осіб чоловічої статі використано особові імена:

1) християнські офіційні (повні й усечені) імена (63 % від загальної кількості імен), напр.:

Адам (М)³ 'Адам'⁴, Анґдр⁵ (Бл, Б, Д, І, НС, П, Р) 'Андрій'; А^нтон (І, М, СС), Вон^нтон⁶ (СС) 'Антон'; Афанаси⁷ (П), Панас (І, П) 'Опанас'; Борис⁸ (НС) 'Борис'; Васи⁹ (Василь, Василь) (ВБ, Г, Д, І, Ів, К, Кб, Кш, Мч, М, НМ, НС, О, Пв, П, Пш, Р, С, СС, Ск, Сп, Т, Ц) 'Василь'; Гаврило (ВБ, К, Мч, НС, Ст, П, Ц) 'Гаврило'; Гарасим (Мч, П, Р) 'Гарасим'; Григо^р (Д, К, Кб, Км, Кш, НМ, НС, П, Р) 'Григор'; Григори¹⁰ (Б, І, П, Р, СС) 'Григорій'; Данило (І, П, СС) 'Данило'; Динис¹¹ (ВБ) 'Денис'; Дмитро (Дми^тро) (ВБ, І, Мч, П), Ми^тро (І, П, Ск) 'Дмитро'; Захари¹² (Захарий) (Кр) 'Захар, Захарій'; Єсиф (Р), Іосип¹³ (Йосип¹⁴, Йосиф, Юсип¹⁵) (Мч, П) 'Йосип'; Іван¹⁶, Іван¹⁷ (Бл, Бх, Б, Д, Гл, Г, Ів, І, Км, К, Кб, М, НМ, П, Р, Ск, СС, Сп, Т, Ц), Іоан (П), Іван¹⁸ (Д, І, Кб, Кв, НС, П, Сп, Ц) 'Іван'; Ігнат¹⁹ (П, Р) 'Ігнат'; Каленик (Бл, Р) 'Каленик'; Карпо (П), Ка^рп²⁰ (П, Ск) 'Карпо'; Кирик²¹ (Бл, К, Ск) 'Кирик'; Кирило (Д), Курило (Бл) 'Кирило'; Кли^м (Бл, Мч, М, Р) 'Клим'; Климентій (І) 'Климентій'; Кондрат (НМ) 'Кіндрат'; Конон²² (НМ) 'Конон'; Корн²³ (Пв) 'Корній'; Кузма (Къзма) (П) 'Кузьма'; Лавр²⁴ (Р) < Лаврентій; Лео²⁵тий (Лео²⁶ти²⁷) (Кр, П) 'Леонтій'; Логвин²⁸ (Бл, Д, Кв) 'Логвин'; Лукян²⁹ (Р, Сп) 'Лук'ян'; Ма³⁰йм³¹ (Зм, І, НМ, П, Х) 'Максим'; Марко (Мр, Р) 'Марко'; Ма³²ти³³ (З, П, Ц) 'Мартин'; Ма³⁴в³⁵ (НМ, П, Пш, Р) 'Матвій'; Микита (Бл, Р) 'Микита'; Микола³⁶ (Николай) (П) 'Микола'; Миха³⁷ло (ВБ, І, П) 'Михайло'; Мойс³⁸ (Б) 'Мойсей'; Назар (П) 'Назар'; Наум³⁹ (Пв, Р) 'Наум'; Ничипо⁴⁰ (Зм, Ск, СС, Х), Ницифор (СС) 'Никифор, Ничипір'; Але⁴¹а⁴²др (П) 'Олександр'; Оле⁴³ї (Оле⁴⁴ї) (І, Кб, НМ, П), Але⁴⁵ї (І, П), 'Олексій'; Оле⁴⁶х⁴⁷ (П) 'Олефір'; Оле⁴⁸мя⁴⁹ (П) 'Омелян'; О⁵⁰тап (Мч) 'Остап'; Павель (З, Кб, Кр, НС, П), Па⁵¹ло (НМ, К, П, Р) 'Павло'; Петро (Бл, ВБ, Зч, Мч, П, Р,

² Актові книги Полтавського полкового суду з архіву Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ (І 55257. Акти (протоколи) Полтавського полкового суду.— Т. 39.2. Ч. 2.— 3-29049-III).— С. 19-275.

³ Ідентифікацію населених пунктів здійснено за виданнями: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ : В 2 т.— К., 1969; Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область.— К., 1967.— 1027 с.

⁴ Ідентифікацію імен здійснюємо за такими виданнями : Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982-2006.— Т. 1-5 (далі — ЕСУМ); Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови : В 2 т.— К.— Нью-Йорк, 2003.— Т. 1-2 (далі — Тимченко); Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1964-1973.— Т. 1-4 (далі — Фасмер); Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ.— К., 1969.— 256 с. (далі — Редько); Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей.— К., 2005.— 334 с. (далі — Скрипник); Трійняк І. І. Словник українських імен.— К., 2005.— 508 с. (далі — Трійняк).

Ц), *Питро* (Ів) 'Петро'; *Пилип* (П, Р), *Филипъ* (Бл, П) 'Пилип'; *Прокл* (П) 'Прокл'; *Прокопъ* (П, Сп) 'Прокіп'; *Роман* (І, Р) 'Роман'; *Сава* (К, Кр) 'Сава'; *Савостянъ* (*Совостян*) (Гл) 'Севастіян'; *Самойло* (П), *Самуєл* (Д) 'Самійло'; *Семенъ* (ВБ, І, К, Кр, НМ, НС, Р, Сп) 'Семен'; *Сидор* (П) 'Сидір'; *Супрунь* (Р) 'Софрон'; *Степанъ* (Кб, НС, П), *Стефанъ* (Бх, І, К, Км, Кб, НС, П, Ц) 'Степан'; *Тарас* (Д, Км) 'Тарас'; *Тереїтий* (П) 'Терентій'; *Трохи*^м (Зм, П, Х) 'Трохим'; *Улас* (Р) 'Улас'; *Федор* (НМ, П), *Педор*^р (Ш), *Феодор* (П), *Феодор* (Д, П), *Хведор*^р (Бл, Зм, П, Р, Х) 'Федір'; *Хома* (Пв), *Фома* (З) 'Хома'; *Ювхим* (П) 'Юхим'; *Яким* (Бл, НС, П) 'Яким'; *Яковъ* (І, НМ, П, Пш, Р, Сп) 'Яків'; *Ярема* (П, Ск) 'Ярема';

2) християнські неофіційні імена (переважно зменшені форми від офіційних імен) — 37 %, напр.:

Андрѣи (П), *Анѣдрусъ* (Д), *Анѣдрушко* (ВБ, Д, І, Мч, НС, Ск) < Андрій; *Артюх* (НМ) < Артем; *Васко* (Д, СС) < Василь; *Гавриѣ*^{ко} (Мч), *Гавришъ* (Км, Ст) < Гаврило; *Галакѣтинъ* (Р) < Галактіон; *Греѣ*^{ко} (НМ), *Гринѣ*^и (П, Ст), *Грицко* (Д, Ін, І, К, Кб, НС, СС), *Грицу*^и (Мч), *Гриць* (Ск), *Гриш*^{ко} (Р) < Григорій; *Дацко* (Зм, Х) < Данило; *Деѣ*^{ко} (Кв, П, Т) < Дем'ян; *Дмитраш*^{ко} (З) < Дмитро; *Дорош* (П) < Дорофій; *Захарка* (Зм, Пв, Т, Х) < Захар; *Зизан* (П) < Зизаній; *Ілко* (Р), *Іляшъ* (З, І, Р) < Ілля; *Ицикъ* (Пр) < Ісак; *Коѣ*^{тина} (Ст), *Коѣ*^{тя} (Ж, П) < Кость, Костянтин; *Леѣ*^{ко} (П) < Лев, Леонтій; *Лукашъ* (Зм, Х), *Луцикъ* (К, Кнв, НС, Р) < Лук'ян; *Мануѣ*^{ло} (Р) < Еммануїл; *Миѣ*^{ко} (І, Р, СС), *Миш*^{ко} (Бх) < Михайло; *Оѣ*^{юта} (Ц) < Авксентій; *Оѣ*^{жа} (Ск), *Леѣ*^{ко} (Б, К) < Олексій; *Ониѣ*^{ко} (Ониѣ^{ко}) (П) < Онисій; *Онупко* (П) < Онопрій; *Оѣ*^р^{ко} (Бх) < Оверкій; *Паѣ*^{ко} (Мч) 'зменш. Пантелеймон'; *Паѣ*^{ко} (Зм) < Панас; *Пилипасъ* (П) < Пилип; *Процик* (НС, П, С) < Прокіп; *Савка* (Бл, Д, О) < Сава; *Саѣ*^{но} (З) < Софрон; *Семенѣ*^{ко} (Сп) < Семен; *Собко* (Сп) < Севастіян; *Стецко* (ВБ, І, К, П), *Штепа* (Ск) < Степан; *Терешко* (СС) < Терентій; *Тиѣ*^{ко} (СС), *Тимо*^{ко} (Бл, П, СС) < Тимофій; *Федорко* (НМ), *Феско* (НМ), *Хвеско* (Бл, П, Р) < Федір; *Харко* (І) < Харитон; *Юрко* (Кб, О) < Юрій; *Юѣ*^{ко} (П), *Юцко* (Ст) < Йосип; *Ярош* (Бл) < Єрофій; *Яѣ*^{ко} (Д, І, НС, П), *Яско* (Мч, НМ, Р) < Яків.

Для ідентифікації осіб чоловічої статі в Актах використано також прізвищеві назви, серед яких мають перевагу первинні (семантичні) утворення (64 %), вторинні (морфологічні) становлять 36 %. Поміж первинних чоловічих прізвищевих назв, утворених лексико-семантичним способом, превалюють такі, що виникли внаслідок переосмислення апелятивів (97 %); прізвищеві назви, утворені шляхом переосмислення онімів, становлять лише 3 %.

Серед апелятивів, які послужили основою чоловічих прізвищевих назв, зафіксовано:

1) особові апелятиви (70 %), що називали осіб за: а) родом діяльності (44 %) — *Богомазъ* (К) «поганий іконописець, маляр» (Тимченко, 1, 61), *Броваръ* (Р) «пивовар» (ЕСУМ, 1, 261), *Воскобѣйникъ* (П) «той, що варить віск» (Тимченко, 1, 116), *Вѣйникъ* (НС) «той, що виготовляє і продає вино» (ЕСУМ, 1, 377–378), *Вуѣховыѣ*^и (Км) «маг, ворожбит» (ЕСУМ, 1, 422), *Добышъ* (П) «уг. dobov «барабанщик», «військовий барабанщик» (Тимченко, 1, 210, 212; ЕСУМ, 2, 98), *Жоѣ*^{ник} (Ц), *Жорновиѣ*^и (П) «той, що виготовляє жорна» (ЕСУМ, 2, 206), *Колодѣ*^и (Пш) «колісник» (ЕСУМ, 2, 517), *Коломиецъ* (Д, І) «солевар» (ЕСУМ, 2, 519), *Крамаръ* (П) «продавець товарів» (ЕСУМ, 3, 74), *Кушѣ*^р (Ів) «фахівець, що вичиняє хутро і шиє хутрянні вироби» (ЕСУМ, 3, 170), *Лобуръ* (Кв) «зłodій, шахрай, ледащо» (ЕСУМ, 3, 276), *Миѣ*^{никъ} (П) «миловар» (Тимченко, 1, 442), *Неводѣ*^{нич}^и (Р) «той, що виготовляє неводи» (Тимченко, 1, 478; ЕСУМ, 4, 59), *Некрут* (Мч) «рекрут, новобранець» (ЕСУМ, 4, 68, ЕСУМ, 5, 52), *Решетникъ* (К) «той, що робить решета» (Тимченко, 2, 272), *Римар* (П) «лимар, майстер, який виготовляє ремінну зброю» (ЕСУМ, 3, 233), *Рѣ*^з^{ник} (К) «різник, м'ясник» (ЕСУМ, 5, 91), *Рыбаѣ*^{ка} (К) «рибалка» (Тимченко, 2, 302), *Стрѣ*^и^{никъ} (Р) «майстер, що виготовляє стріли» (Тимченко, 2, 373), (ЕСУМ, 5, 444–445), *Ткачъ* (Д, І) «ткач», *Торяник* (П) «солевар» (Тимченко, 2, 396), *Сердюкъ* (Р) «охоронець гетьмана» (Тимченко, 2, 318; ЕСУМ, 5, 218), *Салдатъ* (НМ) «солдат» (ЕСУМ, 5, 346; пор. Торчинський, 2005, 317), *Чеѣ*^р^{нецъ} (П) «чернець» (Тимченко, 2, 479); б) зовнішньою чи внутрішньою ознакою, особливості поведінки, схильністю до певних дій (36 %) — *Бѣ*^{ли}^и (Д), *Рудиѣ*^и (Д), *Червониѣ*^и (М), *Косыѣ*^и (Кр), *Стариѣ*^и (Р), *Бородаш* (НС), *Лисиѣ*^и (І), *Щербына* (П), *Щеѣ*^р^{банъ} (І) «той, що має вищерблені зуби», *Мазепа* (П) «неохайна, грубувата або нерозумна людина», п. «плаксії; розтелепа; нечупара, замазура» (ЕСУМ, 3, 358); *Довгополий* (І) «той, що схильний носити одяг певного типу (з довгими полами) чи має в гардеробі такий одяг»; *Бреха*^{ло} (І) «який часто бреше», *Злиѣ*^и (Р), *Липодуша* (НМ) «людина з м'якою (як деревина липи) душею», *Мовчан* (Д) «мовчазний, мовчкуватий», *Нерадныѣ*^и (К, Р), п. *nieradny* «розпусний, блуд-

ний», *Паливода* (Зм, Х) «буян, розбишака» (Тимченко, 2, 81), *Убы^йсобака* (Р) «відомий своєю жорстокістю»; в) місцем проживання (9 %) — *Будя^йский* (П), *Калниболо^тский* (Ц), *Краснокутски^й* (П), *Опошля^йский* (Зч), *Сама^рский* (Бл), *Субото^еский* (Кр), *Че^ркаска^й* (НМ, Р); г) належністю до певного етносу (8 %) — *Гре^к* (З), *Литвин* (НМ), *Мазу^р* (Сп), *Русин^ь* (СС), *Угрин^ь* (ВБ); г) належністю до певного релігійного напрямку (1 %) — *Перехриста* (П) «перехрещений в іншу віру, хрещений євреї» (Тимченко, 2, 102), (Фасмер, I, 368); д) родинними зв'язками (1 %) — *Безкорова^йни^й* (Д) «позашлюбний син; одружений без весільних обрядів; без коровая» (ЕСУМ, 3, 35); е) належністю до певної організації (1 %) — *Бра^тчик^ь* (Д) «член братства» (Тимченко, 1, 68); 2) неособові апелятиви (30 %), що метафорично опосередковано іменували чоловіків похідними від назв: а) рослин і рослинних форм (23 %) — *Боровик^ь* (Бл), *Дуб^ь* (Ц), *Кабак^ь* (НМ) (кабак «гарбуз»), *Очерет^ь* (П), *Куш^ь* (НС, П); б) продуктів харчування (23 %) — *Бала^дда* (Бл), *Бублик^ь* (НМ), *Галушка* (І), *Ковбаса* (К), *Ку^лш^ь*, *Опара* (Р); в) тварин (19 %) — *Бик^ь* (К), *Бу^йвол^ь* (СС), *Жук^ь* (І, П), *Оре^л* (Зм, Х), *Пугач^ь* (ВБ); г) предметів побуту (13 %) — *В^дерко* (Р), *Гужва* (К), *Коче^рга* (Ц), *Макогун^ь* (Мн), *Ра^днин^ька* (Ц); г) частин тіла (8 %) — *Нос^ь* (Кр), *Ши^йка* (Ст); д) елементів одягу, взуття (8 %) — *По^ртянка* (Ц), *Холявка* (Кр); е) предметів або явищ природи (4 %) — *Іскра* (П), *Сухова^л* (П); є) чисел (2 %) — *Нулик* (Ц).

Серед онімів, що стали базою чоловічих прізвищевих назв, зафіксовано особові оніми (66 %) — *Василь Со^бко* (Сп) ‘Собко, зменш. від Севастян’ (ЕСУМ, 5, 201); *Стефан^ь Северин^ь* (К) ‘Северин, чоловіче ім'я’ (ЕСУМ, 5, 201), а також неособові оніми (34 %) — *О^тченаш^ь* (Р) ‘прізвищева назва вихреста’, похідна від назви православної молитви «Отче наш».

Переважає більшість вторинних чоловічих прізвищевих назв, які утворені морфологічним (суфіксальним) способом, мають патронімічне походження (99 %), і лише 1 % назв має матронімічне походження.

Чоловічі прізвищеві назви патронімічного походження утворено за допомогою суфіксів: 1) **-єнк-** (76 % від загальної кількості суфіксальних дериватів), який додається до основ чоловічих офіційних або неофіційних імен (8 %) — *Василе^нко* (Р), *Демчен^ько* (І), *Мисчен^ько* (ВБ, Ск), *Сидорен^ько* (П), *Тарасе^нко* (Д), а також прізвищевих назв (29 %) — *Без^ручен^ько* (НМ), *Бон^ьдаре^нко* (НМ), *Бражничен^ько* (П), *Бугае^нко* (Д, П), *Бурмистрен^ько* (Кб), *Во^йт^ьче^нко* (П), *Гнилозубен^ько* (П), *Дубе^нко* (Ц), *Жуче^нко* (П), *Литвинен^ько* (Км, НМ), *Л^лшнячен^ько* (Р), *Маслачен^ько* (Пш), *Руден^ько* (І, НС), *Угринен^ько* (ВБ), *Цопен^ько* (СС), *Че^рненко* (Р); 2) **-ич (-єч), -ович, -євич** (16 %), які приєднуються до основ чоловічих офіційних або неофіційних імен — *Горевич^ь* (П) ‘Ігорович’; *Григорієви^ч* (Кр), *Дорошеви^ч* (К), *Іванович^ь*, *Прокопови^ч* (П), *Семенович* (НС, П), *Си^кевич* (Р), а також прізвищевих назв — *Вы^рич^ь* (П), *Вовчкович* (Гл), *Кра^ноперич* (П), *Ши^йкеви^ч* (Ст) ‘син Шийки’; 3) **-к-** (2 %), **-ов- (-ув-)** (1 %), **-ин, -ик, -чик, -ук** (2 %), **-ак** (2 %), які додаються до основ прізвищевих назв батьків і загальних назв батьків за родом діяльності чи іншою домінуючою ознакою — *Деревя^нко* (Р), *Перетят^ько* (І), *Ску^нко* (П), *Шолудко* (П), *Шра^нко* (Мч), *Перехристов^ь* (П) (прізвищева назва сина *Перехристи*); *Крато^е* (П), *Офе^рков* (Бл, П), *Сидоров* (Бх), *Де^нжин* (П), *Ка^нгин* (Бх), *Сун^ьчин^ь* (М, П) (прізвища вихідців із Росії); *Ковальчик*, *Ковальчук* (П); *Бо^рзяк^ь* (Б), *Кра^няк^ь* (Ц), *Че^рняк^ь* (П). У прізвищевих назвах на **-чик** співіснують дві семи — ‘син за професією батька’, ‘учень за професією майстра’.

Зауважимо, що прізвищеві назви чоловіків, утворені за допомогою одвічно патронімічних суфіксів **-ич, -євич, -ович**, належали переважно особам вищого й середнього соціального стану, утворені за допомогою первісно демінутивного суфікса **-єнк-** — особам різних соціально-майнових станів. Суфікси **-ич, -євич, -ович** тепер спеціалізуються на творенні чоловічих імен по батькові. Патронімічне значення суфіксів **-ов, -чик, -чук** у прізвищевих назвах є підстави вва-

жати вторинним, оскільки в досліджуваній пам'ятці суфікс **-ов** передає переважно значення індивідуальної належності особи певному господареві — *Іванъ, свина^р, Кондрато^с Ме^нико^с* (НС), *Кири^к, челя^дникъ, на^имитъ п^на Дорошевичо^с* (К), *Супрунъ, Ману^иловъ овча^р* (Р) ⁵, а суфікси **-чик**, **-чук** мають здебільшого деминутивну чи посесивну семантику (значення тимчасової (учнівської) належності майстрові/залежності від майстра, який навчає якого-небудь ремесла) — *Миха^иломъ Ковалъчико^м, учне^м наши^м* (П).

Чоловічі прізвищеві назви матронімічного походження утворено додаванням суфікса **-ут-** (1 % від загальної кількості суфіксальних утворень) до основи жіночого імені, напр.: *Палагута* (Ц) від Палагна 'Пелагія' (ЕСУМ, 4, 258, 330).

Особи чоловічої статі ідентифікувалися також двочленими антропонімами, утвореними або поєднанням імен (офіційних і неофіційних) з прізвищевими назвами (чи прізвиськами), або поєднанням двох прізвищевих назв різного типу.

Двочленні антропоніми, які служать для ідентифікації осіб чоловічої статі без ідентифікаторів, становлять 66 % і утворені поєднанням власного імені з прізвищевою назвою, що перебуває в пре- чи постпозиції щодо нього.

Значно переважає конструкція «власне ім'я + прізвищева назва», у якій ім'я має офіційну форму (повну чи скорочену), — 81 %, напр.:

Адам Нена^иденко (М), *А^ндр^иї Бут* (Р), *Анътонъ Тишче^нко* (М), *Вакула Колосе^нко* (НМ), *Васи^и Гладир* (І), *Григо^р Демченко* (П), *Григорий Назаренко* (П), *Данило Короленко* (П), *Дмитро Захарченко* (ВБ), *Іван Бог* (НС), *Кирило Степаненко* (Бл), *Клим Манченко* (Бл), *Лозвин Бурбика* (Кв), *Марко Василевич* (Мр), *Ма^нв^и Торговицки^и* (Сп), *Ма^иїм Тютюнникъ* (НМ), *Ма^ртинъ Нестул^и* (З), *Мина Па^вловичъ* (П), *Наумъ Мурахо^вченко* (Пв), *Ничипо^р Лазченко* (Ск), *Паве^н Манькувценько* (КБ), *Павло Пошелюженко* (К), *Педан Хоменко* (ВБ), *Петро Золоченко* (Мч), *Пилипъ Ѡстапенко* (Р), *Прокоп Левенец* (Сп), *Роман Іващенко* (Р), *Семен Шапо^чникъ* (НС), *Стефан Корзунъ* (К), *Уласъ Поправка* (Р), *Федоръ Саченко* (НМ), *Хведо^р Ма^и-борода* (Зм), *Ювхим А^ндр^иїко* (П), *Яков Шабатура* (І).

Конструкція «власне ім'я + прізвищева назва», у якій ім'я має неофіційну форму, реалізована рідше — 18 %, напр.:

Анъдрушко Чигиръ (Д), *Грицко Чукъ* (Ін), *Де^нко Бражниче^нко* (П), *Ї^нецъ Ста^дникъ* (К), *Ле^кко Мякох^лбенко* (П), *Ле^ско Матяше^нко* (П); *Стецко Самодай* (К), *Терешко Якименко* (СС), *Хвеско Запара* (Бл), *Юрко Бутъ* (О); *Яско Кго^ишаре^нко* 'Гончаренко' (НМ).

Дуже рідко реалізується конструкція «прізвищева назва + власне ім'я» (1 %), напр.: *Бражниченко Іванъ* (П), *Затура Іва^н* (Пв).

Для ідентифікації чоловіків в Актах зафіксовано своєрідні тричленні антропоніми патронімічного типу, що поєднують власне ім'я особи та дві її прізвищеві назви, одна з яких утворена від імені, а друга — від прізвищевої назви батька. Разом вони формують конструкцію «ім'я + прізвищева назва, похідна від імені батька + прізвищева назва, похідна від прізвиська батька», яка функціонує без ідентифікаторів, напр.: *Іван Мартиненко Бражниче^нко* (П) 'син *Мартина Бражника*'.

Розглянуті одночленні, двочленні і тричленні антропоніми ідентифікували переважно селян, міщан, ремісників і дрібних службовців. Крім цих способів ідентифікації, особа чоловічої статі у XVII ст., за матеріалами Актів, могла ідентифікуватися тричленим антропонімом, що складався з імені, імені по батькові та прізвищевої назви, яку вже, очевидно, можна кваліфікувати як прізвище, напр.: *Феодор Іванович Жученко* (П). Тричленні антропоніми «ім'я + ім'я по

⁵ Пор.: Литвинчук Л. В. Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.») // Актуальні питання антропоніміки. — К., 2005. — С. 140–141.

батькові + прізвищева назва» в Україні іменували людей вищого соціального стану, що засвідчують ідентифікатори, які дають особі агентивно-локативну характеристику: *Феодоро^м Ивановичо^м Жученко^м, по^аковнико^м войска и^х църского прѣтлого влч^ттва запорозкого по^атавски^м* (П). Більшість тричленних антропонімів цього типу в досліджуваній пам'ятці позначає вихідців з Росії (*руские люди*), напр.: *Євд^авъ Петро Иванови^ч, Миха^йло Иванови^ч Мо^сквитинъ, Ори^тнико^с Миха^йло Василєви^ч, Ма^ѣ Никитови^ч Путивє^ч* (Бх). Ідентифікатори при таких антропонімоформантах, конкретизуючи характеристику особи за родом діяльності й місцем проживання, підтверджують більшу поширеність і давність функціонування тричленних антропонімів у Росії, напр.: *Павє^ч Иванови^ч Мокиєвски^й, писа^р сокологорски^й* (Ск); *Мишко Григорие^с Ка^агин, посадзки^й чл^ккъ бо^аховски^й* (Бх).

Поряд з одно-, дво- і тричленними антропонімами для ідентифікації осіб чоловічої статі в Актах використано ідентифікатори різної структури, які, виступаючи автономно, передають ознаки чоловіків безпосередньо або опосередковано, через їхні етнічні, родинні, територіальні, господарсько- та соціально-майнові, агентивні зв'язки з іншими особами.

При безпосередньому передаванні атрибутів ідентифікатори називають прикмети особи за родом діяльності, місцем проживання чи реалізації агентивних ознак, належністю певному господареві, напр.: *кушнєре^м села Иванчине уєзду По^ата^сско^{зо}* (Ів), *Гаврилова, овчара Ону^ччен^ькового (Мч)*. В окремих протоколах особи чоловічої статі можуть позначатися лише ідентифікаторами, що характеризують особу за родинними зв'язками, родом діяльності, місцем проживання чи реалізації агентивної ознаки, напр.: *ковальчуко^м* (П), *Грин^ьцевъ овчар^ь ивон^ьчин^ьски^й* (І), *сыно^м Лису^вчишини^м* (СС), *Грицко^с Сметани^нъ пасинок^ь* (СС). Така ідентифікація найімпліцитніша.

При опосередкованому передаванні ознак ідентифікатори містять лексико-семантичні елементи, які сприяють увиразненню образу ідентифікованої особи («андронім + тип родинного стосунку»), напр.: *Дмитриха з мужє^м єї* (І).

Ідентифікатори рідко визначають особу самостійно, переважно вони поєднуються з антропонімною назвою особи, завершуючи її вищелювання серед інших. Поєднання антропонімоформантів (одно-, дво- чи тричленних антропонімів) з ідентифікаторами різної лексико-семантичної структури створюють ідентифікаційні формули. Останні, маючи онімно-апелятивне вираження, називають особу, дають їй характеристику і завершують її виокремлення з ряду подібних найвичерпнішою і повною ідентифікацією. Зазначимо, що антропонімоформант при переважанні препозиції щодо ідентифікатора займає інколи інтер-і постпозицію, а компоненти ідентифікаторів можуть мінятися місцями. Оскільки це не впливає на семантику ідентифікаційної формули, подаватимемо їх лише як структурні різновиди останньої, напр.: *Иванъ, синъ Мартиновъ = синъ Мартиновъ, Иванъ* (П); *Ко^тину, жителя стасо^сско^{зо} = Костины, стасо^с-ского жителя* (Ст); *Ан^ьдру^с, Мякенко^{зо} сынъ = Ан^ьдруся, с^{на} Мяк^аека* (Д); *Супрунъ, овчаръ Ману^йловъ = Супрунъ, Ману^йловъ овча^р* (Р).

Ідентифікатори, що поєднуються з антропонімами, мають різну лексико-семантичну структуру. Одночленні антропоніми, очевидно, через свій найменший ідентифікаційний потенціал, поєднуються з найбільшою кількістю ідентифікаторів різної структури й семантики. Це реалізовано в основних ідентифікаційних формулах і їхніх структурно-семантичних модифікаціях:

I. Одночленний антропонім + одночленний ідентифікатор (12 %).

Антропонімоформант у таких ідентифікаційних формулах переважно займає препозицію щодо ідентифікатора, тобто спочатку особа називається, а потім характеризується. Зрідка трапляються ідентифікаційні формули з інверсійним порядком компонентів.

Чоловічі імена уточнюються характеристикою особи за: 1) родом діяльності — *Яреми, атамана наказно^{зо}* (Ск), *О^жюти, брата ста^ршого це^рковно^{зо}* (Ц), *А^ндр^е^й, во^йт^ь* (П), *Терешко, злодюга* (СС), *Ю^ско, злод^я* (Мч), *Дми^тро, козачок* (ВБ), *Миха^йло, коваль* (І), *Терешка, кушнера* (Шш), *Ко^дра^м, ме^нник^ь* (Б), *Ми^ско, овчар^ь* (Р), *Паско, пас^яник^ь* (Зм), *Я^нкова, панамарова* (І), *Па^сло, прибыш^ь* (П), *Павло, челя^дник^ь* (Р). Компоненти ідентифікаційної формули можуть мати інверсійний порядок, напр.: *купци Иван^ь и Совостя^н* (Гл), *‘таро^сту А^нтона* (І), *неробочого прибыша Процика* (НС), *волоцюга Степан^ь* (НС, П). Їхні структурні різновиди інколи варіюються в межах одного судового протоколу, напр.: *Хомою, ѡсавуц^е^м своим^ь = ѡсавуц^е^м своим^ь Хомою* (Пв); 2) місцем проживання — *Дмытра, жителя керебердя^нского* (К), *Лукияном^ь, втож^ь жителе^м супруновски^мь* (Сп), *Трохима, обывателя по^нтавского* (П), *Ко^стиною стасо^ски^м* (Ст). Відсутність лексеми *житель* могла спричинити перехід загальної назви до класу антропонімів, тобто антропонімізацію загальних назв. Імена в антропонімоформантах таких ідентифікаційних формул мають як офіційну, так і неофіційну форму, напр.: *Гаврила мачуского = Гаври^нко ж^ь мачуски^й* (Мч); 3) соціальним станом — *Грицу^й, за^нная пе^рсона* (Мч), *Семена, господара свого* (НС), *п^ну Лео^нтию* (П); 4) особливостями поведінки (ідентифікатори містять сему ‘супільне ставлення до осіб із такою поведінкою’) — *Хвеска виро^тка* (П, Р); 5) віком — *Дми^тро стари^й* (Ск), *Мате^я старого* (Р), *Они^ско, молодик^ь* (П); 6) належністю до певного етносу — *москале^в Андр^еяше^в* (З); 7) родинними зв'язками — *Иван, унук^ь ѡної* (Сп); 8) фізичним (фізіологічним) станом — *небожчик^ь Лукян^ь* (Р).

Чоловічі прізвищеві назви конкретизуються характеристикою особи за родом діяльності — *бу^рми^сра Карповича* (П), місцем проживання — *Мазура супруновского* (Сп) та віком — *он^ь, старушка Майборода* (Х).

II. Одночленний антропонім + двочленний ідентифікатор (21 %).

Чоловічі імена уточнюються характеристикою особи за: 1) родинно-посесивними зв'язками, що їх передають конструкції: «ім'я (чи прізвищева назва) родича (переважно чоловічої статі) + назва родинного зв'язку, який їх поєднує». Власна назва в ідентифікаторі займає переважно препозицію щодо назви родинного стосунку, напр.: *Васи^н, Тритузн^е зя^м* (О), *І^нко, Лисовцюв зя^м* (Р), *Му^й-с^я, Задоро^жного зя^м* (Д), *Степан^ь, Проце^нков^ь, зя^м* (Кш), *Семен^ь, Рудюв^ь зят^ь* (І), *Пе^тро, Вовчиши^н зя^м* (НМ), *Гавриш^ь, Мо^ска^нчи^н зя^м* (Ст), *Васи^н, Ты^нков^ь своя^к* (НМ). Рідше вона зустрічається в постпозиції, напр.: *Петро, зя^м Дми^тров^ь* (І), *Ма^тв^ей, синові Івановому* (НМ), *Григо^р, си^н Вороня^нского* (Д), *Іванови, синові Попелуховому* (НМ). Позиція компонентів ідентифікатора в межах справи може варіюватися, напр.: *Андр^е, Гри^шково^{зо} зятя = Андр^е, зя^м Гришко^о* (Р), *Семен^о, Процикови^н сином = Семен^ь, сын^ь Процико^о* (С). Іноді замість власної назви в ідентифікаторі використано лише вказівку на особу, з якою носій імені пов'язаний родинним чи іншим типом зв'язку. Однак цю вказівку конкретизує власна назва з найближчого контексту, напр.: *Самойло, рожени^й бра^м мо^й* (П), *Омеля^н, дя^ко мо^й* (П), *Стефан^ь, муж^ь єї* (Ц), *Луяна, товариша свого* (Ц). В ідентифікаційних формулах такого типу антропонімоформант інколи перебуває в постпозиції щодо ідентифікатора, напр.: *о^тцем^ь сво^ям^ь, Ма^ртином^ь* (П); 2) ро-

дом діяльності і належністю певному господареві, що їх передають конструкції, утворені поєднанням назви роду діяльності і власної назви особи (переважно прізвищевої), з якою носій імені пов'язаний господарсько-майновими зв'язками. Назва роду діяльності здебільшого займає препозицію щодо власної назви господаря, напр.: *Шра^мкова, во^ечарева Хведо^рковско^о* (Мч), *Динисъ, свинарь Захарче^нковъ* (ВБ), *Яковъ, свинарь Бридунен^ько^е* (НМ), *Павла, челя^дника п^на Стефаново^о* (Р), *Степаномъ, челяд^нникомъ Гаврилови^м* (НС), *Грицко, во^ттче^нку^е челядник ковалевъ* (П) (агентивна назва господаря). Рідше ідентифікатор зустрічається в постпозиції, напр.: *Василя, Браилкового овчара* (ВБ). Іноді власна назва господаря уточнена його агентивною ознакою, напр.: *Іванъ, свина^р Кондрато^е ме^нико^е* (НС). Ідентифікатор замість власної назви господаря може містити його загальну назву чи вказівку на особу, з якою носій імені пов'язаний виробничими стосунками, напр.: *Василя, слугу п^нско^о* (Д), *Ма^тв^ю, челя^днику панско^оъ* (І), *Ничипо^р, м^фо^никъ п^нски^й* (П), з *пас^нникомъ мо^лмъ, Дацкомъ* (Зм); 3) родом діяльності і місцем проживання чи реалізації агентивної ознаки, напр.: *Ба^ско, атаманъ жуко^ски^й* (Ж), *Григори^й, атаманъ брус^нски^й* (Б), *Терешкомъ, кушн^рчикомъ шишацки^м* (Шш), *Шра^мко, во^еча^р мачо^ски^й* (Мч), *Романомъ, дякомъ івон^гчин^ьски^м* (І), *Де^мка, лобура комаро^ско^о* (Кв), *Ко^дратова, ме^ника брус^нско^о* (Б), *Яцкомъ, паламаро^м ивончин^ьскимъ* (І), *А^тоно^м, старостою иво^чи^нскимъ* (І), *Кузмина, хоружого наше^о по^нково^о* (П), *Васи^л, шин^ькаръ кобеляцки^й* (КБ). Іноді антропонімоформант може займати інтер- чи постпозицію щодо ідентифікатора, напр.: *Поводовое стороны св^докъ Корн^ей, атама^н павлен^ьски^й* (Пв), *Ивон^гчин^ьски^й паламаръ Яцко* (І); 4) родом діяльності та віком, напр.: *Ка^рпъ, недоро^сли^й прибы^ш* (П); 5) родом діяльності та типом стосунків між людьми, напр.: *Ле^ско ме^ни^к, прият^е Ко^драто^е* (Б); 6) місцем проживання та віком, напр.: *Семе^на ма^нковського старого* (Мн). Компоненти ідентифікатора в таких формулах можуть мінятися місцями, напр.: *Семе^н стари^й ма^нковски^й* (Мн), *Они^скови, молодькови, котори^й жилъ в^с Павла Ви^дрыча* (П); 7) соціально-становою ознакою та місцем проживання, напр.: *Миска, козака нашего полтавского* (П); 8) місцем проживання та просторовою суміжністю, напр.: *Они^скова, сус^да Па^слова^о Выдричого* (П); 9) родинно-посесивними ознаками та місцем проживання, напр.: *І^нко, Лисовцовъ зя^м, жыте^н решетиловски^й* (Р); 10) фізичним (фізіологічним) станом і родинними стосунками, напр.: *на живо^м небожчику Лукянови, сынови поводовое стороны* (Р); 11) належністю до певного етносу та місцем проживання, напр.: *жидъ, Ицикъ менуе^мы^й, з Прилуки мешканецъ* (Пр).

Чоловічі прізвищеві назви конкретизує характеристика особи за родинно-посесивними ознаками, напр.: *Дорошового брата, Воробця* (ВБ) та родом діяльності і місцем реалізації агентивної ознаки, напр.: *з^б отамано^м тахтауло^скимъ Панютен^ько^м* (Т).

III. Одночленний антропонім + тричленний ідентифікатор (3 %).

Імена чоловічі уточнює характеристика особи за: 1) родинно-посесивними зв'язками та місцем проживання — *Федора, Окгирцево^о брата, петрувского жителя* (Пт), *Іванъ, Назаришинъ зя^м, з Ивон^гчинецъ* (І); 2) родинно-посесивно-соціальними відношеннями — *Іванъ и Панасъ, сыни за^ниє п^на Ярошови* (П); 3) родом діяльності та господарсько-соціальними відношеннями — *Кири^к, челя^дникъ, на^ймитъ п^на Дорошевичо^е* (К); *Кирикъ, на^ймит п^но^е Дорошевичо^е* (К); 4) родом діяльності та господарсько-посесивними відношеннями — *Кирикъ, челя^дникъ Ярошо^е кра^сце^с* (П); *Грицко, челя^дникъ Во^ттче^нку^е ковалевъ* (П).

Чоловічі прізвищеві назви конкретизує характеристика особи за часом тривання агентивної ознаки, родом діяльності та місцем реалізації агентивної ознаки, напр.: *о^т бывшо²⁰ по^лко⁶ника Семеновича в Новом Санджаров[□](НС).*

Двочленні антропоніми («ім'я особове + прізвищева назва») також можуть мати при собі одно-, дво- чи тричленні ідентифікатори.

Двочленний антропонім + одночленний ідентифікатор (23 %).

Чоловічі імена з прізвищевими назвами (чи прізвиськами) найчастіше уточнює характеристика особи за: 1) родом діяльності — *Василем Котляро^м, атаманом^м наказни^м (С), Петра Юрьевича, бурмыстра (П), Павло^м Оле^жєнко^м, сотником (С), Василе^м Миките^мкомъ, во^їтомъ (ВБ), Ма^вд[□] Коляка, ремесла кушн^рского (СС), Заха^ркою о^рло^м, пас[□]нико^м (Зм, Х), Хвє^кко Буряче^мко, прибы^шъ (П), Дмитра Козачка, голо⁶ного прибиша (ВБ), Іванъ Ю^рчен^ко, о⁶ча^р (П), Дороша Дмитровича, асаула по^лково²⁰ (П), Феодора Жучен^ка, по^лковника во^їска и^х ц^рского пр^ѣтло в^лч^тва запорозкого (П), Штепою Григориєвичо^м, сотнико^м (Ск), Петро З^мньниче^мко, сот^ъни^к нака^зни^ї (Ц), Микола^ї (Никола^ї) Стефанови^ч, судя по^лкови^ї наказни^ї (П), Яцко Б[□]ли^ї, тка^ч (Д), Миха^їломъ Ковальчи^ко^м, учне^м наши^м (П).*

Ідентифікатор може займати пре-, інтер- чи постпозицію щодо антропонімоформанта, напр.: *атамана Олє^жс[□]я Руден^ка (І), коваля Якова О^тчена^ши (Сп); Петро, прибыш^ъ, Голиче^мко, Петро Голиче^мко, прибыш^ъ (П).* Агентивний ідентифікатор тієї самої особи у зв'язку зі зміною нею роду занять лексично варіюється, напр.: *Миколая Стефановича, атамана наказного = Миколая Стефановича, суд[□]наказного (П), Тимоша Добранен^ка, бур⁶ми^стра = Тимошу Добранен^ку, во^їту (Бл).* Іноді він має форму підрядної означальної частини складно-підрядного речення (*Микита Холявка, що катом^м в По^тав[□]зо^става⁶ — П*) або дієприслівникового звороту (*за пана Леω^нтия за^с Черняка, тож^ъ по^лковникуючого — Сп*). В ідентифікаційних формулах цього типу ідентифікатори варіюються завдяки різній лексичній реалізації тієї самої агентивної ознаки (*Васи^л Ску^ко, розбо^їникъ = Васи^л Ску^ко, прибыш^ъ — П*); антропонімоформанти — внаслідок використання для номінації осіб офіційних і неофіційних форм особового імені при прізвищевій назві (*Прокопа Дми^тровича, бу^рми^стра = Процика Дми^тровича, бурми^стра (П), Єсифа Завадувского, сотника = Яско^м Завадовскимъ, сотникомъ — Р*); 2) місцем проживання, яке передають конструкції, утворені здебільшого поєднанням іменників *житель, мещанин, обыватель* із похідними від власних назв населених пунктів — *Петра Боровика, жителя б[□]лицко²⁰ (Бл), Іванъ Ву^хови^ї и Тарасъ Литвинен^ко, обыватели камянецкие (Км), Івана Мартинен^ка, жителя полтавского, А^ндрею Жити^искому, мещанинови по^та⁶скому (П), Гри^ца Пелеше^мка, жителя стасове^мко²⁰ (Ст), Ничипо^р Трохиме^мко, староса^нджаровски^ї жите^л (СС).* Іменниковий компонент може бути відсутнім — *Василе^м Сли^нчен^ко^м, івашко^ски^м (Ів), Стефано^м Сирова^тче^мко^м, кобеляцким (Кб), Грицуна Росоше^мка, мачо^ского (Мч), Процика Ста^ниченка, новоса^нджаро⁶ско²⁰ (НС), Яковомъ Норичен^комъ, пушкарувскимъ (Пш), Педорова Па^чєнова, шо^стаковского (Ш).* Зрідка локативну ознаку передано прийменниковою конструкцією «з + загальна назва типу населеного пункту і власна назва цього населеного пункту в р. в.» — *Петро Опо^шля^нски^ї зъ села Заичине^н (Зч).* Ідентифікатори в таких формулах перебувають у постпозиції щодо антропонімоформанта; 3) віком — *Трохи^м Догтя^р старый (П).* Ідентифікатор займає пост- або інтерпозицію щодо антропонімоформанта чи його частин, напр.: *стари^ї Гри^ко Коломиєць (І), Миха^їла старуши То^нчаса (І); 4) соціально-становою ознакою — *Леω^нтий Черняк^ъ, коза^к зна^ни^ї вє^рстовий (П).* Іденти-*

фікатори, що передають соціально-майновий стан, перебувають у препозиції щодо антропонімоформанта, напр.: *пань Павєль Сєменович* (НС), *мєщано^є, бы^єши^х при то^ї справ^ѣ Івана Субото^єско^ѡ, Леон^ѣтия Григорієвича, Ма^ѣйма Пав^ѣленька* (Кр); 5) належністю певному господареві — *Ю^єко (Юсип^ѣ) Хвє^ѡче^ѣко, хвєдо^ѡковски^ї* (Мч, П); 6) особливостями поведінки — *Хвєска Яковєнька, виро^ѣка* (Р); 7) належністю до певного етносу — *Іван^ѣ Василє^ѣко, циган^ѣ* (НМ); 8) родинно-посесивними зв'язками, напр.: *Васил^ѣя Ороб^ѣця, брата Дорошово^ѡ (ВБ), Іван^ѣ Перехристо^є, унук^ѣ Зизану (П), Стефана Ми^ѣника, мужа Ан^ѣиного (П), Григором^ѣ Назарєньком^ѣ, шурином^ѣ моим^ѣ (І), Данило Аврамє^ѣко, яго^ѣ зя^ѣ (з контексту: яго — Ан^ѣдр^ѣ Довгополого) (І). Ідентифікатор може займати препозицію щодо антропонімоформанта, напр.: *сина свого, Васил^ѣя Башлаєнька* (Ск);*

Двочленний антропонім + двочленний ідентифікатор (22 %).

Чоловічі імена з прізвищевими назвами конкретизує характеристика особи за: 1) родом діяльності і місцем проживання чи реалізації агентивної ознаки (локативна ознака в ідентифікаторах такої семантики реалізується похідними від: а) загальних назв населених пунктів (*городовий, с^ѣлски^ї*), напр.: *Яремою Жал^ѣзняком^ѣ, атаманом^ѣ городови^ѣ* (Ск), *Ма^ѣв^ѣ Ону^ѣпче^ѣко, атама^ѣ городови^ї* (Мч), *Гре^ѣко Бублик^ѣ, атама^ѣ с^ѣлски^ї* (НМ), *Григори^ї Маркович, писар^ѣ наш^ѣ городови^ї* (Р); б) загальних назв військово-адміністративних одиниць (*війско, полк, войсковий, полковий*), напр.: *Івана Леде^ѣця, сот^ѣника по^ѣкового (П), Васил^ѣя Бун^ѣчучне^ѣка, суд^ѣпо^ѣкового наказного (П), Пєтра Бу^ѣкого, суд^ѣпо^ѣку по^ѣтавского (П), Васи^ѣ Башлиє^ѣко, товариш^ѣ во^ѣскови^ї* (Ск), *Кузма Воскобо^ѣче^ѣко, хоружи^ї по^ѣковий (П); в) власних назв населених пунктів (і похідних від них), у яких особа реалізує свою агентивну ознаку, напр.: *Івано^ѣм Задоро^ѣжним, атаманом^ѣ дика^ѣски^ѣ* (Д), *Іваном^ѣ Милашом^ѣ, атаманом^ѣ кужуляньским^ѣ (Г), Клима Ло^ѣвине^ѣка, атамана мачу^ѣского (Мч), Пєтром^ѣ Горєвичом^ѣ, бурми^ѣстро^ѣм пол^ѣтавским^ѣ (П), *Василєм^ѣ Баланувски^ѣ, во^ѣтом^ѣ сокологурским^ѣ (Ск), Гаврило Яко^ѣлєвич^ѣ, купє^ѣ нїш^ѣ по^ѣтавски^ї (П), *Самуєлє^ѣм По^ѣвері^ѣски^ѣ, нам^ѣн^ѣико^ѣм дика^ѣски^ѣ* (Д), *Григорієва Марчє^ѣкова, писара рєшєтило^ѣского (Р), Івана Браи^ѣка, по^ѣко^ѣника наказно^ѣ по^ѣта^ѣского (П), *Яц^ѣко Дацє^ѣко, понама^ѣ иво^ѣчи^ѣски^ї (І), *Олє^ѣєм Римаро^ѣ, посланим^ѣ пан^ѣским^ѣ з По^ѣтави (П), *Фома Григорієвич^ѣ и И^ѣяш^ѣ Па^ѣлович^ѣ, сотники З^ѣковские (З), *Никифор Мазан^ѣ, сот^ѣник^ѣ наказни^ї староса^ѣжаровски^ї (СС), *Па^ѣла Жука, шє^ѣца по^ѣта^ѣско^ѡ (П). Ідентифікатор у таких формулах переважно займає препозицію щодо антропонімоформанта, напр.: *суд^ѣпо^ѣку по^ѣтавского, Івана Іскри; пану по^ѣковнику по^ѣтавскому Феодору Жучєньку (П). Позиція ідентифікатора може варіюватися навіть у межах однієї справи, напр.: *атаманом^ѣ иво^ѣчи^ѣски^ѣ Івано^ѣм Лацє^ѣком^ѣ = Івана Лацє^ѣка, атамана иво^ѣчи^ѣского (І, 1689), по^ѣковнику по^ѣтавскому Феодору Жучєньку = Федору Жучєньку, пол^ѣковнику по^ѣтавскому (П, 1690). Частина антропонімоформанта іноді чергуються з частинами ідентифікатора: «ім'я + рід діяльності + прізвище-ва назва + місце проживання чи реалізації агентивної ознаки», напр.: *Процикова прибишова Ста^ѣниче^ѣкова новоса^ѣджаро^ѣско^ѡ (НС) або займають інтерпозицію щодо його частин, напр.: *р^ѣзуна лю^ѣско^ѡ прибиша Процика Ста^ѣниченка новоса^ѣджаро^ѣско^ѡ (НС). Ідентифікатор, що атестує особу за родом діяльності, змінює своє лексичне наповнення зі зміною роду діяльності ідентифікованої особи, напр.: *Пє^ѣтра Яковє^ѣка, сот^ѣника по^ѣково^ѡ (П, 1688) = Пєтра Яковєнка, атамана городового (П, 1691). Ідентифікатор, що уточнює дефініцію особи за місцем реалізації її агентивної ознаки, яке часто збігається з місцем її проживання, може мати меншу чи більшу конкретизацію, напр.: *Николая Стефановича,***************

суд^анаказного по^аково²⁰ городового = Николаєм Стефановичем^м, су^дєю нака^зни^м по^акови^м по^атавски^м (П); 2) соціальним станом і місцем проживання, напр.: Наумъ В^адерко, коза^к и житель решетило^ски^й (Р). Ознака соціального стану переважно займає препозицію щодо локативної ознаки, напр.: Васи^а Гончарен^{ко}, коза^къ и жите^а тахтауло^ски^й (Т), Гаври^шо Грице^нко, коза^къ стасове^аки^й (Ст). Локативна ознака в ідентифікаторі зрідка фіксується в препозиції щодо соціально-станової, напр.: Ма^зимъ Нед^алчен^{ко}, івон^ъчи^нский коза^къ (І). Іноді локативну ознаку передано конструкцією «загальна назва типу населеного пункту + власна назва цього населеного пункту в р.в.», напр.: Іванъ Заб^ала, коза^къ села Брус^а (Б), Яко^с Мазу^р, коза^къ, жите^а села Супруновки (Сп); 3) родинно-посесивними зв'язками і місцем проживання — Васи^а Іванови^ч, Петрацишинъ зя^м, з Киш^анки (Кш); 4) родом діяльності і часом тривання цієї діяльності, напр.: Але^кс^а Руде^нко, атама^н на то^й ча^с бы^аши^й = Але^кс^а Руде^нка, що атамано^м на то^м ча^с бу^а (І); 5) родом діяльності і належністю певному господареві, напр.: Петро Кутове^нко, р^азни^к хведо^рковски^й (Мч); 6) належністю до певного етносу та місцем проживання, напр.: Офе^нко Іванович, мо^ска^а бо^ахо^ски^й (Бх).

Двочленний антропонім + тричленний ідентифікатор (17 %).

Чоловічі імена з прізвищевими назвами уточнює характеристика особи за: 1) родом діяльності, часом і місцем реалізації агентивної ознаки — Гавришова Григорієвичова, на то^й часъ атамана стасо^ского (Ст), Васи^а Личе^нком, на то^м часъ атамана івон^ъчин^ьского (І); 2) родом діяльності, місцем проживання чи реалізації агентивної ознаки і належністю певному господареві — Гаврилова Ц^апюричен^{ко}ва, овчара мачуского О^нупчен^{ко}вого (Мч).

Двочленний антропонім + чотиричленний ідентифікатор (1 %).

Чоловічі імена з прізвищевими назвами конкретизуються ознаками особи за: 1) родом діяльності, соціальним станом, віком і місцем проживання — Іванъ Де^ен^{ко} и Совостя^н Вовчкови^ч, купци в л^ате^х молодих^ъ, мешкан^ъци з Глуска, пан^ъства литовского (Гл); 2) родом діяльності, належністю певному господареві, місцем проживання чи реалізації агентивної ознаки й особливостями соціальної поведінки — Іванъ Трохимен^{ко}, свинар^ъ Кондратов, ме^нника новосанджаровского, неробочіе (НС).

Тричленний антропонім + одночленний ідентифікатор (0,5 %).

Чоловічі імена з двома прізвищевими назвами уточнює характеристика особи за віком — Хведор^ъ Савчен^{ко} Догтярен^{ко}, виросток^ъ (П).

Тричленний антропонім + двочленний ідентифікатор (0,5 %).

Чоловічі імена з іменами по батькові та прізвищами конкретизує характеристика особи за: 1) родом діяльності і місцем реалізації агентивної ознаки — Феодоро^м Івановичо^м Жучен^{ко}м, по^аковнико^м вой^ска и^х ц^рского пр^св^тлого влч^ства запорозкого по^атавски^м (П). Зафіксовано ідентифікаційні формули, у яких компоненти антропонімоформантів чергуються з компонентами ідентифікаторів, унаслідок чого формула має такий вигляд: «ім'я + агентивна ознака + прізвище-ва назва + локативна ознака», напр.: Іванова тка^чова Тарасе^нкува дика^нско²⁰ (Д); 2) належністю до певного етносу та місцем проживання, напр.: Миш^ъка Григо^рієва Калгина, мо^ска^а бо^ахо^ского (Бх).

Таким чином, аналіз використаних в Актах способів і засобів ідентифікації особи чоловічої статі показав, що в переважній більшості протоколів вони варіюються: для ідентифікації тієї самої особи використовуються антропоніми й ідентифікатори різної лексико-семантичної структури, а також ідентифікаційні формули, які поєднують ці елементи. Однак у деяких протоколах особи чоло-

вічої статі позначаються тільки антропонімами чи ідентифікаторами різної структури й семантики.

Зафіксовані в Актах антропоніми, ідентифікатори й ідентифікаційні формули, які виокремлювали певну особу чоловічої статі з-поміж інших чоловіків, продемонстрували різноманітність способів і засобів ідентифікації особи в охопленому пам'яткою регіоні та відсутність їхньої уніфікації в мові ділового документа.

В аналізованій пам'ятці серед засвідчених антропонімів переважають дво-членні — 66 % від загальної кількості антропонімів; одночленні — 32 %, а тричленні — лише 2 %. Поміж двочленних переважають імена в поєднанні з прізвищевими назвами — 81 %; імена в поєднанні з прізвиськами становлять 15 %; прізвищеві назви в поєднанні з іншими прізвищевими назвами (прізвиськами) — 4 %; серед одночленних антропонімів тримають першість імена — 79 %, прізвищеві назви — 21 %; серед тричленних переважають імена в поєднанні з двома прізвищевими назвами різних типів — 67 %, імена в поєднанні з іменами по батькові та прізвищевими назвами становлять 33 %.

У мові пам'ятки, що належить до офіційно-ділового стилю, чоловічі імена, які входять до складу одно-, дво- і тричленних антропонімів, функціонують здебільшого в офіційній (повній) формі — 63 %; у неофіційній — 37 %.

З-поміж чоловічих прізвищевих назв мають перевагу первинні (семантичні) утворення (64 %), вторинні (морфологічні) становлять 36 %. Серед первинних чоловічих прізвищевих назв, утворених лексико-семантичним способом, преважують такі, які виникли шляхом переосмислення апелютивів (97 %), прізвищеві назви, що постали внаслідок переосмислення онімів, становлять лише 3 %. Переважна більшість утворених морфологічним (суфіксальним) способом вторинних чоловічих прізвищевих назв має патронімічне походження (99 %), матронімічне походження — 1 % назв.

Найпродуктивнішими серед усіх твірних основ, що слугували для творення прізвищевих назв (одного з компонентів дво- чи тричленних антропонімів), виявилися основи, похідні від основ чоловічих імен і прізвищ батьків агентивного типу. Так, члени однієї родини мають прізвищеві назви різних типів, похідні від імені голови родини *Хведорко*: *Хведорче*^{ко} (Бл) — прізвищева назва сина, утворена додаванням суфікса **-єнк-** до основи імені батька *Хведорко*, *Хведорчиха* (Бл) — прізвищева назва дружини, утворена додаванням суфікса **-их-** до основи імені її чоловіка *Хведорко*; брат і сестра мають різні прізвищеві назви патронімічного типу, похідні від прізвиська батька або його агентивної назви: *Дугтяро^она* (П) — дочка *Дугтяра*, *дугтяра* «дьоґтяра», *Дугтярен^око* (П) — син *Дугтяра*, *дугтяра* «дьоґтяра».

Чоловічі прізвищеві назви утворено переважно за допомогою суфікса **-єнк-** (76 %), що додається до основ чоловічих офіційних або неофіційних імен і прізвищевих назв. Інші суфікси мають меншу продуктивність: за допомогою суфіксів **-ич** (**-єч**), **-ович**, **-євич**, які приєднуються до основ чоловічих офіційних або неофіційних імен і прізвищевих назв, утворено 16 %; за допомогою суфікса **-к-**, що додається до прізвищевої назви чи загальної назви батька за родом діяльності чи певною домінантною ознакою, утворено 2 %; суфікси **-ов-** (**-ув-**), **-ин**, **-ик**, **-чик**, **-ук**, **-ак** у поєднанні з основами власних і загальних назв різної семантики дають 5 %, а суфікс **-ут-** у поєднанні з основами жіночих імен — 1 % чоловічих прізвищевих назв.

Прізвищеві назви зафіксовано у дво- та тричленних антропонімах, які становлять 68 % від загальної кількості зафіксованих. Прізвищеві назви чоловіків перебувають у стадії формування. Це виявляється, по-перше, у морфологічному варіюванні прізвищевих назв членів однієї родини (*Литвиненко* син *Литвина* (НМ), *Травненко* син *Травня* (Р), *Пустоваренко* син *Пустовара* (І, Р), *Переxрист* син *Переxристи* (П), *Коломийченко* син *Коломийця* (І), *Угриненко* син *Угриня* (ВБ), *Палагутенко* син *Палагути*; *Дубенко* син *Дуба* (Ц). Таким чином, за сучасними мірками батьки і їхні сини мають різні прізвища: на *Ти^нка Палагути* и на *Івана Дуба, жителѣй царича^нски^х, котори^х сини — Васи^н Палагутѣ^нко і Ма^нтинѣ^н Дубѣ^нко* (Ц); по-друге,— у фонетичному варіюванні прізвищевої назви тієї самої особи, напр.: *Миха^нло Тойчас* = *Тотчас* (І), *Тимош Кгаєвський* = *Гаєвський* (НС); по-третє,— у морфологічному варіюванні прізвищевої назви тієї самої особи, напр.: *Васи^н Башлаєнко* = *Васи^н Башленко* = *Васи^н Башлиєнко* (СК), *Дмитро* (*Митро*) *Козинѣ* = *Дмитро Кози^нски^х* (І), *Ма^нв^н Коляка* = *Ма^нв^н Колячин* (СС), *Ма^нжим Балючок* = *Ма^нжим Балюк* (І), *Кузма Воскобуйник* = *Кузма Воскобойченко* (П), *Ничипора Жорнового, атамана городового* = *Ничипора Жорновенка, атамана городового* (П) (перші в парі прізвищеві назви утворено шляхом перенесення прізвищевої назви батька на сина: *Мазур* (СП) ‘син *Мазура*’, *Воскобуйник* (П) ‘син *Воскобойника*’, *Жорновий* (П) ‘син *Жорнового*’; другі в парі — утворені морфологічним способом — додаванням до прізвищевої назви батька демінутивно-патронімічного суфікса, який вказує на похідність утвореної прізвищевої назви, належність її синові: *Мазуренко* (СП) ‘син *Мазура*’, *Жорновенко* (П) ‘син *Жорнового*’; по-четверте,— у лексичному варіюванні прізвищевої назви тієї самої особи, напр.: *Іванѣ Переxрист* = *Іван Отченашѣ*, *Яков Отченаш* = *Яков Переxриста* (СП), *Хведорѣ Савченко* = *Хведорѣ Дугтяренко* (П). В останньому випадку є підстави твердити про наявність розмежування нейтральних прізвищевих чоловічих і жіночих назв, які (разом з іменами) маркувалися як імена (*менѣная Палагія Гришковна*), та емоційно насичених прізвищевих назв, маркованих як прізвиська (*Грицко*, *Бу^нвол про^нви^нкомѣ*, *злочи^нца* (СС), *Іванѣ, прозиваємы^х Убы^нсобака* (Р); по-п’яте,— у наявності в однієї особи одночасно двох прізвищевих назв — похідної від імені батька й похідної від прізвищевої назви батька за агентивною ознакою, напр.: *Іванова Мартиненкова Бражниченкова* (П), *Хведорѣ Савченко Догтяренко* (П).

Інколи в Актах перед прізвищем батька фіксується означення *старий*. Це дозволяє припустити, що батькова прізвищева назва могла передаватися синові й без суфіксації, тобто процес творення прізвища майже завершився. Однак суфіксальні прізвищеві назви патронімічного типу, в яких суфікси містять семи ‘нащадок’, ‘малий’, ‘менший’, у цій групі використовуються активніше, що певною мірою заперечує попередню тезу, напр.: *Коломийченко* син *старого Коломийця* (І), *Угриненко* син *старого Угриня* (ВБ).

Ідентифікатори різної лексико-семантичної структури, що функціонують автономно або поєднуються з антропонімами, завершуючи ідентифікацію осіб чоловічої статі, найчастіше характеризують особу чоловічої статі за родом діяльності (40,5 %), місцем проживання чи реалізації агентивної ознаки (38,9 %), родинними стосунками (9 %), соціально-майновим станом (5 %).

Найпродуктивнішими серед ідентифікаційних формул, які використовуються для позначення осіб чоловічої статі, виявилися формули: «двочленний антропонімоформант + одночленний ідентифікатор» (23 % від загальної кількості ідентифікаційних формул), «двочленний антропонімоформант + двочленний

ідентифікатор» (22 %), «одночленний антропонім + двочленний ідентифікатор» (21 %) і «двочленний антропонімоформант + тричленний ідентифікатор» (17 %).

Як показав аналіз, переважна більшість одночленних антропонімоформантів (імен, прізвищевих назв), які уточнюються ідентифікаторами різної лексико-семантичної структури, вказує або на осіб нижчого (*лобурь, прибишъ, розбійникъ; свина^р, слуга п̑нски^й, челя^дникъ*) і середнього (*кушн^ирчикъ, ме^нни^к, м^иро^чникъ, шинькаръ*) соціального стану, або на родичів (*брат, дя^дко, зя^м, мужъ, сыни за^чниє*). Рідко такі ідентифікаційні формули стосуються осіб вищого соціального стану — *атаманъ, бу^рми^чм^р, войт, по^ко^вникъ, староста*. Більшість двочленних антропонімоформантів (переважно імен у поєднанні з прізвищевими назвами), які конкретизуються ідентифікаторами різної лексико-семантичної структури, позначають осіб вищого, рідше — середнього, і тільки одиничні фіксації — осіб нижчого соціально-майнового стану. Тричленні антропонімоформанти, позначаючи осіб вищого соціально-майнового стану, поєднуються переважно з ідентифікаторами, що мають агентивно-локативне значення.

Отже, лексико-семантичний аналіз антропонімів, ідентифікаторів та ідентифікаційних формул, які служили для називання осіб чоловічої статі в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду», свідчить про відсутність однотипного способу дефініції.

Сподіваємося, що простежені нами способи й засоби онімної, апелятивної та онімно-апелятивної ідентифікації осіб чоловічої статі, визначені особливості їхньої структурної й семантичної організації допоможуть з'ясувати шляхи та способи формування чоловічих особових власних назв як частини українського антропонімікону, допоможуть зіставити отримані дані зі свідченнями подібних досліджень цього ж регіону в інші хронологічні періоди, а також інших регіонів у цей та інші періоди ⁶.

Список скорочень назв населених пунктів

- Бл — Б^илики — смт Білики, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
 Бх — Бо^охов — м. Болхов, Орловська обл., Російська Федерація
 Б — Брус^я — с. Михайлівка, Диканський р-н, Полтавська обл.
 ВБ — Великі Буди^{ща}, Б^идища Великіє — с. Великі Будища, Гадяцький р-н, Полтавська обл.
 Гл — Глуск — м. Глуск, Могилівська обл., Білорусь
 Г — Гужули, К^игузули, Кужули — с. Гожули, Полтавський р-н, Полтавська обл.
 Д — Дика^нка — смт Диканька, Диканський р-н, Полтавська обл.
 Ж — Жуки — с. Жуки, Полтавський р-н, Полтавська обл.
 Зч — Заїчинци — с. Заїчинці, Зіньківський р-н, Полтавська обл.
 З — З^инков, З^инув — м. Зіньків, Зіньківський р-н, Полтавська обл.
 Зм — Змиєв^ь — м. Зміїв, Зміївський р-н, Харківська обл.
 І — Іво^чинци — с. Івончинці, Полтавський р-н, Полтавська обл.
 Ів — Івашківка — с. Івашківка, Диканський р-н, Полтавська обл.
 Ін — Іванчинє уєзду По^дта^вско^{во} — ? — Л. М. с.
 Км — Кам'янка — с. Кам'янка, Диканський р-н, Полтавська обл.
 Кнв — Канє^в — м. Канів, Черкаська обл.
 К — Керебе^рда — с. Келеберда, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
 Кш — Киш^илка — с. Кишеньки, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
 Кн — Книшівка — с. Книшівка, Гадяцький р-н, Полтавська обл.

⁶ Литвинчук Л. В. Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.») // Актуальні питання антропоніміки. — К., 2005. — С. 138–146.

- Кб — *Кобеляки* — м. Кобеляки, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
Кв — *Комарувка уезду Бѣлико²⁰* — с. Комарівка, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
Кр — *Кремѣчук* — м. Кременчук, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
Мн — *Маньківка* — с. Маньківка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
Мч — *Мачохи* — с. Мачухи, Полтавський р-н, Полтавська обл.
М — *Маячка* — с. Маячка, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
Мр — *Миргород* — м. Миргород, Полтавська обл.
НМ — *Ни^жні Млины* — с. Нижні Млини, Полтавський р-н, Полтавська обл.
НС — *Новый Санджаров* — смт Нові Санжари, Новосанжарівський р-н, Полтавська обл.
О — *орля^иские жители* — ? — Л. М. с. Орлик, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
Пв — *Павленки* — с. Павленки, Хорольський р-н, Полтавська обл.
Пт — *Петрувка* — с. Петрівка, Полтавський р-н, Полтавська обл.
П — *Полтава* — м. Полтава
Пр — *Прилука* — м. Прилуки, Прилуцький р-н, Чернігівська обл.
Пш — *Пушкарувка* — с. Пушкарівка, Полтавський р-н, Полтавська обл.
Р — *Решетило^вка* — с. Решетилівка, Решетилівський р-н, Полтавська обл.
С — *Соко^лня* — с. Соколівщина, Диканський р-н, Полтавська обл.
Ск — *сокологурський мешканець* — ? — Л. М. смт Сокологірне, Іванівський р-н, Одеська обл.
СС — *Старий Санджаров* — с. Старі Санжари, Новосанжарівський р-н, Полтавська обл.
Ст — *Стасовец* — ? — Л. М. с. Стасі, Диканський р-н, Полтавська обл.
Сп — *Супруно^вка* — с. Супрунівка, Полтавський р-н, Полтавська обл.
Т — *Тахтауловка* — с. Тахтаулове, Полтавський р-н, Полтавська обл.
Х — *Харковъ* — м. Харків
Ц — *Царича^вка* — смт Царичанка, Царичанський р-н, Дніпропетровська обл.
Шш — *Шишаки* — с. Шишаки, Хорольський р-н, Полтавська обл.
Ш — *Шо^втаки* — с. Шостаки, Полтавський р-н, Полтавська обл.

L. A. MOSKALENKO

THE IDENTIFICATION OF THE MASCULINE GENDER IN THE «OFFICIAL BOOKS OF POLTAVA REGIMENTAL LAW COURT» (1683–1740)

Article is dedicated to the determination of the structural and semantic organization of methods and means of identification of persons of the masculine gender, which are fixed in «Official books of Poltava regimental law court» (1683–1740): 1) man personal names and nicknames; 2) identifiers — constructions, which characterize a person of masculine gender in different ways to signs; 3) identification formulas — personal name in combination with the identifiers.

Key words: personal name, man personal name, man family name, nickname, identifier.

АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ У ЛЬВІВСЬКОМУ ВИДАННІ «АПОСТОЛА» 1574 Р. ПОРІВНЯНО З МОСКОВСЬКИМ ВИДАННЯМ 1564 Р. —

Статтю присвячено акцентним відмінностям іменників чоловічого роду, встановлено тенденції в наголошенні аналізованих слів львівського видання «Апостола» через залучення відомостей з інших пам'яток XVI–XVIII ст., словників та діалектологічних праць; доведено, що в більшості випадків такі розбіжності в акцентуації є не помилковими, а відбивають справжній український наголос XVI ст., відмінний від російського.

Ключові слова: іменники чоловічого роду, словоформа, акцентуація, акцентна парадигма, наголос.

Питання про акцентні відмінності в ідентичних за змістом текстах було порушено в першій чверті XX ст. відомим українським ученим І. Огієнком. У працях «Український наголос на початку XVII-го віку» (1926), «Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок» (1925), «Словник наголосів Чудівського Нового Завіту» (1937) він висвітлює деякі аспекти історії українського наголосу, особливу увагу приділяє наголосу як явищу, яке характеризує пам'ятку в національному аспекті, при цьому зауважує: «Не вдаючися в докладний аналіз наголосів... і в пояснення тих чи інших наголосів, я ставлю собі за головніше завдання — дати нашим вченим-дослідникам мови бодай новий матеріал для вивчення історії українського наголосу»¹. Цей фактичний матеріал, поданий у працях І. Огієнка, має беззаперечну цінність для дослідження історії українського наголосу. Певною мірою цій проблематиці присвячена праця З. Веселовської «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть)», однак автор у ній лише описує особливості українського, російського та білоруського наголошення зазначеного періоду. Велике значення для історичної акцентології мають праці Л. Булаховського, В. Скляренка, В. Винницького та інших, проте до цього часу зовсім мало уваги приділялося саме розбіжностям в акцентуації слів та їхніх форм у процесі еволюції мови, а їх ґрунтовне й системне вивчення надасть можливість для нових висновків та узагальнень в аспекті вивчення історії українського наголосу. Цим і зумовлюється актуальність нашого дослідження, мета якого — виявити відмінності в наголошенні іменників чоловічого роду у львівському та московському виданнях «Апостола» та встановити, що ці розбіжності в акцентуації відбивають тогочасну систему староукраїнського наголосу. Реалізація поставленої мети передбачає

¹ Огієнко І. Український наголос на початку XVII-го віку // Записки чина св. Василя Великого.— Жовква, 1926.— Т. 2. Вип. 1–2.— С. 4.

проведення акцентологічного аналізу, що виявляється в таких етапах: 1) систематизація та подання слів та їхніх форм з акцентними відмінностями, наявними у львівському та московському виданнях «Апостола»; 2) встановлення (якщо це можливо) первісної праслов'янської акцентуації; 3) виявлення фактів наголошення аналізованих лексем та їхніх словоформ у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки акцентуації; 4) у разі відхилення від зазначеного факту наголошення виявлення причини цього, а саме: чи був це помилковий наголос, чи він відбивав церковнослов'янську акцентну норму.

Порівняння львівського видання «Апостола» 1574 р. з московським 1564 р. дозволило виявити такі акцентні відмінності іменників чоловічого роду:

Іменники *ǫ- / *jǫ-основ

- 1) *възрастъ* (Л.)² — *возрастъ* (М.):
- 1.1) *възрастѧ* (Л., 222 зв.) — *възраста* (М., 222 зв.) — род. одн.;
- 1.2) *по възрасту* (Л., 73 зв.) — *пѣвозрасту* (М., 73 зв.) — дав. одн.;
- 2) *о глѣдѣ* (Л., 13 б/н.) — *гладѣ* (М., 13 б/н.) — місц. одн.;
- 3) *ѣт града* (Л., 30 зв.) — *от грѣда* (М., 30 зв.) — род. одн.;
- 4) *гражаны* (Л.) — *гражаны* (М.):
- 4.1) *от грѣжанъ* (Л., 13 б/н., зв.) — *от гражѣ* (М., 13 б/н., зв.) — род. мн.;
- 4.2) *грѣжаны* (Л., 32) — *гражѣны* (М., 32) — зн. мн.;
- 5) *в дамѣцѣ* (Л., 41 зв.) — *в дѣмѣцѣ* (М., 41 зв.) — місц. одн.; *але: къ дамѣку* (Л.-М., 41 зв.);
- 6) *на зѣладѣ* (Л., 88) — *нѣзападѣ* (М., 88) — місц. одн.;
- 7) *извѣргу* (Л., 129) — *ѣвергу* (М., 129) — дав. одн.;
- 8) *о ісаѣцѣ* (Л., 101) — *о ісѣцѣ* (М., 101) — власна н., місц. одн.;
- 9) *мелхиседекъ* (Л.) — *мелхиседекъ* (М.):
- 9.1) *мелхиседекѣ* (Л., 216 зв.) — *мелхѣдедекъ* (М., 216 зв.) — власна н., наз. одн.;
- 9.2) *о мелхиседекѣ* (Л., 216 зв.) — *о мелхѣдедецѣ* (М., 216 зв.) — власна н., місц.;
- 10) *моисѣ* (Л., 7 зв., 12 зв.) — *мѣисѣи* (М., 7 зв., 12 зв.) — власна н., наз. одн.;
- 11) *в мужѣи* (Л., 46 зв.) — *в мѣжи* (М., 46 зв.) — місц. одн.;
- 12) *образъ* (Л.) — *образъ* (М.):
- 12.1) *по бѣразу* (Л., 218 зв.) — *пѣобразу* (М., 218 зв.) — дав. одн.;
- 12.2) *въ бѣразѣ* (Л., 130 зв.) — *въ бѣобразѣ* (М., 130 зв.) — зн. одн.;
- 12.3) *въ бѣразѣ* (Л., 157, 168 зв.) — *въ бѣобразѣ* (М., 157, 168 зв.) — місц. одн.;
- 13) *въ ѣстровѣ* (Л., 52 — двічі) — *во ѣостровѣ* (М., 52 — двічі) — місц. одн.;
- 14) *отъ нѣла* (Л., 35 зв.) — *отъ потѧ* (М., 35 зв.) — род. одн.;
- 15) *от прѣродѣтелеи* (Л., 199) — *от прѣродителеи* (М., 199) — род. мн.;
- 16) *от сѣма* (Л., 12) — *от сонмѧ* (М., 12) — род. одн.;
- 17) *страхъ* (Л.) — *страхъ* (М.):
- 17.1) *безъ стрѣха* (Л., 131 зв.) — *безъ страха* (М., 131 зв.) — род. одн.;
- 17.2) *стрѣха* (Л., 94 зв.) — *страха* (М., 94 зв.) — род. одн.;
- 17.3) *сѣ стрѣхомѣ* (Л., 94 зв.) — *сѣ страхомѣ* (М., 94 зв.) — ор. одн.;
- 18) *тихикъ* (Л.) — *тихикъ* (М.):
- 18.1) *тѣхикъ* (Л., 37 зв.) — *тихѣ* (М., 37 зв.) — власна н., наз. одн.;
- 18.2) *тѣхикомѣ* (Л., 165 зв.) — *тихѣкомѣ* (М., 165 зв.) — власна н., ор. одн.;
- 19) *въ ѣлѣ* (Л., 49) — *въ ѣуглѣ* (М., 49) — місц. одн. ч.р., *о-основа.

Іменники *ї-основ

- 1) *о дѣрѣ* (Л., 14 б/н.) — *ѣарѣ* (М., 14 б/н.) — місц. одн.;
- 2) *домѣ* (Л.) — *домѣ* (М.):
- 2.1) *ѣт дому* (Л., 12 зв.) — *от дѣи* (М., 12 зв.) — род. одн.;
- 2.2) *дѣи* (Л., 255) — *домѣ* (М., 255) — дав. одн.;
- 2.3) *домѣвъ* (Л., 124 зв.) — *дѣювъ* (М., 124 зв.) — род. мн.

Іменники *ї'-основ

- 1) *сѣ людѣми* (Л., 223) — *сѣ лѣдѣми* (М., 223) — ор. мн., pluralia tantum (*ї'-основа за походженням).

² Список скорочень див. у кінці статті.

У досліджуваних пам'ятках виявлено 22 іменникові лексеми чол. р. з акцентними відмінностями. Серед них *ǫ / *jǫ-основ — 19, *ǫ-основ — 2, *ї-основ — 1, іменників з консонантними основами не виявлено жодного.

Деякі іменники характеризуються акцентними розбіжностями не лише в якійсь одній відмінково-числовій формі, а одразу в кількох. З урахуванням саме цих словоформ виявлено 32 акцентні відмінності.

Іменник *възрастъ* ужито в пам'ятках у формах род. одн. без прийменника та в дав. одн. з прийменником *по*. Це похідний префіксальний іменник *o-основи, що в праслов'янській мові належав до баритонованої а. п. з нерухомим динамічним наголосом на префіксі: *v'zorstъ. Ця давня акцентуація іменників з первісно короткісними префіксами не збереглася; префікси втратили наголос у зв'язку із занепадом редукованих у слабкій позиції³. Зазначена теза підтверджується аналізованою словоформою в род. одн. з флексійною акцентуацією, зафіксованою у львівському виданні «Апостола», однак факт флексійного наголошення в род. одн. як характерної ознаки цієї лексики та її словоформ у староукраїнській мові не є однозначним. Так, у Чудівському Новому Завіті в непрямих відмінках фіксується коренева акцентуація: *върѣта* (ЧНЗ, 126, 147) *върѣту* (ЧНЗ, 88), *о върѣтѣ* (ЧНЗ, 135 зв.). Очевидно, варто вважати нормативним для того часу кореневу акцентуацію (з редукованим у префіксі, можливо, — префіксальну, як-от: *възрастъ* (Бер., 31), але *върѣтъ*, *зрѣтъ* (Бер., 31) для староукраїнської мови і префіксальну — для староросійської, оскільки в останній переважає вокалізація колишнього редукованого ѣ у голосний повного творення *о* майже в усій пам'ятці, у зв'язку з чим це уможливило не тільки факт постановки наголосу, а і його прямофонетичне відбиття. У дав. одн. спостерігається тенденція переміщення наголосу на попередній склад у зв'язку з наявністю прийменника. Якщо вважати нормативним кореневий наголос для староукраїнської мови, а префіксальний — для староросійської, то таке переміщення є цілком закономірним. До того ж факт кореневої акцентуації в род. одн. і префіксальної в дав. одн. засвідчують пізніші видання «Апостола»: *возрѣта* (К., 238 зв.; Л. Сл., 240), *по вѣрѣсту* (К., 91; Л. Сл., 93 зв.). Таким чином, флексійна акцентуація в род. одн. зазначеного іменника у львівському виданні «Апостола» є помилковою (тобто зумовленою механічною стратегією постановки акцентних знаків), а в дав. одн. — нормативною.

Іменник *гладъ* у пам'ятках ужито у формі місц. одн. з прийменником *о*. Це непохідний іменник *o-основи, який у псл. мові належав до рухомої а. п. — *gǫldъ⁴ з кореневим наголосом у місц. одн. — *gǫldě. Цю давню акцентуацію відбиває львівське видання «Апостола» на відміну від московського, де наголос падає на прийменник. В інших староукраїнських пам'ятках і в пізніших українських виданнях «Апостола» факт кореневої акцентуації підтверджується: *гладомъ*, *гладомъ* (Бер., 42), *гладѣ* (Гр. Зиз., 26 зв.), *о гладѣ* (К., 12 зв., Л. Сл., 15). Навіть у Чудівському Новому Завіті (давньоруській пам'ятці) форма місц. одн. (щоправда, без прийменника) характеризується кореневим наголосом: *гладѣ* (ЧНЗ, 120 зв.). Отже, львівське видання «Апостола», зберігаючи давню праслов'янську та давньоруську акцентуацію, відбиває тогочасну українську вимову аналізованої словоформи.

³ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник. — К., 2006. — С. 621.

⁴ Булаховський Л. А. Вибрані праці : У 5 т. — К., 1980. — Т. 4. — С. 399; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской. — М., 1985. — С. 137; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — С. 108.

Іменник *градъ* у пам'ятках ужито у формі род. одн. з прийменником *отъ*. Це непохідний іменник **ǫ*-основи, який у праслов'янській мові належав до рухомої а. п. — **gǫrdъ*⁵ з кореневим наголосом у род. одн. — **gǫrda*. Цю давню акцентуацію фіксує московське видання, хоча для староросійської мови, зважаючи на інші акцентні відмінності іменників, характерним є відтягування наголосу на прийменник. Що ж до прийменникового наголошення у львівському виданні, вважаємо цей факт друкарською помилкою (мав би бути, на наш погляд, кореневий наголос), оскільки українські видання «Апостола» XVII ст. подають кореневу акцентуацію: *отъ грѣа* (К., 48 зв.; Л. Сл., 51 зв.). У «Лексиконі» П. Беринди та в Чудівському Новому Завіті ця лексема вживається також з кореневим наголосом у різних формах: *грѣъ* — наз. (Бер., 47); *грѣъ* — наз. (ЧНЗ, 147), *грѣа* — род. одн. (ЧНЗ, 30, 31 зв., 40 зв., 51, 68 зв., 72 зв., 74, 77 зв.), *в грѣѣ* — місц. одн. (ЧНЗ, 30, 41, 63 зв., 66, 69 зв., 74 зв., 94 зв., 120 зв.), *грѣи* — наз. мн. (ЧНЗ, 153 зв.), *по грѣомъ* — дав. мн. (ЧНЗ, 69), *грѣы* — зн. мн. (ЧНЗ, 30 зв., 32, 68, 69 зв., 93 зв.).

Іменник *гражанинъ* ужито в пам'ятках двічі — у формах род. мн. з прийменником *отъ* та зн. мн. без прийменника з наголосом на кореневій морфемі у львівському виданні та наголосом на суфіксальній — у московському. Це похідний суфіксальний іменник **ǫ*-основи. Зважаючи на те, що в аналізованій пам'ятці засвідчено дві словоформи, і в обох випадках наявна ідентична акцентуація, можна припустити, що такий наголос є нормативним для зазначених словоформ в українській мові XVI ст. Цей факт підтверджують українські видання «Апостола» першої половини XVII ст.: *от грѣжанъ* (Л. Сл., 25 зв.; К., 23), *грѣжаны* (Л. Сл., 50; К., 47 зв.). На жаль, в інших проаналізованих нами українських пам'ятках не засвідчено цієї лексеми, однак імовірність того, що кореневий наголос був тоді нормативним (зумовленим церковнослов'янською акцентною нормою), досить висока, слід узяти до уваги і той факт, що спільнокореневий іменник *грѣжданство* (Служ. Стр., 316) має аналогічну акцентуацію.

У пам'ятках ужито декілька власних іменників **ǫ*-основ з акцентними відмінностями, аналіз яких ми подаємо разом. Ці іменники є запозиченнями з грецької та давньоєврейської мов, тому проблематичним є встановлення їхньої первісної акцентуації. У зв'язку з цим аналізуватимемо їхнє наголошення в синхронічному аспекті, тобто за період XIV–XVII ст., коли досліджувані лексеми вживалися у східнослов'янських пам'ятках, насамперед староукраїнських. Отже, у львівському та московському виданнях «Апостола» використано такі власні іменники з акцентними відмінностями: *исаакъ* — у формі місц. одн. з прийменником *о* з наголосом на другому голосному *а* кореневої морфемі у львівському виданні та на першій *а* — у московському; *дамаскъ* — у формі місц. одн. з прийменником *въ* з наголосом на другому складі основи у львівському виданні та наголосом на першому складі основи — у московському; *мелхиседекъ* — у формі наз. і місц. одн. (остання форма — з прийменником *о*) з наголосом на останньому складі основи у львівському виданні та наголосом на другому складі основи — у московському; *моисѣи* — двічі у формі наз. одн. з наголосом на другому складі основи у львівській пам'ятці та наголосом на першо-

⁵ Булаховський Л. А. Знач. праця.— С. 399; Stang Ch. S. Slavonic accentuation.— Oslo, 1965.— Р. 73; Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache.— Heidelberg, 1962.— S. 158; Илич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском : Судьба акцентуац. парадигм.— М., 1963.— С. 118; Дыбо В. А. Славянская акцентология : Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском.— М., 1981.— С. 70; Булатова Р. В. Старосербская глагольная акцентуация.— М., 1975.— С. 84; Зализняк А. А. Знач. праця.— С. 137; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентология.— С. 108.

му складі основи — у московській; *тихикъ* — у формі наз. та ор. одн. з наголосом на першому складі основи у львівському виданні та наголосом на другому складі основи — у московському.

З пам'яток, свідчення яких ми залучаємо для аналізу акцентних відмінностей, зазначені вище лексеми трапляються лише у двох — «Лексиконі» П. Беринди та Чудівському Новому Завіті, а також в українських виданнях «Апостола» XVII ст.

Так, лексема *дамаскъ* та її словоформи вживаються в зазначених пам'ятках винятково з наголосом на другому складі основи: *дамѣкъ* — наз. (Бер., 390; ЧНЗ, 64, 74 зв., 75, 77 зв., 122; К., 60 зв.; Л. Сл., 62), *дамѣкоу* — дав. (ЧНЗ, 56, 64, 74 зв.), *въ дамасѣ* — місц. (ЧНЗ, 64, 64 зв., 78, 93, 95, 120 зв.). До того ж у тексті московського видання «Апостола» кількома рядками нижче натрапляємо на форму дав. одн. з наголосом на другому складі: *къ дамѣку* (М., 41 зв.). Таким чином, нормативним є наголос на другому складі основи як для староукраїнської, так і для староросійської систем; а наголос на першому складі в російському виданні слід вважати помилковим, зумовленим механічною стратегією постановки акцентних знаків.

Іменник *мелхиседекъ* та його словоформи вживаються здебільшого з наголосом на кінцевому складі основи: *мелхиседѣъ* — наз. (Бер., 435; ЧНЗ, 144, 145; К., 235, Л. Сл., 236 зв.), але *мелхѣдекъ* — наз. (ЧНЗ, 164), *о мелхиседѣ* — місц. (ЧНЗ, 142 зв.), *по мелхиседѣовоу* — місц. (ЧНЗ, 144, 144 зв., 145); і з подвійним наголосом *по мелхѣседѣовоу* — місц. (ЧНЗ, 145). Отже, «живим» староукраїнським наголосом, на наш погляд, було наголошення останнього складу основи, але оскільки слово доволі довге (поділяється на 4–5 складів), то, вірогідно, перший наголос був побічним, а другий — основним, як у складних словах сучасної української літературної мови типу *аєродинаміка* (УЛВН, 20), *давніорфський* (Погр. ОС, 153).

Власна назва *моисеи* в досліджуваних пам'ятках переважно фіксується з кінцевонаголошеним складом, що, на нашу думку, відбиває не лише староукраїнську, а й сучасну вимову (з деякими фонетичними модифікаціями): *моисѣ* (Бер., 437), *моисѣ* — наз. (ЧНЗ, 6, 10, 10 зв., 12 зв., 17, 19 зв., 21 зв., 22 зв., 28 зв., 32, 38 зв., 41 зв., 42 зв., 44, 45, 60 зв., 62 зв. — 4 рази, 63, 69, 78, 93, 104 зв., 112, 117 зв., 143 зв., 145, 145 зв., 147 зв., 148), *моисѣ* — род. (ЧНЗ, 36 зв.), *моисѣ* (К., 17 зв.; Л. Сл., 25).

Лексема *тихикъ* та її словоформи вживаються з відмінним від львівського видання «Апостола» наголосом на останньому складі основи, таким чином, підтверджуючи староросійську акцентуацію, зафіксовану в московському виданні: *тихѣъ* (Бер., 465), *тихѣъ* — наз. (ЧНЗ 73, 127 зв., 131 зв.), *тихѣа* — зн. (140, 141), *тихѣомъ* (ЧНЗ, 127 зв., 132). Очевидно, такий наголос був нормативним і відбиває церковну вимову. Однак однастайності щодо акцентуації цього слова немає в пізніших українських виданнях «Апостола»: *тихѣъ* (К., 160 зв.), *тихѣомъ* (К., 184), але *тѣхикъ* (Л. Сл., 162), *тѣхикомъ* (Л. Сл., 186 зв.). Наголос на першому складі аналізованого слова, можливо, пояснюється впливом іншого, більш поширеного власного імені *тѣхѣон* (Бер., 465) і, напевно, відбиває «живу» тогочасну українську вимову.

Іменник *ісаакъ* в українських виданнях «Апостола» також, як і у львівському, вживається з наголосом на третьому складі кореня: *о ісаѣѣ* (Л. Сл., 83; К., 80 зв.); інші староукраїнські пам'ятки досліджуваного періоду, а також давньоруська пам'ятка — Чудівський Новий Завіт — фіксують аналогічну акцентуацію, щоправда в останній спостерігаємо подвійний наголос, один з яких відби-

ває московське видання «Апостола»: *Исаѣѣ* (Бер., 415), *Исаѣѣ*, *Исаѣѣ* (ЧНЗ, 62), *Исаѣѣ* (ЧНЗ, 147), але *Исаѣѣ* (ЧНЗ, 35), *о Исаѣѣ* (ЧНЗ, 103 зв.). Наведені факти свідчать, що у львівському виданні, де не зазначено скорочення довгого *а*, зафіксовано реальний староукраїнський наголос, а в московській пам'ятці через очевидне скорочення довгого кореневого голосного у формі з подовженням наголос відтягнуто на перший голосний у зв'язку із впливом форми, де відбулося скорочення довгого голосного.

Іменник *западъ* ужито в пам'ятках у формі місц. одн. з прийменником *на*. Це похідний віддієслівний іменник **ѣ*-основи, що в праслов'янській мові характеризувався довготним дієслівним префіксом⁶. Подібні імена в праслов'янській мові мали довготний префікс, характерною особливістю якого було те, що він завжди виступав наголошеним⁷ — з односкладовою висхідно-спадною інтонацією (на довгому голосному префікса), яка в пізньопраслов'янський період унаслідок скорочення довгих голосних трансформувалася в динамічний наголос⁸: **z'apadъ*. У львівському виданні досліджуваної пам'ятки аналізований іменник ужито з префіксальним наголосом (а в московському — з наголосом на прийменнику, хоча за безприйменникового вживання цієї форми слід очікувати також префіксальної акцентуації), що відповідало, очевидно, тогочасній нормі, оскільки аналогічне наголошення фіксують інші українські видання «Апостола»: *на зѣпадѣ* (К., 107 зв.; Л. Сл., 110 зв.). Така акцентуація зберігалася в цій лексемі до поч. XX ст., допоки слово функціонувало в українській літературній та діалектній мові зі значенням «захід сонця», «проміжна сторона світу», що підтверджують словники та діалектний матеріал: *зѣпад* (Желех., 260; Hanusz, 251), *зѣпад*, род. *зѣпаду* (Грінч., II, 74; Чабаненко, II, 58).

Іменник *защититель* ужито в досліджуваних пам'ятках двічі у формі наз. одн. з кореневим наголосом у львівському виданні та суфіксальним — у московському. Це похідний іменник **јѣ*-основи з двома вокалічними суфіксами і префіксом. На думку І. Огієнка, який досліджував наголошення слів в українському виданні Службника 1604 р., «суфіксальні іменникові утворення мають нерухомий наголос на дієслівному суфіксі: *защитѣтель*, *избавѣтель*, *очистѣтель*, *оутѣѣтель*»⁹. Така акцентуація характерна для московської пам'ятки. Стосовно пізніших видань «Апостола», то й тут немає однастайності щодо наголошення цієї лексики, — львівське видання М. Сльозки фіксує кореневу акцентуацію, а київське — суфіксальну (наголос на дієслівному суфіксі): *защѣтъитель* (Л. Сл., 259 зв.), *защѣтъитель* (К., 257). В інших досліджених нами пам'ятках акцентуації зазначеної лексики не знайдено. Кореневу акцентуацію аналізованої лексики можна пояснити, напевно, впливом іменника *защитник*, що зустрічається в українських пам'ятках, словниках та говорах аж до XX ст. із кореневим наголосом: *защѣтъникъ* (Бер., 76, ЧНЗ, 93 зв.).

Іменник *извергъ* ужито в пам'ятках у формі дав. одн. з кореневим наголосом у львівському виданні та з префіксальним — у московському. Це похідний префіксальний іменник **ѣ*-основи. Як уже зазначалося вище, префіксальні іменникові віддієслівні утворення отримали динамічний наголос на префіксі, і більшість таких лексем зберігає цю акцентуацію й донині. Переміщення наголосу з префікса на корінь може бути пояснено давньоруськими дієслівними формами (са-

⁶ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник. — С. 511.

⁷ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1966. — С. 124; Boryś W. Prefiksacja imenna w językach słowiańskich. — Wrocław, 1975. — S. 66, 84.

⁸ Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — С. 296.

⁹ Огієнко І. Зазнач. праця. — С. 10.

ме від основи дієслова, до речі, й утворено іменник), які послідовно зберігають кореневу акцентуацію в Чудівському Новому Завіті: аорист у 3 ос. мн. — *извѣргоша* (ЧНЗ, 22 зв.) та простий майбутній у 3 ос. одн. — *извѣржетъ* (ЧНЗ, 49 зв.). До того ж львівське видання «Апостола» XVII ст. також фіксує кореневу акцентуацію — *извѣргъ* (Л. Сл., 148 зв.), а київське — префіксальну: *ѿвергъ* (К., 145). Таким чином, можна припустити, що наголошений корінь в аналізованому слові відбиває скоріше давньоруську або церковнослов'янську акцентну норму, ніж тогочасну живу вимову.

Іменник *мужь* ужито в пам'ятках у формі місц. одн. з прийменником *в*. Це іменник *jō-основи, що в праслов'янській мові належав до рухомої а. п. — *mōžь¹⁰, який у місц. одн. мав кореневу акцентуацію. Однак у львівській пам'ятці спостерігаємо флексійний наголос. В. Скляренко зазначає, що «іменники *бій, бік, брід...* під впливом основ на -й з рухомим наголосом отримали на ґрунті цілого ряду українських говорів флективну акцентуацію у формі місцевого відмінка однини з флексією -у / -ю, зберігаючи кореневу акцентуацію в усіх інших відмінкових формах однини і місцевому однини зі старою флексією -і / -ї... Іноді флективна акцентуація поширювалася і на форму місцевого однини з флексією -і / -ї: *в гноѣ* (Гал., 199); *ѹ гноѣ* (Гладкий, 1928, 125), *в гноѣ* (Глібов, 76)»¹¹. Зазначений факт може свідчити про винятковість такого типу наголошення. Давню кореневу акцентуацію зберігає словоформа в московському виданні «Апостола», що, очевидно, було нормою для акцентних систем як староукраїнської, так і староросійської мов. Але в Чудівському Новому Завіті та українських виданнях «Апостола» XVII ст. спостерігаємо флексійну акцентуацію: *ѡмоужѣ* (ЧНЗ, 64, 110 зв.), *въ мужѣ* (Л. Сл., 30 зв.), але *въ мѣжи* (К., 27 зв.). Отже, цілком можливо, що вживання форми місц. одн. аналізованої лексеми з наголосом на закінченні відбивало «живу» вимову львів'ян.

Іменники *образъ* і *островъ* ужито в пам'ятках з однаковими акцентними відмінностями: у львівському виданні — з кореневим наголосом, а в московському — з наголосом на прийменнику (*образъ* — тричі у формах дав., зн. та місц. одн., а *островъ* — двічі у місц. одн.). Така акцентна відмінність насамперед зумовлена переміщенням наголосу в енклізі на прийменник у давньоруській мові. Ця традиція згодом певною мірою була успадкована староросійською мовою, принаймні в переважній більшості пам'яток, написаних церковнослов'янською мовою та виданих у Росії. У староросійських пам'ятках це явище також було доволі поширеним. З цього приводу А. Залізник зазначає: «У XV–XVII ст. ...відтягування наголосу на сполучники вже практично відсутнє. Зберігають здатність приймати на себе наголос тільки прийменники та частка *не*, дуже обмеженою мірою (тільки при дієсловах) також частка *ни*. Є, однак, морфологічна сфера, де механізм відтягування наголосу і в цю добу цілком зберігає актуальність, — це сполучення прийменників з іменниками»¹². Отже, у безприйменниковій словоформі в таких випадках слід очікувати ідентичного з українським виданням наголосу. Проте для українських пам'яток відтягування наголосу на прийменник з основи слова майже не характерне (трапляються поодинокі випадки, коли друкарі або помилялися, позначаючи наголошеним прийменник,

¹⁰ Булаховський Л. А. Знач. праця.— С. 317; Stang Ch. S. Op. cit.— S. 73; Дыбо В. А. Знач. праця.— С. 70, 158, 171; Колесов В. В. История русского ударения : Именная акцентуация в древнерусском языке.— Ленинград, 1972.— С. 136; Залізник А. А. Знач. праця.— С. 137; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— С. 109.

¹¹ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник.— С. 133–134.

¹² Залізник А. А. Перенос ударения на проклитики в старовеликорусском // Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод.— М., 1989.— С. 117.

або копіювали староросійський наголос). Аналізовані іменники є похідними, які ще в праслов'янський період набули у формах однини нерухомого наголосу на префіксі: **lobrazъ*, **lostrovъ*. Цю ж акцентуацію вони мали й в інших староукраїнських пам'ятках досліджуваного періоду та українських діалектах: *браз* (Желех., 546; Hanusz, 233, 346), *браз* (Gram., 220), *браз* (Грінч., III, 23), *браз* (Голоск., 252), *бразъ* (Гр. См., 62), по *бразу* (Л. Сл., 201 зв.; К., 198 зв.), в *бразъ* (Л. Сл., 111 зв.; К., 108), в *бразъ* (Л. Сл., 138 зв., 149; К., 135, 146 зв.), *бразъ* (Бер., 150), *образъ* (Бер., 289); *ѣтровъ* (Тр., 33; Бер., 262, 386), в *ѣтровъ* (Л. Сл., 34; К., 31 зв.). Навіть у давньоруській пам'ятці — Чудівському Новому Завіті — натрапляємо на префіксальну акцентуацію: *браз* (ЧНЗ, 22 зв.), по *бразу* (ЧНЗ, 63); *ѣтровъ* (ЧНЗ, 67, 79), в *ѣтровъ* (ЧНЗ, 79 зв.). Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що для аналізованих лексем та їхніх словоформ (дав., зн. та місц. одн.) первісною є префіксальна акцентуація, вона ж є відбиттям справжньої тогочасної української вимови XIV–XVII ст., яка зберігається й сучасною українською літературною мовою: *браз*, *браз* (УРС, III, 56; УЛВН, 384); *ѣтрів*, *ѣтрова* (УРС, III, 173; УЛВН, 402).

Аналогічну акцентну відмінність спостерігаємо і в іменнику *уголь* («кут»), ужитому у формі місц. одн. з прийменником *въ*: у львівській пам'ятці — кореневий наголос, а в московській — відтягнений на прийменник. Це непохідний іменник **ǫ*-основи, який у праслов'янській мові належав до рухомої а. п. — **ǫgъlъ*¹³ з наголосом на корені у формах однини. Староукраїнські пам'ятки XVI–XVII ст. також фіксують кореневу акцентуацію: в *ѣлѣ* (Остр. б., 37 зв.; Єв., 77), в *ѣлѣ* (Л. Сл., 31 зв.; К., 28), во *ѣлѣ* (Остр. зб., 26 зв.), у тому числі й давньоруська пам'ятка — в *ѣлу* (ЧНЗ, 22 зв.). Аналогічні факти підтверджуються дослідженням З. Веселовської¹⁴. Отже, львівське видання «Апостола», зберігаючи праслов'янську акцентуацію, відбиває також і природну українську вимову XVI ст., але з подальшим уживанням флексії *-у* / *-ю* в місц. одн. наголос в українських словах цього типу переміщувався на флексію¹⁵.

Іменники *сонмъ* і *потъ* ужито в пам'ятках у формі род. одн. з прийменником *отъ* з кореневим наголосом у львівському виданні та з флексійним — у московському. Іменник **ǫ*-основ *потъ* у праслов'янській мові належав до рухомої а. п. — **ǫpǫtъ*¹⁶, що у формі род. одн. характеризувався кореневою акцентуацією. Цю первісну акцентуацію зберігає аналізована лексема та її словоформа в інших староукраїнських пам'ятках досліджуваного періоду: *отъ пѣла* (Л. Сл., 18; К., 15 зв.), а староросійська форма відбиває давньоруський тип наголошення, пор. *ѣ потъ* (ЧНЗ., 72 зв.). Іменники *сѣньмъ* та *сѣньмище* у старослов'янській і церковнослов'янській мовах зводяться до псл. **сѣп-ьт-ъ* «зібрання, з'єднання; собор», пов'язаного з дієсловом **сѣп-ьт-ти* (**сѣп-ѣ-ти*) «зібрати», утвореним за допомогою префікса **сѣп-* «з-» від дієслова **ѣмти* (>**ѣ-ти*) «брати», співвідносного з **ѣматі* «брати, мати»¹⁷, який у праслов'янській мові, очевидно, належав до рухомої акцентної парадигми. Проте, на відміну від попереднього іменника, у Чудівському Новому Завіті давньоруський тип наголошення у род. одн. кореневий,

¹³ Булаховський Л. А. Знач. праця.— К., 1978.— Т. 3.— С. 87; Т. 4.— С. 428; Kiparsky V. Op. cit.— S. 77–78; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской.— С. 137; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— С. 110.

¹⁴ Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII ст.).— Х., 1970.— С. 13.

¹⁵ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник.— С. 133–134.

¹⁶ Колесов В. В. Знач. праця.— С. 136; Булатова Р. В. Знач. праця.— С. 92; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской.— С. 137; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— С. 110.

¹⁷ Етимологічний словник української мови : У 7 т.— К., 2006.— Т. 5.— С. 353.

а не флексійний: *ѿ сѣма* (ЧНЗ., 62); аналогічну акцентуацію подають українські видання «Апостола» XVII ст.: *отъ сѣма* (Л. Сл., 14 зв.; К., 11 зв.). Таким чином, аналізовані словоформи, зберігаючи первісну кореневу акцентуацію, відбивають реальний староукраїнський наголос.

Іменник *прародитель* ужито в пам'ятках у формі род. мн. з прийменником *от*. Він є похідним, у морфемній структурі його виділяються префікс і два суфікси — дієслівний та іменниковий; у львівському виданні словоформа характеризується наголосом на дієслівному суфіксі, а в московському — на префіксі, причому наголос лексеми є нерухомим у межах словозмінної парадигми. На нашу думку, відтягування наголосу на префікс зумовлено традицією переміщення його на перший склад слова (фонетичного слова), у функції яких у мові XVI–XVII ст. виступали здебільшого прийменники (рідше — префікси). Акцентуація лексеми у староросійській пам'ятці є певною мірою штучною, що аж ніяк не відбиває реальний стан речей. Вочевидь, природним, «живим» наголосом для обох мов досліджуваного періоду є акцентований дієслівний суфікс лексеми. Це припущення підтверджують як давньоруські, так і староукраїнські пам'ятки: *прародѣтель* (ЧНЗ, 138), *ѿ прародѣтель* (ЧНЗ, 138 зв.), *отъ прародѣтели* (Л. Сл., 183 зв.; К., 180).

Іменник *страхъ* ужито в пам'ятках у формах род. одн. (без прийменника та з прийменником *безъ*), а також у формі ор. одн. з прийменником *съ*. Це іменник **ѡ*-основи, що в праслов'янській мові належав до рухомої а. п. — **strāxъ*¹⁸ з кореневим наголосом у род. та ор. одн.: **strāxa*, **strāxomъ*. У львівському виданні Апостола цей іменник зафіксовано з первісною кореневою акцентуацією, що, вірогідно, відповідало тодішній нормі. Цей факт підтверджують також інші українські пам'ятки того періоду: *сѣма* (Остр. б., 245 зв., 264, 273 зв.; Єв., 71 зв.; Рад., 981; Рад. Н., 57 — двічі), *без сѣма* (Рад., 182), *сѣмомъ* (Отпис, 2/1 зв.; Єв., 116), з *сѣмомъ* (Єв., 21; Бер., 43) та українські видання Апостола XVII ст. — *безъ сѣма* (К., 150; Л. Сл., 152 зв.), *сѣма* (К., 113 зв.; Л. Сл., 115 зв.), *съ сѣмомъ* (К., 112; Л. Сл., 115). Однак у подальшому ці форми аналізованого іменника могли набувати флексійної акцентуації¹⁹, а в сучасній українській літературній мові цей іменник уживається з подвійним наголосом: *сѣма* і *сѣма* (УЛВН, 631).

Іменник *даръ* ужито в пам'ятках у формі місц. одн. з прийменником *о*. Це непохідний іменник **ѡ*-основи, який у праслов'янській мові належав до рухомої а. п. — **dārъ*²⁰, що в зазначеній формі мав односкладову висхідно-спадну інтонацію на флексивному довгому голосному²¹, тобто первісною для цієї словоформи є флексійна акцентуація. У зв'язку з тим, що іменники колишніх **ѡ*-основ стали набувати в непрямих відмінках ознак іменників **ѡ*-основ (замість очікуваної флексії -у в аналізованій словоформі маємо -ѣ), певно, первісний флексійний наголос був відтягнений на корінь. Крім того, деякі дослідники вважають, що іменник *даръ* разом з кількома іншими «були успадковані пра-

¹⁸ Булаховський Л. А. Знач. праця.— Т. 4.— С. 458; Дыбо В. А. Знач. праця.— С. 83; Колесов В. В. Знач. праця.— С. 128; Булатова Р. В. Знач. праця.— С. 76–77; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской.— С. 137; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— С. 111.

¹⁹ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник.— С. 137.

²⁰ Stang Ch. S. Op. cit.— Р. 81; Kiparsky V. Op. cit.— S. 51; Илич-Свитыч В. М. Знач. праця.— С. 155; Колесов В. В. Знач. праця.— С. 183; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской.— С. 137; Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Основы славянской акцентологии.— М., 1990.— С. 193.

²¹ Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія.— С. 120.

слов'янською мовою з тематичним *ѡ, а не *ѣ»²². У такому разі первісною для місц. одн. є коренева, а не флексійна акцентуація, яку фіксує львівське видання «Апостола». До того ж діалекти та інші староукраїнські пам'ятки відбивають кореневе наголошення слів з новою флексією -і (<ѣ у місц. одн.: дѣи (Gram., 222), о дѣи (Л. Сл., 33 зв.; К., 30), і лише форма зі старою флексією -у зберігає наголос на закінченні²³. Очевидно, що кореневого наголосу варто було б очікувати і в московському виданні, проте в зазначеній словоформі наявний прийменник, на який за традицією переміщено наголос (хоча в Чудівському Новому Завіті подається форма з наголошеним коренем: о дѣи (119 зв.)). Таким чином, львівське видання відбиває справжню староукраїнську вимову аналізованої словоформи іменника *даръ*, відмінну від староросійської.

Іменник *домъ* ужито в пам'ятках тричі в різних формах, а саме: у род. одн. з прийменником *от* і наголосом на ньому у львівському виданні та кореневим наголосом — у московському; у дав. одн. з кореневим наголосом у львівському і флексійним — у московському; у род. мн. з флексійним наголосом у львівському та кореневим — у московському. Аналізований іменник є непохідним, належність його до певного типу відмінювання — дискусійна. Переважна більшість дослідників вважає, що цей іменник належить до *ѣ-основ, проте, на думку Г. Хабургаєва, «до старих основ на *ѣ зазвичай зараховують слово *домъ*. Однак це непорозуміння, яке базується на некритичному використанні фактів латинської мови. Слов. *domъ — із іє. *domos (пор. гр. *δόμος* [dōmōs] — «будівля», дінд. *dōmah* < *dōmōs), а не *dōmūs. Основу на *ѡ це слово початково мало і в лат. мові, на що вказують архаїчні латинські форми родового відмінка *domi*, давального *domo* (у латинській це слово рано зазнало впливу основ на *ѣ — типу *fructus*)»²⁴. У такому разі первісною акцентуацією іменника *домъ* є колонний кореневий наголос у формах однини, а наголос на флексії — у більшості форм множини. Якщо ж узяти до уваги, що це іменник *ѣ-основи, то в праслов'янській мові він належав до рухомої а. п. — *dōmъ²⁵, який у род. і дав. одн. мав кореневу акцентуацію, а в род. мн. — флексійну. Отже, для обох типів відмінювання первісна акцентуація зазначених словоформ є ідентичною. Інші староукраїнські пам'ятки (у тому числі й українські видання «Апостола» XVII ст.) фіксують такі типи наголошення форм род. одн.: дѣи (Остр. б., 7, 7 зв., 9 зв., 17, 21 — двічі, 24 зв., 27 зв., 30 зв., 60 зв., 61; Коп. Каз., 119; Коп. Ом., 161; Т. 3., 109; Бар., 107), до дѣи (Остр. б., 20 зв., 22; Єв., 52, 57 зв.; Коп. Ом., 150, 156; Рад., 39), з дѣи (Єв., 55; Рад., 39 — двічі; Кл., 167), из дѣи (Остр. б., 91 — двічі, 143), от дѣи (Остр. б., 8 зв., 16, 21 зв., 31, 86 зв., 107 зв.; Бар., 160), от дѣи (Л. Сл., 21; К., 18 зв.). Наведений фактичний матеріал переконливо свідчить, що тогочасним староукраїнським був саме кореневий наголос, а наголос на прийменнику зумовлений суто механічною стратегією постановки акцентних знаків, тобто акцент на прийменнику не відповідає тодішнім нормам наголошення у формі род. одн. іменника *домъ*. Цікавий матеріал подає нам Чудівський Новий Завіт, де помітна така тенденція: якщо форму род. одн. вжито без прийменника, то наголос у слові падає на флексію, якщо з прийменником, то наголос відтягнуто на корінь: *дому* (ЧНЗ, 13, 23, 26), *домоу* (ЧНЗ, 23 зв., 42 — двічі, 65, 70 зв., 72), але із *дѣи* (ЧНЗ, 26 зв., 42, 129 зв.), *ѡ дѣи* (ЧНЗ, 32 зв.). Отже, можна вважати, що

²² Хабургаев Г. А. Старославянский язык : Учеб. пособие. — М., 1974. — С. 176.

²³ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник. — С. 212.

²⁴ Хабургаев Г. А. Знач. праця. — С. 176.

²⁵ Kiparsky V. Op. cit. — S. 51; Дыбо В. А. Знач. праця. — С. 84, 177; Колесов В. В. Знач. праця. — С. 183; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской. — С. 137; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — С. 121.

на той час панівним було саме кореневе наголошення аналізованої словоформи. У дав. одн. у пам'ятках зафіксовано подвійне наголошення — на корені та на флексії: к дѣмѣ (Кл., 20), дѣму (Коп. Каз., 111), к дѣму (Кл., 149), дѣму (К., 235) і к домѣ (Остр. б., 208 зв.), по домѣ (Остр. б., 51 зв.), домѣ (Л. Сл., 238 зв.). Одно-стайності в цьому питанні не було і в давньоруській мові (хоч простежується така ж закономірність, як і у випадку з формою род. одн.): домоу (ЧНЗ, 147), дому (ЧНЗ, 37 зв., 39), але к дѣму (ЧНЗ, 36, 136 зв.). Таким чином, у староукраїнській мові XVI ст. аналізована лексема у формі дав. одн. мала подвійний наголос, при цьому флексійна акцентуація є давньою і переважає в неприйменникових конструкціях, а коренева — у формах із прийменниками, яка була успадкована сучасною українською літературною мовою: дім, дѣму (Погр. ОС, 168; УЛВН, 163). У род. мн. на давньоруському ґрунті внаслідок переміщення наголосу з редукованих голосних у слабкій позиції на попередній склад іменники *й-основ з рухомою а. п. отримали наголос на першому голосному флексії (род. дом'овъ)²⁶, хоча в Чудівському Новому Завіті наголос припадає на кореневу морфему: дѣмовъ (ЧНЗ, 136 зв.). Цей тип акцентуації фіксує московське видання «Апостола». На відміну від російської, українська пам'ятка відбиває наголос, що засвідчує більшість староукраїнських пам'яток досліджуваного періоду, однак і тут немає одностайності: домѣ (Остр. б., 79, 107 зв., 222 зв., 247 зв.; С. Зиз., 34; Коп. Ом., 151; Мог., 272; Льв., 261; Бар., 135 зв.; Рад. Н., 37; Синопс., 43 зв.; Кл., 31, Л. Сл., 107 зв.; К., 104 зв.), до домѣ (Коп. Ом., 151; Мог., 272; Рад. Н., 57, 70), з домѣ (Остр. б., 196; Рад. 39, 40), от домѣ (Остр. б., 28 — тричі, 101, 248 зв.), але дѣмов (Кл., 114), с дѣмов (Кл. Остр., 204), от вѣх дѣмов (Остр. б., 124). Отже, формі род. мн. іменника домъ староукраїнського періоду властиве подвійне наголошення, хоча перевага надавалася флексійному наголосу, який засвідчує львівське видання «Апостола».

У досліджуваних пам'ятках використано форму іменника в ор. відм., що на той час уже вживався як *pluralia tantum*, але за походженням є *ї-основою, — сь людьми із флексійним наголосом у львівському виданні та кореневим — у московському. Він у псл. мові належав до рухомої а. п. — *l'ûdъ (*l'ûdъje)²⁷ і в ор. мн. мав наголос на флексії: *l'ûdъmî. Як бачимо, у львівському виданні збережено давню флексійну акцентуацію, що підтверджують українські видання «Апостола» XVII ст.: сь людьмі (Л. Сл., 203; К., 200 зв.), а також в інших пам'ятках — межъ людмѣ (Кл., 175). Цей тип наголосу збігається із сучасним літературним: людмѣ (Погр. ОС, 316; УЛВН, 316). Аналогічна картина спостерігається і в російських пам'ятках досліджуваного періоду: людмѣ (Ратн., 3 зв.; Улож., 79). Отже, львівське видання «Апостола» відбиває справжню староукраїнську вимову, успадковану від праслов'янської доби і збережену сучасною українською літературною мовою. Що ж до московського видання, то тут кореневий наголос пояснюється радше впливом дав. та місц. відм., які мали флексійний наголос: лѣвѣмъ (Посл. Гр. 257; Дом, 49 зв.), о лѣвѣхъ (Дом., 6), в лѣвѣхъ (Бурц., 174 зв.). Напевно, такий тип акцентуації зумовив вирівнювання наголосу в межах словозмінної парадигми слова й становив церковнослов'янську норму, відбиту в російському виданні «Апостола».

Аналіз акцентних відмінностей іменників чол. роду у львівському та московському виданнях «Апостола» дозволяє зробити певні узагальнення.

²⁶ Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник. — С. 216.

²⁷ Булаховський Л. А. Знач. праця. — Т. 4. — С. 281; Дыбо В. А. Знач. праця. — С. 171; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской. — С. 138; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — С. 127.

У більшості аналізованих іменників чол. р. з акцентними відмінностями, зафіксованими у львівському виданні, відбито староукраїнський «живий» наголос. Це означає, що видавці орієнтувалися на прямофонетичну стратегію постановки акцентних знаків, сутність якої полягає в тому, що позначення наголосу відбиває реальну вимову: в[а]рсту, о гл[а] в мужі, по б[р]азу, в[ь] б[р]азь, в[ь] б[р]аз, в[ь] стр[о]в, в[ь] о[а]л[а] отъ н[о]та, от с[а]ма, от прарод[и]тели, стр[а]а, безъ стр[а]а, съ стр[о]мъ, о д[р] д[и]му, дом[а]въ, съ люд[ь]ми.

В окремих випадках позначення наголосу у львівському тексті «Апостола» зумовлено нормоорієнтованою стратегією, тобто реальний наголос міг відрізнятися від поданого, що спричинено тогочасною церковнослов'янською акцентною нормою або впливом давньоруської мови: от гр[а]жань, гр[а]жаны, изв[р]гъ.

Значно рідше трапляються випадки акцентних відмінностей, коли наголос у львівській пам'ятці є помилковим або відбиває «чужий» (південнослов'янський чи староросійський): возр[а]та, [а] града, [а] дому.

Власні імена з акцентними розбіжностями, особливо повторювані кілька разів, відбивають особливості саме місцевої вимови: о іса[а] в дам[а] мелхисед[а]въ, о мелхисед[а] моис[а], т[а]хикъ, т[а]хикомъ.

Значна частина іменників чол. р. у львівському виданні зберігає первісну праслов'янську акцентуацію.

Подальша доля староукраїнського наголосу в більшості досліджених випадків або не збігається із сучасною українською літературною традицією акцентуації, або просто була втрачена, оскільки на ґрунті української мови ці лексеми та їхні форми зникли чи були замінені іншими: з[а]дъ, зашт[а]нитель.

Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що І. Федоров разом з іншими друкарями вносили правки в нове (львівське) видання «Апостола» в тих випадках, коли наголос був принципово відмінним від московського. Продовжив цю роботу у Львові М. Сльозка, який зробив ще більше виправлень у своєму виданні «Апостола» 1639 р. Усе це може свідчити про суттєву відмінність між староукраїнською і староросійською акцентними системами.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бар. — Баранович Л. Меч духовный.— К., 1666.
 Бер. — Берында П. Лексикон славеноросский, и имен тлькованіе.— К., 1627 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1961.— 272 с.
 Гал. — Галятовский І. Ключ разум[і]я.— К., 1659.
 Гануш — Hapusz J. Über die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen // Arch. Slav. Philol.— Berlin, 1884.— Bd 7.— S. 222–255.
 Гладкий — Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині // Укр. діалектол. зб.— К., 1928.— Кн. 1.— С. 93–141.
 Глібов — Глібов Л. Твори.— К., 1962.— 291 с.
 Голоск. — Голоскевич Г. Правописний словник.— 7-е вид.— К., 1930.— 451 с.
 Грам. — Smal-Stocky J. S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache.— Wien, 1913.— 550 s.
 Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1907–1909.
 Гр. Зиз. — Зізаний Л. Граматіка словенска.— Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1980.
 Гр. См. — Смотрицкий М. Граматіки славенския правильное синтагма.— Євс, 1619 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1979.
 Єв. — Євангеліє учительное.— Євс, 1616.
 Желех. — Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар : У 2 т.— Л., 1886.
 К. — Апостол.— К., 1630.
 Кл. — Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Л., 1912.— Т. 7.— С. 1–215.

- Кл. Остр. — Незвісний твір Клирика Острозького.— Острог, 1599// Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Л., 1906.— Т. 5.— С. 201–229.
- Коп. Каз. — *Копистенскій З.* Казанье погребное.— К., 1625 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— С. 110–126.
- Коп. Ом. — *Копистенскій З.* Оміліа.— К., 1625 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— С. 147–172.
- Л. — Апостол.— Л., 1574.
- Л. Сл. — Апостол.— Л., 1639.
- Льв. — Львівський руський літопис (I пол. XVII ст.) // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских.— М., 1839.— Т. 3. Кн. 3.— С. 233–267.
- М. — Апостол.— М., 1564.
- Мог. — *Могила П.* Проповідь про Хрест Спасителя і кожної людини.— К., 1632 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— С. 271–290.
- Остр. б. — Бібліа, сир[і]й[с]к[і] книги Ветхаго и Новаго За[в]ѣта.— Острог, 1581.
- Остр. зб. — О єдиной истинной православной в[ѣ]р[е].— Острог, 1588.
- Отпис. — Отпис на лист в боз[і]велебного отца Ипатіа.— Острог, 1598.
- Погр. — *Погрібний М. І.* Словник наголосів української літературної мови.— К., 1964.— 639с.
- Погр. ОС — *Погрібний М. І.* Орфоепічний словник.— К., 1984.— 629 с.
- Рад. — *Радивилевскій А.* Огородок Маріи богородицы.— К., 1676.
- Рад. Н. — *Радивилевскій А.* Невидані твори з рукописних «Огородка» и «В[ѣ]нца» // Марковский М. Антоний Радивилевский — южнорусский проповедник XVII в. — К., 1894.
- Сак. — *Сакович К.* В[ѣ]р[с]на жалосній погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного.— К., 1622 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов для українських стародруків.— К., 1924.— С. 37–51.
- Синопс. — Синопис.— К., 1680.
- Служ Стр. — Служебник.— Стратин, 1604.
- Т. З. — *Земка Т.* // Отковский В. М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII ст.— Пг., 1921.— С. 81–119.
- Тр. — *Транквіліон К.* Зерцало богословіи.— Почаєв, 1618.
- Тупт. — *Туптало Д.* Руно орошенное.— Черн[і]тов, 1683.
- УЛІВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник / Уклад. І. Р. Вишванець, С. Я. Ермоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк.— К., 1973.— 724 с.
- УРС — Українсько-російський словник : В 6 т.— К., 1953–1963.
- Чабаненко — *Чабаненко В. А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : В 4 т.— Запоріжжя, 1992.
- ЧНЗ — *Чудівський Новий Завіт*, 1355 // Огієнко І. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року : Зап. чина св. Василя Великого.— Л., 1937.— 105 с.

(Миколаїв)

S. S. PONOMARENKO

ACCENT DISTINCTIONS OF MASCULINE NOUNS IN THE LVIV 1574 EDITION OF «APOSTOL» AS COMPARED WITH THE MOSCOW 1564 EDITION

Present article is dedicated to the accentual differences in the masculine nouns and defines stress tendencies in the analyzed words taken from the Lviv Apostle. The analysis was performed with the usage of data from other sources of the 16th–17th centuries, dictionaries, and dialectological works. Further, it was proved that in the majority of cases such accentual differences were not erroneous, per contra they demonstrated practical Ukrainian stress of the 16th century that differed from the Russian one.

Key words: masculine nouns, allolog, accentuation, accent paradigm, stress.

Гнатюк Л. П.

МОВНИЙ ФЕНОМЕН ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ
СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ ТРАДИЦІЇ

К. : ВПЦ «Київський університет», 2010.— 446 с.

Видатний український філософ, поет і просвітник Г. С. Сковорода наприкінці свого життєвого шляху сказав знамениті й потім часто цитовані як афоризм слова: «Світ ловив мене, та не спіймав». Минуло вже понад два століття відтоді, як великий мислитель відійшов у вічність, а світ у цей час не переставав його ловити, уже по-іншому, ловить і досі, намагаючись збагнути його філософську мудрість та естетику його поетичної творчості, зрозуміти його мову. Інтерес до особи й творчості Г. Сковороди ніколи не згасав тому, що його філософія й моральні принципи співзвучні загальнолюдським цінностям, отже, вони були й залишаються постійно актуальними, свіжими й сучасними, долаючи час і простір.

За два з чвертю століття про Сковороду написано сотні статей і монографій філософами, філологами, етнографами й культурологами різних наукових шкіл і напрямів, і лише перелік цих праць становить великий бібліографічний том обсягом понад 500 сторінок. Таке враження, що про Г. Сковороду вже все сказано і навряд чи можна додати до цього щось нове. Обрання Л. П. Гнатюк Сковородинознавчої проблематики для великого монографічного дослідження, а відтак — і для докторської дисертації на перший погляд може здатися досить сміливим і навіть ризикованим кроком. Насправді ж це зовсім не так.

Річ у тім, що філософська концепція й моральні цінності Г. Сковорода, у своїй основі глибоко гуманістичні, були близькими й зрозумілими для всіх наступних поколінь аж до нашого часу, і ця незмінна сучасність ідей видатного філософа й поета, а також хибні методологічні підходи до аналізу його творчості зле пожартували (чи, як сказали б

росіяни, «сыграли злую шутку») з більшістю дослідників, і вони стали сприймати ніби як свого сучасника й самого Г. Сковороду, через що застосовували до нього, і насамперед до його мови, сучасні їм критерії й оцінки. Винятки зводяться лише до окремих, переважно невеликих статей деяких авторів, яких можна перерахувати на пальцях однієї руки.

Рецензована монографія Л. П. Гнатюк, що стала основою докторської дисертації «Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковорода в контексті староукраїнської книжної традиції» (К., 2011, 497 с.), успішно захищеної наприкінці березня цього року, є першим великим і ґрунтовним дослідженням, у якому мова творів Г. Сковорода аналізується коректно, з адекватним методологічним підходом і з застосуванням науково обґрунтованої методики аналізу. Л. П. Гнатюк уперше зробила спробу подивитися на мову видатного українського філософа і поета не з погляду сьогодення, а ніби зсередини, очима його сучасників.

Авторка монографії поставила собі за мету реконструювати мовну свідомість Г. Сковорода, яку він реалізовував у своїй мовній практиці, у широкому контексті мовно-культурного процесу тієї доби і мовної свідомості староукраїнського суспільства протягом досить тривалого часу — від кінця XVI до XVIII ст. і визначити характерні ознаки мовної практики видатного філософа й поета на тлі книжної традиції цього періоду. Серед цілого кола завдань, які Л. П. Гнатюк визначила для досягнення поставленої мети, особливу увагу привертають ті, що сприймаються як новаторські, оскільки ніхто зі Сковородинознавців досі їх не ставив, а саме: реконструювати староукраїнську мовну свідомість (індивідуальну та колективну), що ви-

значила характер тогочасної мовної практики (для цієї реконструкції авторка розробила оригінальну методику дослідження); виробити критерії оцінювання «українське» / «неукраїнське» щодо мовної практики провідних діячів давньоукраїнської духовної культури і явищ староукраїнської писемно-літературної мови; встановити джерела й чинники формування мовної свідомості та мовної практики Г. Сковороди, а в загальних рисах реконструювати і мовну свідомість староукраїнського суспільства в цілому та книжної еліти зокрема, — і ще низка завдань, пов'язаних безпосередньо з аналізом мовно-філософських поглядів цього мислителя, особливостей його мови та індивідуальної мовотворчості на тлі староукраїнської книжної традиції (с. 64–65).

Встановлення визначальних рис мовної свідомості Г. Сковороди в проекції на характер мовної свідомості тогочасного староукраїнського суспільства потребувало широкої джерельної бази. У рецензованій монографії вона багата, різнобічна й цілком достатня, охоплює як першоджерела, так і дослідницьку літературу. Л. П. Гнатюк залучила всі відомі твори Г. Сковороди й значну їх частину дослідила не тільки за академічним виданням 1973 р., а й безпосередньо за автографами, що надало їй спостереженням та висновкам більшої аргументованості й переконливості.

У теоретичному першому розділі, де йдеться про методологічні засади дослідження мови Г. Сковороди крізь призму староукраїнської мовної свідомості, порушуються й компетентно розв'язуються важливі проблеми, що становлять наукове підґрунтя цієї монографії, зокрема такі, як «мовна свідомість як об'єкт лінгвістичних досліджень», «мовна свідомість і мовна особистість», «мовна особистість і мовна та концептуальна картини світу», «реконструкція мовної свідомості та мовної особистості як проблема лінгвістики». При цьому Л. П. Гнатюк виявила повну обізнаність з дотичною до теми вітчизняною та зарубіжною літературою (особливо глибоко — з німецькомовною: відчувається добре знання цієї мови), де зазначені питання висвітлюються по-різному, часто досить суб'єктивно й суперечливо, але дослідниця висловлює і свої погляди на всі основні проблеми й має свою чітку позицію.

Непересічну наукову цінність становить теоретичний підрозділ про реконструкцію мовної свідомості та мовної особистості як лінгвістичну проблему, оскільки він має не тільки інформативне, але й методологічне спрямування, адже ця проблема все ще залишається однією з найменш досліджених у сучасній історичній лінгвістиці, і на цей час не зроблено вичерпного опису жодної конкретної мовної особистості. Тому як програма

для самої дослідниці й дороговказ для інших сприймається твердження про «необхідність при оцінці певної архаїчної ситуації виходити не з того, як вона уявляється нині чи може бути побачена у призмі якоїсь абстрактної позачасової моделі, а з того, як її бачили учасники цієї ситуації, люди відповідної архаїчної культури, критерії яких могли бути і насправді були зовсім іншими» (с. 40).

Авторка монографії цілком слушно наголошує й на тому, що для реконструкції мовної свідомості надзвичайно важливим є дослідження феномену динаміки літературно-мовної норми, яка, як і мовна свідомість, є категорією історично змінною, а тому «до мовної свідомості та мовної норми попередніх століть не можна підходити з позицій сучасної мовної свідомості, що орієнтується передусім на сучасну мовну норму, адже це призводить до помилок і непорозумінь» (с. 42).

Логічним продовженням аналізу наявної наукової літератури про мовну свідомість став підрозділ «Мова Григорія Сковороди як об'єкт дискусії» (с. 46–64). У ньому в хронологічній послідовності викладено оцінку своєї мови самим філософом та його сучасниками, сприйняття цієї мови культурними діячами XIX ст. і українськими та зарубіжними дослідниками XX — початку XXI ст.

Оскільки про Г. Сковороду та про його епоху написано дуже багато, сучасному досліднику це створює додаткові труднощі: зігнорувати все це було б нерозумно і навіть неетично, а детальний аналіз усієї сковородинознавчої й дотичної до неї спадщини загрожував би потонути в цьому вирі ідей і поглядів. Аналізуючи зроблене своїми попередниками, Л. П. Гнатюк зуміла знайти найраціональніший підхід, зосередивши свою увагу переважно на концептуальних працях тих дослідників, які в різний час вносили у сковородинознавство щось нове й залишили помітний слід у науці. Науковий внесок численних дослідників Сковородинової творчості авторка монографії оцінює об'єктивно, компетентно, професійно; полеміку веде коректно, логічно й аргументовано, з повагою до тих, з якими не згідна.

А матеріалу для дискусії в літературі про Г. Сковороду навіть більше ніж достатньо. В інтерпретації мови цього видатного філософа й поета дослідники ніби змагалися між собою, вигадуючи все нові, занадто суперечливі, іноді взаємозаперечні або навіть екзотичні характеристики. Сам Г. Сковорода називав мову деяких своїх поетичних творів «малоросійським діалектом», простонародною мовою, «здешним наречієм», тобто вважав її українською, але пізніші дослідники, за влучним висловом Л. П. Гнатюк, йому не повірили, не вірять і досі.

Хоч майже всі сходилися на тому, що в мові творів Г. Сковороди наявні різні за складом і походженням мовні елементи, проте щодо самої основи цієї мови демонстрували дивовижне розмаїття думок та оцінок без глибокої та переконливої аргументації. Найпоширенішими в різний час були уявлення про мову Сковороди, що це слов'яноноруська, слов'яно-українська, змішана мова, мовний хаос, гарна російська мова, переважно тогочасна російська, книжна староукраїнська, важка тодішня російсько-церковнослов'янсько-українська мова з домішкою інших мов, еклектична суміш церковнослов'янських українських, русизмів, а також псевдоукраїнізмів та псевдорусизмів, важке язичіє, слобожанський різновид нормативної російської мови на українському субстраті і навіть що це було якісно нове явище, викликане нібито прагненням Г. Сковороди створити на народній основі єдину східнослов'янську літературну мову. Але чи не найбільш дошкульно і навіть жорстоко про мову Сковороди сказав галичанин Михайло Возняк у 20-х роках минулого століття, назвавши її «страшною...», важкою, дивачною, заплутаною, незрозумілою мішаниною московщини й церковщини з чужомовними реченнями й висловами»¹, хоч він і не сумнівався в тому, що з простим народом видатний філософ розмовляв по-українському не тільки на побутові, а й на філософські теми.

Заради об'єктивності слід сказати, що серед численних досліджень літературних і філософських творів Г. Сковороди та їх мови були й досить вдалі спроби наблизитися до істини з позицій історизму, що простежується в деяких працях Олексія Синявського, Дмитра Чижевського, Михайла Лесіва, Миколи Лесюка, Мирослава Поповича, Леоніда Ушкалова. Але їхні конструктивні думки й ідеї не були підтримані переважно більшістю дослідників і фактично розчинилися у хвилях нерозуміння, суб'єктивізму, суперечливості, а часом і некомпетентності.

Очевидно, дещо поверховим розумінням істинної природи Сковородинової мови й хисткістю аргументації своїх позицій пояснюється й те, що навіть деякі найтитолованіші дослідники протягом свого наукового життя по декілька разів змінювали погляди на цю мову (наприклад, двічі академік І. К. Білодід, а його антипод — всесвітньовідомий україніст академік Ю. В. Шевельов — аж тричі). Усе це означає, що проблема мовного феномену Г. Сковороди так і залишилася проблематичною, а по суті зайшла в глухий кут.

¹ *Возняк М. С.* Історія української літератури : У 2 кн. — 2-е вид., виправл. — Л., 1994. — Кн. 2. — С. 83–84.

Щоб за таких умов і далі досліджувати мову Г. Сковороди, не ризикуючи переповідати в інших варіантах уже сказане, треба було мати не тільки наукову мужність, але й новий підхід, свіжі ідеї й іншу, науково обґрунтовану методику ретроспективних досліджень.

Г. С. Сковорода був сином свого часу, за визначенням Л. Ушкалова, «був українською людиною, що стояла на зламі двох світів — старої та новітньої України»². Для того, щоб зрозуміти Сковороду, слід добре знати його епоху в усіх її вимірах та особливостях — й історичну ситуацію, й тодішнє становище українців та української культури, мови, народної творчості, визначальні риси писемно-літературної мови і т. ін. Отже, розглядати мовний феномен Г. Сковороди саме на історичному тлі другої половини XVIII ст. і в контексті староукраїнської книжної традиції — шлях не тільки доцільний, найбільш раціональний і продуктивний, а, мабуть, і єдино можливий. Саме цим шляхом і пішла Л. П. Гнатюк. Мовній свідомості Г. Сковороди на тлі староукраїнської доби, його мовній практиці і мовотворчості присвячена основна частина її монографії — три наступні розділи (с. 66–369).

Не підлягає сумніву логічний постулат про те, що мовну свідомість і мовну практику Г. Сковороди можна збагнути, лише реконструювавши мовну свідомість тогочасного суспільства і встановивши особливості функціонування тодішньої української літературної мови. Л. П. Гнатюк провела це дослідження ще ширше (може, навіть без крайньої потреби) на тлі аналізу мовної свідомості народів Європи, і не лише слов'янських. Спираючись на праці українських і деяких зарубіжних істориків мови та на писемні пам'ятки літературної мови, вона переконливо показала, що в мовній свідомості староукраїнського суспільства не було чіткої межі між церковнослов'янською та простою мовами, і в середовищі староукраїнських граматистів жила ідея єдиної міжслов'янської літературної мови, а українська еліта «розмовляла українською мовою...», яка для її носіїв у XVIII ст. була своєю, природною, рідною, але нині мовною свідомістю сприймається інакше» (с. 96).

Церковнослов'янська мова, зокрема зауваження напам'ять ще з початкової школи текстів цією мовою, накладаючись на природне володіння рідною мовою, заклала й основи формування мовної свідомості Г. Сковороди, на якій згодом позначилося навчання в Києво-Могилянській академії, вплив культури бароко та прецедентних текс-

² *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна: варіації на тему Дмитра Чижевського // 36. Харків. історико-філол. т-ва : Нова серія. — X., 2004. — С. 179.

тів з античних джерел і зі Святого Письма. Л. П. Гнатюк підкреслює, що саме «Святе письмо стало невід'ємним складником духовного простору мислителя, а його інтерпретація — органічною потребою, джерелом радості й сенсом життя», що, на її думку, зумовило перевагу церковнослов'янського компонента в мовній тканині його творів (с. 154).

Загальновідомо, що Г. Сковорода ніколи не розлучався з Біблією, навіть у період свого мандрівного життя. Він постійно мав із собою дві найбільші для нього цінності — Біблію та свої твори й носив це досить елегантно — у саквах. Як відомо з народознавчої літератури, сакви — це дві з'єднані між собою полотняні торби, одну з яких прилаштовували спереду, а другу ззаду за плечима. Це було дуже зручно, бо вантаж розподілявся рівномірно й здавався легшим. Але головним було не це, а те, що таким чином свої речі можна було поділити за матеріальною й духовною ознаками, тобто відділити високе, святе, божественне від щоденного, мирського, буденного. Сакви (як, до речі, й саквояж) — це предмети не селянського побуту, а інтелектуального середовища (і назви ці, найвірогідніше, походять з народно-латинської мови — нар.-лат. *saccus* «мішок»³). Із саквами ходили мандрівні дяки, бурсаки, спудеї, ченці, тобто ті, хто крім звичайних побутових речей носив із собою також богослужбову літературу, книги Святого Письма, повчання отців церкви, життя святих тощо. Але найбільше шанованою, звичайно ж, була Біблія.

Біблія — це книга особлива. У багатьох народів вона проходить через усе Середньовіччя й потім як джерело мудрості та знань. Такою сприймали її, наприклад, всесвітньовідомі просвітники Мартін Лютер та Франциск Скорина. У 1519 р., тобто десь за 250 років до Сковороди, білоруський першодрукар Ф. Скорина в передмові до свого перекладу Біблії старобілоруською мовою писав просто і ясно, що «в сей книзе все прироженое мудрости зачало и конец; в сей книзе вси законы и права, ими же людє на земли справоватися мають, прописаны суть. В сей книзе вси лекарства душевные и телесные, зуполне найдете» і т. п.⁴ Отже, бери її й читай у його перекладі і все зрозумієш.

На відміну від Ф. Скорина, Г. Сковорода вважав Біблію досить складною для сприйняття, оскільки вона «двоестественная», тобто як і все на світі, має дві натури — видимої і невидимої, істинну. Видима натура Біблії — це буквальне її розуміння. У висловах Г. Ско-

вороди про цю священну книгу, які Л. П. Гнатюк ретельно зібрав з його творів, ідеться про неприпустимість поверхового, буквального її розуміння, при якому чимало біблійних сюжетів можуть здаватися нереальними, неймовірними і навіть смішними. Характеризуючи видиму натуру Біблії, мислитель використовує метафори *ад и змій, и лютый поглощающий лев, седмглавый змій, седмглавый дракон, дурна и несложна дуда, горькая и невкусная вода, дурачество Божіє, дрянъ, грязь, злой человек* і т. ін. (с. 161). І навпаки, пізнання невидимої натури Біблії відкриває перед людиною величний духовний світ. Для тих, хто розкрив її прихований зміст, побачив у ній вічну й нетлінну сутність, Бога, ця книга, як і для самого Г. Сковороди, — це «*истина, слово Божіє, новый мир и люд божий, земля живых, страна и царство любви, горній Іерусалим, храм вѣчнаго славы, великое свѣтило, виноград Господа Саваофа, аптека для уврачевания душевнаго мира, позлащенная духом труба*» і т. ін. (с. 162), а тому пізнати Біблію, на думку Сковороди, дуже непросто: щоб її осягнути, людина спочатку має пізнати саму себе і натуру вічну, істинну, тобто Бога в собі. Не розуміємо Біблії тому, що не знаємо себе, — вважав він.

Джерела і чинники, що визначили специфіку мовної свідомості Г. Сковороди, а також його мовно-філософські погляди в рецензованій монографії висвітлено глибоко і всебічно. Тому можна погодитися з Л. П. Гнатюк, коли вона робить висновок про те, що Г. Сковорода — один з найосвіченіших людей XVIII ст. — ставився свідомо до своєї мовної практики, про що свідчать, зокрема, його роздуми про слово як явище і як сутність, про умовний характер слова, осмислення семантики слова і розуміння різниці між прямим і переносним значеннями, усвідомлення зв'язку між думкою і словом, а також його перекладацькі принципи (с. 154).

Мовну практику Г. Сковороди Л. П. Гнатюк розглядає у третьому розділі також із позиції історизму, в контексті літературно-писемної традиції й суспільної мовної свідомості не лише його доби, а й минулих епох. Це створює чітку історичну перспективу, на тлі якої мовна тканина текстів Сковороди постає зрозумілішою й системно зумовленою, а отже, вже не здається мовним хаосом або сумішшю різних за походженням мовних елементів.

На великому фактичному матеріалі з посиленням на першоджерела авторка переконливо довела, що Г. Сковорода у своїй писемності спирався переважно на староукраїнську орфографічну традицію, але деякі написання відбивають російську вимову, інші є даниною церковнослов'янській тради-

³ Див.: Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К., 2006. — Т. 3. — С. 164–165.

⁴ Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі. — Мінск, 1966. — С. 62.

ції, яка сприймалася як ознака вченості, а деякі засвідчують і певні уподобання автора, різне його уявлення про мовну норму в різний час. Проте не може бути сумнівів у тому, що, користуючись традиційним правописом, він озвучував свої тексти відповідно до української вимови (с. 186, 197–203).

Як показало дослідження, система наголосів у Сковороди також українська. Вона відбиває давню українську акцентологічну традицію і живе мовлення, поширене у південно-східних говорах української мови.

Але сутність мовної основи творів Г. Сковороди найпереконливіше визначається лексикою, і її аналізу в монографії Л. П. Гнатюк приділена особлива увага (с. 211–255). Скрупульозний аналіз цієї лексики засвідчив, що «практично всі слова з поезій, мову яких Г. Сковорода схарактеризував як українську, мали тривалу літературно-писемну традицію вживання і були для тогочасних носіїв мови [функціонально] українськими, хоч сучасною мовною свідомістю сприймаються як російські тому, що використовуються в російській літературній мові, а не в сучасній українській» (с. 224). Проте вони й донині вживаються в різних українських говірках, які, як слушно зауважує Л. П. Гнатюк, «містять цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігають давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. На це необхідно зважати перед тим, як відректися від давніх українських слів, кваліфікуючи їх із позиції сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові» (с. 250). Цей останній постулат має привернути увагу не тільки сковородинознавців, а й істориків української мови загалом.

Зі свого мовного досвіду можу підтвердити, що в північних полтавських говірках, зокрема і в рідній Сковороді чорнухинській, та і в моїй, майже сусідній, яка мало чим відрізняється від чорнухинської, ще й нині звичними й навіть безваріантними є такі сковородинівські слова, як *будто, воздух, время, всегда, грязь, дурак, жолудок, каждый, кожа, котрий, краска, красота, кончив, лекарство, обіжає, первый, подарок, пожар, польза, приказав, советувати, старик, тайна, тишина, туда, хворост, цвіти* і багато інших. Що це? Суржик? Вплив російської мови? Так ні ж, бо так говорили місцеві селяни ще в першій половині XX ст., і в XIX, і раніше, причому селяни переважно неписьменні, які не читали ні російських газет, ні часописів і навіть зроду-звіку не чули живої російської мови.

Л. П. Гнатюк не обмежилася лише аналізом лексичних особливостей мови Г. Сковороди, але й детально розглянула її граматичні риси, варіативність майже всіх грама-

тичних категорій та синтаксичних конструкцій, а також словотвірну варіативність — знову ж таки на тлі староукраїнської граматичної традиції (с. 255–290).

Стосовно російськомовних елементів у мові Г. Сковороди авторка монографії досить детально й переконливо розкриває причину їх появи й характеризує основні їхні особливості на орфоепічному, орфографічному, морфологічному та лексичному рівнях, але при цьому підкреслює, що «переважна більшість ужитих мислителем слів, які сучасною мовною свідомістю сприймаються як російські, насправді є церковнослов'янізмами (успадкованими й сучасною російською мовою) і становлять надбання староукраїнської книжної традиції» (с. 293).

Цікавий матеріал знаходимо в заключному четвертому розділі монографії про барокову традицію мовотворчості Григорія Сковороди, з якого серед іншого довідуємося, що видатний поет і філософ досконало опанував одну з характерних ознак українського мовного бароко — мовну гру, тобто гру слів, наприклад, використання лексико-семантичних варіантів багатозначних або подібних за звучанням слів типу *язык* (у роті) і *язык* «мова», *лужа* «калюжа» і *лжа* «брехня», *ядь* і *яд*, *новое* і *новое*, *мѣла* і *мук* — *многая бедность* і *бедная многость* та інші парні кореляти, сконструйовані Сковородою і вживані в межах одного або в різних текстах. Як відзначає Л. П. Гнатюк, застосовані ним прийоми словесної гри, що органічно вписувалися в староукраїнську барокову естетику, не були лише витвором нашого філософа, а мають паралелі в багатьох мовах, і при тому в широкому часовому діапазоні. Сковорода, безперечно, був з цим обізнаний, але гра слів у нього — не самоціль, а пошук відповідної форми для вираження неординарного змісту й нових імпульсів для думки, досягнення певних ефектів у мовленні. Цьому сприяла і його словотвірна гра, як, наприклад, ампліфікація (тобто нагромадження) спільнокореневих слів із різними афіксами, деминутивними суфіксами типу «должно зрѣть, узрѣть и прозрѣть» або «Библиа есть Пасха, проход, переход, исход и вход» і т. ін. (с. 328–329).

Проте найбільшу зацікавленість викликає авторська словотворчість Г. Сковороди, і Л. П. Гнатюк її ретельно зібрала й компетентно проаналізувала. Попри новотвори, приписувані дослідниками Г. Сковороді, але знайдені Ю. Шевельовим у старослов'янській мові попереднього періоду, зокрема в старослов'янсько-греко-латинському словнику Ф. Міклошича, авторка монографії виявила низку індивідуально-авторських неологізмів нашого мислителя: *бѣность, плотомудрствующій, плотомудрствовать, тѣшить, уцѣломудряться, самонужный*,

сладополезный, содомо-гоморский, злоудача, высокобуйствовати і т. ін. (с. 332–336).

Можна погодитися з висновком Л. П. Гнатюк про те, що, створюючи низку неологізмів, Г. Сковорода тонко відчував мовну матерію й експериментував з нею відповідно до своїх філософських та мовних поглядів, шукаючи нові можливості пізнання видимої й невидимої натур крізь призму слова в руслі традицій староукраїнського мовного бароко (с. 337).

Як відомо з історичних джерел, Г. Сковорода мав також і музичну освіту, тонкий музикальний слух і навіть сам писав музику (щоправда, його композиції до нас не дійшли, проте серед рукописів XVII–XVIII ст. зберігся один духовний твір з атрибуцією «Літургія Грицька», і музикознавці сперечаються стосовно цього імені — це таки Сковорода чи хтось інший?). Але не підлягає сумніву те, що він був досить обізнаний з мистецтвом поліфонії і надавав великого значення ритмомелодії як віршових, так і прозових своїх творів, що в староукраїнській бароковій поезії було досить поширеним явищем.

Л. П. Гнатюк майже вичерпно проаналізувала виняткову мовну майстерність Г. Сковороди у використанні всіх виражальних засобів староукраїнського барокового письменства (алітерації, римування, мінливої ритміки, анафор та епіфор, порівнянь, тавтологічних сполучень, антитез, лексичних і синтаксичних антонімів, оксиморонів, парадоксів тощо). Але особливою рисою давнього українського літературного бароко була його метафоричність, і Г. Сковорода відзначався унікальним умінням творити метафоричну мову. Тому цілком логічно, що дослідженню ролі метафор у творенні своєрідної мовної картини світу Г. Сковороди й у формуванні симетричного смислового контексту його творів Л. П. Гнатюк приділила особливу увагу (с. 352–359).

Завершується четвертий розділ детальним аналізом символіки (с. 360–368), яка в бароковій мовотворчості Г. Сковороди займала поважне місце й була підпорядкована його філософському кредо — пізнати за видимою натурою світу людини і Біблії натуру невидиму, істинну.

Загальні висновки підбивають підсумки всього цього глибокого й багатоаспектного дослідження.

Рецензована монографія написана доброю літературною мовою з логічним і зрозумілим викладом думок без жодних претензій на модну нині псевдонауковість із жонгливанням екзотичною іншомовною термінологією. Вона професійно оформлена й добре вичитана. Серйозних претензій і принципових зауважень до неї я не маю. Є лише деякі

міркування й побажання, спрямовані на усунення неістотних недоглядів та деяких не зовсім вдалих формулювань. Зокрема, використаний авторкою монографії «Малоруско-німецький словар» Євгена Желехівського та Софрона Недільського у 2-х томах (Львів, 1886) фактично складається з двох словників різних авторів: 1-й том укладав Є. Желехівський, а 2-й — С. Недільський, хоч він і врахував деякі матеріали Желехівського. Тому, згідно з існуючою традицією, відображеною і в «Етимологічному словнику української мови» в семи томах, при користуванні другим томом слід посилатися не на Желехівського, як у рецензованій монографії (с. 237–239), а на С. Недільського.

У монографії на с. 77 зазначено, що 1689 р. українська церква перейшла під владу Москви і Московського патріархату. Це можна сприймати так, ніби вона приєдналася добровільно чи навіть зі своєї ініціативи. Насправді ж приєднання української церкви до Московського патріархату відбулося насильно й підступно, всупереч волі переважної більшості мирян і духовенства, а Константинопольський патріарх Діонісій затвердив це приєднання, взявши від московської делегації доброго хабара (200 золотих червінців і 120 чорно-лискухих соболів). За такий неканонічний учинок він був позбавлений патріаршого престолу, але церковну автономію Україні так і не повернули⁵.

У списку літератури, який у цілому справляє дуже добре враження, деякі праці мають уже по кілька видань, і було б бажано в таких випадках посилатися не на перше, а на останнє (найновіше) видання. Зокрема, Л. П. Гнатюк посилається на перше видання підручника акад. В. М. Русанівського «Історія української літературної мови» 2001 р., хоч у 2002 р. вийшло доповнене й перероблене друге видання цієї праці. До використаної літератури варто було б залучити також і відомі концептуальні монографії І. Матвіяса «Варіанти української літературної мови» (К., 1998, 162 с.) та О. Ткаченка «Українська мова і мовне життя світу» (К., 2004, 272 с.).

Усі висловлені зауваження й побажання зовсім не стосуються досліджуваної проблематики й жодним чином не знижують дуже високого наукового рівня рецензованої праці.

Рецензована монографія Л. П. Гнатюк засвідчила дивовижну працьовитість її авторки, відданість науці, високий професіоналізм, усебічну ерудицію, компетентність у всіх порушених наукових проблемах і чіткість методологічних позицій дослідниці.

⁵ Детальніше про це див.: *Никольский Н. Патриаршество в России // Энциклопедический словарь о-ва «Бр. А. и И. Гранат и К°».* — 7-е изд. — М., [1915]. — Т. 31. — С. 376–378; *Огієнко І. Українська церква.* — К., 1993. — С. 157–194.

для якої, як створюється враження, пріоритетною метою було не стільки здобуття високого наукового ступеня, як розв'язання запутаної наукової проблеми. Обсяг виконаної роботи показує, що навіть при великій завантаженості викладацькою діяльністю вона попрацювала за цілий колектив дослідників і домоглася прекрасних результатів.

Як загальний підсумок, хочу підкреслити, що рецензована монографія Л. П. Гнатюк, як і її докторська дисертація, — це вагомий внесок насамперед в українське сковородинознавство. Дослідниця на основі найновіших здобутків когнітології, лінгвокультурології й концептології вперше в українському мовознавстві зробила успішну спробу цілісної реконструкції мовної свідомості Г. Сковороди, запропонувала нову інтерпретацію фонетичних, орфографічних, лексичних і граматичних мовних явищ, зафіксованих у його текстах, на тлі староукраїнської мовної свідомості та літературно-писемної традиції кінця XVI–XVIII ст. і переконливо довела великим обсягом різноманітного й багатого фактичного матеріалу, що мова Г. Сковороди становила цілісну систему, в якій поєднувалися різні за походженням еле-

менти, що для мовної свідомості українця досліджуваної доби були функціонально тожними, але ця мова у своїй основі була все ж таки українською.

Проте наукова цінність монографії Л. П. Гнатюк «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» далеко виходить за межі лише сковородинознавства і має ще й загальнолінгвістичне значення. Адже в ній розроблено оригінальну методику реконструкції староукраїнської мовної свідомості й підтверджено плідність послідовного застосування основоположного принципу історизму в діахронічних дослідженнях, зокрема і явищ староукраїнської літературної мови, згідно з яким ці явища слід розглядати з позиції мовної свідомості відповідного історичного періоду, а не мовної свідомості дослідника.

Після дослідження Л. П. Гнатюк усі інші наявні на цей час гіпотези й погляди на мову Г. Сковороди певною мірою втрачають свою наукову вагу й набувають переважно історіографічної ролі як свідчення тривалого й звивистого шляху до істини.

Г. ПИВТОРАК

Горпинич В. О.

**БОЛГАРСЬКІ ПРИЗВИЩА В СУЧАСНОМУ
АНТРОПОНІМІКОНІ БЕРДЯНЩИНИ : Монографія //**
Ономастика і апелятиви.

Д. : Нова ідеологія, 2010. — Вип. 35. — 320 с.

Сучасна українська антропоніміка розвивалася нерівномірно. До кінця 50-х років ХХ ст. вона була панівною у вітчизняній ономастиці, тому під ономастикою розуміли фактично антропоніміку. Після рішення IV Міжнародного конгресу славістів у Москві 1958 року про створення Європейського гідронімічного атласу (керівник В. Шмілауер), відповідних слов'янського (керівник П. Зволінський) та українського (керівник К. К. Цілуйко) атласів першочерговим було визнано вивчення регіональної топонімії, насамперед гідронімії, а антропоніміка розвивалася епізодично. З початку ХХІ ст. українська антропоніміка переживає нове піднесення, наслідком чого стало видання низки словників і монографій: «Словник прізвищ: практичний

словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини)» за ред. К. М. Лук'янюка (2002), «Словник українських імен» І. І. Трійняка (2005), «Словник сучасних українських прізвищ» у 2-х томах Ю. К. Редька (2007), історико-етимологічний словник П. П. Чучки «Прізвища закарпатських українців» (2005), монографія В. П. Шульгача «Нариси з праслов'янської антропонімії» (2008), монографія «Питання української псевдонімії ХХ століття» (2009) і «Словник псевдонімів ОУН-УПА» (2007) Н. М. Павликівської та ін. З-поміж цих праць добру половину становлять індивідуальні або видані в співавторстві словники та монографії з антропонімії відомого українського ономаста В. О. Горпинича: «Прізвища степової України» (2000), «Пріз-

вища Середньої Наддніпрянщини» — у спів-авторстві (2001); «Прізвища Дніпровського Припоріжжя» — у співавторстві (2003), «Прізвища Правобережного Степу» — у співавторстві (2005), «Антропонімія Припоріжжя і суміжних регіонів» — у співавторстві (2006), «Антропонимия древнегреческого языка» (2006), «Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах» (2007), «Болгарські прізвища в сучасному антропоніміконі Бердянщини» (2010).

Рецензована праця привертає увагу фахівців свіжістю думок, оригінальною структурою, самобутнім трактуванням багатьох антропонімічних проблем, ґрунтовним розглядом мовних одиниць і явищ. Відкриває монографію теоретичний розділ «Головні засади дослідження сучасних прізвищ України» (с. 4–18), в якому подано короткий інформацію про К. К. Цілуйка та можливу етимологію його прізвища, аргументовано десять засадних позицій, які необхідно враховувати в процесі дослідження прізвищ, обґрунтовано значною мірою специфічні для ономастики способи творення прізвищ вторинної номінації – акцентуаційний, орфографічний, словозмінний та атракційний. Особливо цінною в цьому розділі є аргументація основних вимог (позицій) щодо вивчення антропонімікону певного регіону, які становлять методологічну основу ономастичних досліджень: 1) поетапний суцільний запис прізвищ кожного населеного пункту; 2) фіксація прізвищ за сучасним адміністративно-територіальним поділом регіону; 3) визначення територіальної та соціальної поширеності прізвищ; 4) обов'язкова фіксація узуальної та юридичної форм прізвища; 5) достовірними і легітимними є лише прізвища з прийнятим у досліджуваній місцевості наголосом; 6) жіночі відповідники до чоловічих прізвищ прикметникової форми є окремими лексемами, а не словоформами; 7) прізвища є об'єктом лінгвістичної топографії, що вивчає всю сукупність відповідних одиниць, і картографії, що характеризує їхню територіальну закріпленість; 8) етимологічний аналіз прізвища має ґрунтуватися насамперед на матеріалі того середовища, в якому воно народилося й сформувалося; 9) прізвище є антропонімною (= лексичною) ознакою місцевої говірки; 10) на формування антропонімікону певного регіону впливають характерні для нього екстралінгвальні чинники. Реалізація цих положень, які автор сформулював виходячи з власного досвіду й досягнень сучасної антропоніміки, забезпечить ономастам об'єктивні результати дослідження й системне вивчення власних назв людей та інших онімних класів. Особливо важливим є врахування такого підходу для молодих дослідників пропріальної лексики.

Основну частину монографії становить розділ «Болгарські прізвища Бердянщини» (с. 19–180), в якому В. О. Горпинич на практиці реалізував попередньо узагальнені ним теоретичні засади. У цьому розділі досить докладно схарактеризовано екстралінгвальні чинники, які впливали на формування болгарських прізвищ Бердянщини (географічне положення краю, історія його заселення, міграційні процеси тощо), подано етимології, словотвірні, інноваційні та говіркові особливості розглянутих антропонімів. Центральне місце в розділі відведено етимологізуванню (с. 29–62) та характеристиці словотвірної структури (с. 71–154) болгарських прізвищ, хоч словникові статті в кожному з цих підрозділів мало чим відрізняються за методикою аналізу, тому їхнє протиставлення видається не зовсім виправданим. Щоправда, дублювання інформації в них немає, бо, як зазначає автор на початку словотвірної частини, «у цьому розділі аналізуються прізвища, що не ввійшли до розділу “Етимологія болгарських прізвищ”» (с. 71), тобто різні прізвища розглянуто в різних підрозділах, але за подібною етимологічно-дериваційною схемою. Такий комплексний підхід хоч і нечітко розмежовує відповідні аспекти дослідження антропонімів, та все ж забезпечує виконання головного завдання монографії — розкрити природу та особливості антропонімної номінації на момент виникнення прізвищ у болгарському мовному середовищі, їхній розвиток і системні зв'язки з онімною та апеліативною лексикою у процесі функціонування в іншомовному (російському або українському) дискурсі. Крім того, реалізована В. О. Горпиничем методика дозволила мінімізувати «розірване» сприйняття інформації про походження та структуру антропонімів, розглянутих за алфавітом у формі словникових статей етимологічного характеру. Принаймні після прочитання монографії складається цілісне враження про болгарські прізвища Бердянщини як системне динамічне явище з балканськими витоками, що знало східнослов'янської мовної адаптації.

Дуже важливим і цінним є те, що після проведеного аналізу прізвищ острівних болгарських сіл подано додаток «Корпус прізвищекону Бердянщини», який складається з двох частин: 1) Топографічний словник прізвищ (с. 182–249), в якому за алфавітом складено повні списки прізвищ усіх сіл Бердянського району із зазначенням наголосу та соціальної поширеності; 2) Картографічний словник прізвищ (с. 250–318), який засвідчує територіальне поширення відповідних одиниць Бердянщини. Ці словники сповна ілюструють антропонімну систему Бердянщини, в якій болгарські прізвища є органічним ма-

теріалом, що відбиває як загальні, так і специфічні для материнського (болгарського) середовища ознаки.

Рецензована праця вражає високою лінгвістичною та екстралінгвістичною інформативністю, яку забезпечує загалом вдало реалізований порівняльно-історичний метод аналізу, досвід В. О. Горпинича у вивченні давньогрецької та слов'янської пропріальної лексики. Сюди варто додати властиву йому скіпливість у використанні маргінальних наукових термінів, окремі з яких належать самому автору (наприклад, *прізвищекон*) та у кваліфікації деяких мовних явищ і процесів. З-поміж останніх варто відзначити послідовне пояснення антропонімів на **-ов** / **-ев** з урахуванням процесу субстантивації форми посесиву в словосполученнях типу *Ботев син* та її наступної антропонімізації як однокомпонентного прізвища.

Перелік цікавих результатів і новаторських пояснень складних фактів і явищ у рецензованій праці можна продовжити. Водночас етимологія деяких прізвищ або їхніх основ залишається дискусійною, подекуди непереконливою. Так, про прізвище *Байдалов* сказано: «Складається з двох компонентів: *бай* “господин” як форма звернення до старшої людини і *дал-*. Формантом є посесивний суфікс **-ов**, який приєднується до агентивної основи. Тому сегмент **-дал-** означає особу» (с. 29). Беззаперечним у цьому твердженні є лише посесивний характер антропоніма, але щодо його твірної основи виникають сумніви. Судячи з усього, *байдал* є природним варіантом апелятива *байтал*, який має тюркське походження: *байтал* у всіх тюркських діалектах має значення «кобила», перен. «доглянута, здорова, квітуча (про дівчину, молоду жінку)» (Севортян, 1978, 36–37). Щодо субстантивного кореня *дал*, то він у жодній тюркській мові не містить семантики «особа» (Радлов, III/2, 1632–1633).

Прізвище *Бонжук*ов справедливо визнано як посесив на **-ов**, але висновок про походження твірної основи, на нашу думку, є сумнівним: «Передформатна частина **бонжук* “хороший театральний посередник” сформувалася композитним шляхом болгарського жаргонного слова *жук* “театральний посередник” і загальноновживаного французького ад'єктива *bon* “хороший”» (с. 31). Переконливий вигляд має тюркська етимологія твірної основи прізвища **Бонжук*, утвореного семантичним способом від апелятива *бонжук*, те саме, що *монжук* (Севортян, 1978, 189), відомого ще в давньотюркській мові як *топшук* «буси, намисто; талісман, амулет» (ДТС, 346).

Загалом тюркський компонент є досить вагомим у лексичній основі болгарського антропонімікону, тому для його етимоло-

гічного аналізу варто було залучити найгрунтовніші в галузі тюркології словники: «Опыт словаря тюркских наречий» у 4-х томах (8-ми книгах) В. В. Радлова, «Этимологический словарь тюркских языков» у 4-х частинах Е. В. Севортяна (остання частина видана у співавторстві з Л. С. Левітською), академічний «Древнетюркский словарь» та ін., а не обмежуватися переважно «Българско-русским речником» і ґрунтовною монографією С. Ілчева «Речник на личните и фамилни имена у българите», яка не охоплює всіх болгарських прізвищ Бердянщини. Корисними для з'ясування походження болгарських прізвищ були б такі фундаментальні праці, як «Български етимологичен речник», «Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд» тощо.

Через подекуди спрощену процедуру етимологічного аналізу або відповідну подачу матеріалу складається неправильне уявлення про походження окремих онімів. Так, видається некоректним твердження «болгарське прізвище *Тельчаров* (від праслов'янського **теле*)» на с. 6, бо насправді між цими словами відбулося в різні історичні періоди кілька словотворчих актів: *Тельчаров* (в українсько-російському мовному середовищі Бердянщини) < *Телчаров* < *Телчар* < *телчар* «телятник; пастух» < *телце*, демінутив від *теле* «теля» (в мовному середовищі Болгарії), а вже останнє походить від псл. **tele*, яке необхідно подавати прийнятими в науковій практиці графічними засобами. Немає сумніву, що автор саме так розуміє природу прізвища *Тельчаров*, що з певними нюансами він доводить у словниковій статті про зазначений антропонім (с. 30), але проаналізована фраза сприймається неадекватно.

Необґрунтованим залишився висновок про зв'язок назви болгарського с. *Троя* на Бердянщині з відповідним античним ойконімом: «Болгари селилися компактно, утворюючи нові села: ...*Трояни* (пор. назву давньогрецького міста *Троя*)» (с. 24). Не зовсім зрозуміло, як у прізвищі *Бахчеванжи* з явно тюркською твірною основою «виділяється корінь *бахч-*, посесивний суфікс **-ев-** та суфікс особи **-ан(д)жи-**» (с. 30), адже **-ев-** є слов'янським словотвірним засобом, який тюрки не могли використати для творення власного слова, бо в них для цього є питомі морфеми. І якби навіть з якихось причин до запозиченого з перської мови тюркського апелятива *бахча* приєднався слов'янський афікс перед тюрк. **-ан(д)жи-**, то це був би не посесивний суфікс, а релятивний, і не **-ев-**, а **-ин-**, чого вимагає твірна а-основа. Подібне зауваження стосується і наступного твердження: «*Івов*... Можна з обережністю допустити, що воно співвідноситься з особовим іменем

Ива, не виключено, що це “різновид верби”» (с. 38–39). Насправді словотвірна структура прізвища чітко вказує на твірну о-основу, якою є поширене південнослов’янське *Иво* — гіпокористика від повного імені *Иван*.

На жаль, у рецензованій праці є немало технічних та інших недоглядів, що подекуди відволікає від сприйняття змісту й не з кращого боку характеризує редколегію часопису «Ономастика і апелятиви» та видавництво «Нова ідеологія».

Загалом монографія В. О. Горпинича «Болгарські прізвища в сучасному антропоніміко-ні Бердянщини» є цікавим дослідженням і

цінним джерелом досі не введеного в науковий обіг антропонімного матеріалу. Вона буде корисною різним категоріям читачів: науковцям, викладачам і вчителям, студентам й учням, краєзнавцям і всім, хто цікавиться мовою та історією рідного краю. Українська ономастика потребує таких праць для комплексного вивчення регіонального ономастикону та створення відповідних загальнонаціональних і загальнослов’янських наукових видань, тому рецензована книжка займе в ній гідне місце.

В. ЛУЧИК

Бацевич Ф. С.

НАРИСИ З ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРАГМАТИКИ

Львів : ПАІС, 2010.— 336 с.

Автор книжки «Нариси з лінгвістичної прагматики», безперечно, має рацію, відзначаючи, що в мовознавстві другої половини ХХ ст. відбулася зміна наукової парадигми вивчення мови. Основними рисами сучасної лінгвістики Ф. С. Бацевич вважає антропоцентризм, функціоналізм та комунікативність. Встановлення нових домінант у дослідженні мови стало поштовхом для розвитку низки лінгвістичних дисциплін. Зокрема, вивчення впливу людського чинника на функціонування та розвиток мови, на мовлення й мовленнєву діяльність відбилося в дослідженнях з лінгвістичної прагматики.

Мета монографії Ф. С. Бацевича — побудова наукової парадигми лінгвістичної прагматики (лінгвопрагматики, прагмалінгвістики), яка, за Т. В. Булигіною, власне, і є сутністю лінгвістичного дослідження (с. 5). Адже в межах сучасної лінгвістичної прагматики, як відзначає Ф. С. Бацевич, розглядається «широке коло проблем, пов'язаних, фактично, з усіма модусами існування мови» (с. 6).

Попередні праці дослідника («Основи комунікативної лінгвістики» (2004, 2009), «Смисл: сутність і сфери вияву в мові» (2004), «Сучасна риторика, прагматика спілкування і категорія точки зору» (2007), «Умови успішності мовленнєвого жанру: спроби типології» (2008), «Емпатія як категорія тексту (дискурсу)» (2009) та ін.) стали підґрунтям для формування поглядів щодо прагматики взагалі та власне лінгвістичної

прагматики. Це дозволило йому уточнити сутність і предмет нової дисципліни, її категорійний апарат, окреслити проблемне поле, визначити методи лінгвістичної прагматики, а також зробити лінгвістичноісторіографічний огляд становлення та розвитку лінгвістичної прагматики як самостійної наукової дисципліни (с. 7).

Перший розділ монографії присвячено дослідженню загальнотеоретичних і методологічних проблем нової дисципліни. Особливу увагу Ф. С. Бацевич приділяє уточненню предметного поля, зважаючи на те, що питання визначення предмета лінгвопрагматики й досі залишається дискусійним (с. 10). Дослідник звертається до виділення підставової категорії нової дисципліни, за допомогою якої можна визначити предмет дослідження. Ф. С. Бацевич, спираючись на погляди Е. Бенвеніста та Ю. С. Степанова, вважає, що в основу лінгвістичної прагматики має бути покладена «категорія суб'єктивності в її вияві у Мові, Мовленні та Мовленнєвій діяльності (Комунікації, Спілкуванні) в цілому» (с. 10). Слід відзначити, що автор уточнює та доповнює твердження своїх попередників, адже категорія суб'єктивності є значно ширшим поняттям (порівняно з категорією суб'єктності в Ю. С. Степанова) і, «окрім чинників особистостей адресанта, адресата, їхніх зв'язків», містить у собі й низку інших, «пов'язаних із виявом суб'єктивності в Мові, Мовленні й Мовленнєвій діяльності

<...> конотативних складників лексичних і граматичних засобів, що сформувались під впливом особистісних чинників спілкування; тональності й атмосфери спілкування; умов успішності дискурсів, мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів» тощо (с. 11). Ф. С. Бацевич робить висновок, що предметом лінгвістичної прагматики «слід уважати комунікативну (мовну і мовленнєву) особистість, яка є джерелом вияву суб'єктивного» в усіх модусах існування мови (с. 52). Лінгвістичну прагматику автор визначає як «напрямок сучасної лінгвістики, предметом якої є суб'єктивний чинник у Мові, Мовленні й Комунікації (Мовленнєвій діяльності, Спілкуванні)» (с. 47).

Називаючи суб'єктивність підставовою категорією лінгвістичної прагматики, Ф. С. Бацевич зазначає, що суб'єктивний чинник — «це людський погляд на світ», основою якого є «духовні зв'язки людей», що спілкуються. Тож прагматичні явища виявляють себе в межах комунікації. Насамперед треба орієнтуватися на дискурс як «найважливішу категорію міжособистісного спілкування», мовленнєвий жанр як «базову одиницю комунікації» (с. 13) та мовленнєвий акт (елементарний складник двох попередніх категорій) (с. 16). Ф. С. Бацевич здійснює докладний аналіз поглядів інших дослідників щодо визначення сутності та класифікації зазначених вище понять, а також уточнює визначення дискурсу, мовленнєвого жанру і мовленнєвого акту як найважливіших категорій вияву прагматичних явищ (с. 12–16).

Актуальною проблемою молодшої наукової дисципліни є виділення межової (мінімальної) дослідницької одиниці. Для лінгвопрагматики такою дослідницькою одиницею Ф. С. Бацевич вважає комунікативний прагматичний смисл (с. 16) як складник загального комунікативного смислу (апріорного, «наявного у психічній діяльності кожного індивіда», та апостеріорного, «який виформовується у ході комунікації») (с. 18). За Ф. С. Бацевичем, комунікативний прагматичний смисл як дослідницька одиниця лінгвістичної прагматики у реальному спілкуванні нерозривно пов'язаний з комунікативним семантичним смислом (с. 22). Крім цього, дослідник виділяє «як мінімум три сфери» існування комунікативного прагматичного смислу, що вказує на «неоднорідність його вияву в комунікації»: 1. Комунікативний прагматичний смисл соціального характеру. 2. Комунікативний прагматичний смисл культурного характеру. 3. Комунікативний прагматичний смисл духовно-психологічного характеру (с. 25).

Дискусійним питанням сучасної лінгвопрагматики та лінгвістики взагалі є розмежування семантичного і прагматичного склад-

ників загального комунікативного смислу. Тому і спроби виділення відмінностей між семантикою та прагматикою одиниць і категорій природної мови є актуальною проблемою лінгвістики. Проаналізувавши погляди ряду дослідників (Дж. Ліча, О. Падучевої та ін.), Ф. С. Бацевич робить висновок про неможливість остаточного розв'язання цього питання на сучасному етапі розвитку науки про мову (с. 29). Цінним є спостереження лінгвіста щодо зв'язку семантичних і прагматичних чинників у мові. Так, можливість переходу прагматичних явищ (контекстно і ситуативно зумовлених) до явищ семантичних, «постійних, структурно релевантних значеннєвих рис конкретної мовної одиниці», дозволяє Ф. С. Бацевичу сформулювати важливу тезу: у діяхронічному аспекті сучасна мовна семантика — це «колишня прагматика» (с. 30).

До низки нерозв'язаних питань лінгвістичної прагматики Ф. С. Бацевич додає нечітку окресленість проблемного поля, неформованість методів і неопрацьованість метамови опису об'єктів (с. 30). Вирішення зазначених питань пов'язане з дослідженням «найзагальніших філософсько-наукових і власне мовознавчих засад лінгвістичної прагматики» (с. 30). На думку вченого, сутності досліджуваного наукового напрямку відповідає екзистенційна феноменологія, однією з «найважливіших декларацій якої є повернення до суб'єкта пізнання, тобто людини» (с. 31).

Ф. С. Бацевич зазначає, що «сучасна лінгвістична прагматика ще чітко не визначила свої гносеологічні засади», проте «на роль філософської підвалини» нової наукової дисципліни «несміливо претендує екзистенційна феноменологія, тісно пов'язана з герменевтикою та окремими напрямками й поняттями постструктуралістського підходу до живої мови» (с. 34–35). Таким чином, уточнення методологічних засад лінгвістичної прагматики — «один із найважливіших пріоритетів сучасної лінгвістичної епістемології» (с. 35).

Загальнолінгвістичні засади прагматики, на думку дослідника, ґрунтуються на діяльнісному принципі, основи якого було закладено в працях В. фон Гумбольдта, Я. Боудена де Куртене, О. О. Потебні, К. Бюлера, М. М. Бахтіна та ін. (с. 35). Одним із типів людської діяльності є вербальне спілкування, яке «ґрунтується на людському (суб'єктивному) чиннику» (с. 36). Дослідження цієї категорії в межах теорії мовленнєвих актів та комунікативної лінгвістики, на думку Ф. С. Бацевича, «можна розглядати як частковонаукове (лінгвістичне) підґрунтя лінгвістичної прагматики» (с. 36).

Розроблення лінгвопрагматичних методів дослідження суб'єктивних чинників у мовному матеріалі ще не завершено. Проте як сучасна міждисциплінарна й синтетична сфера досліджень мови (с. 47) лінгвістична прагматика користується «елементами методик і прийомів структурного методу, дискурс-, контент- та інтент-аналізу, аналізу трансакційного» тощо (с. 37–41). Існування власне прагматичного аналізу, що його обстоюють деякі дослідники, Ф. С. Бацевич заперечує, зважаючи на відсутність «методик і прийомів вивчення мови, властивих лише цьому методу» (с. 41). Справою майбутнього автор рецензованої монографії вважає також «створення формалізованої метамови опису прагматичних явищ», що є можливим за умови «поетапного втілення низки дослідницьких проектів» (учений подає їх перелік) (с. 43).

Наголошуючи на міждисциплінарності та синтетичності нового напрямку науки про мову, Ф. С. Бацевич докладно розглядає зв'язки лінгвістичної прагматики з іншими сферами лінгвістики, зокрема з філософією мови, семіотикою, комунікативною лінгвістикою, теорією інформації, комунікативістикою, теорією мовленнєвої діяльності, соціолінгвістикою, етнолінгвістикою, когнітивною лінгвістикою, риторикою, прикладним мовознавством (с. 48–51). Проте наявність тісних взаємозв'язків, на його думку, не перешкоджає відмежуванню лінгвістичної прагматики від інших напрямів лінгвістики, що дозволило новій дисципліні впевнено «завоювати своє неповторне місце у межах сучасної функціонально-комунікативної, антропо- і когнітивнозорієнтованої науки про мову (с. 51).

Досить змістовним, на нашу думку, є лінгвістотіографічний огляд становлення загальної та лінгвістичної прагматик як самостійних наукових напрямів. Ф. С. Бацевич зазначає, що підґрунтя цих наукових напрямів було закладено в межах філософії (неокантіанство, лінгвофілософські ідеї Л. Вітгенштейна); логіки (ідеї К. І. Льюїса, Р. Карнапа, Р. Монтегю); семіотики (праці Ч. С. Пірса, Ч. У. Морріса) тощо (с. 53–72). Формування ідей прагматики в межах лінгвістики, тобто власне лінгвопрагматичних ідей, дослідник поділяє на два етапи: 1. «Початковий» — становлення антропних концепцій мови (кінець XVIII ст. — початок XIX ст. — 50-і роки XX ст.). Визначальними на цьому етапі є концепції В. Гумбольдта та його послідовників (Й. Л. Вайсгербера, Й. Тріра, Е. Сепіра, Б. Л. Уорфа та ін.) (с. 73–80). 2. «Сучасний етап розвитку лінгвістичної прагматики» (початок 60-х років XX ст. — наш час; проте ця хронологія, за Ф. С. Бацевичем, є умовною; у межах друго-

го етапу автор монографії розглядає й праці лінгвістів першої половини XX ст.) (с. 73). У монографії докладно проаналізовано оригінальні концепції К. Бюллера, Ш. Баллі, М. М. Бахтіна, Е. Бенвеніста, Р. О. Якобсона, Т. ван Дейка, С. Левінсона, Дж. Ліча, Г. П. Грайса, В. В. Богданова, Т. В. Булігіної, Н. Д. Арутюнової, В. З. Дем'янка, Ю. С. Степанова, Дж. Мея, І. П. Сусова, в яких відбито сучасний погляд на лінгвістичну прагматику як динамічну та функціонально-комунікативну сферу досліджень живої мови (с. 81–100).

Розв'язуючи актуальні проблеми класифікації та систематизації явищ пов'язаних із вивченням суб'єктивних чинників у спілкуванні, Ф. С. Бацевич вказує на «надзвичайну різномірність» досліджуваних процесів, які «зачіпають широкий спектр інших мовних явищ різних рівнів» (с. 43). Визначаючи розділи лінгвістичної прагматики, Ф. С. Бацевич спирається на засади традиційної лінгвістики, «проблемні аспекти якої виділяються з урахуванням специфіки вияву і функціонування одиниць, їх парадигматичних і синтагматичних зв'язків», а також на ідеї Дж. Мея (с. 44). Дослідник виділяє чотири розділи лінгвістичної прагматики: 1) мікропрагматику «як прагматику одиниць мовного коду», 2) макропрагматику — «прагматику категорій мовного коду», 3) мегапрагматику, яка «охоплює собою низку категорій міжособистісної інтеракції», а також 4) прагматику комунікативних девіацій — «особливу сферу прагматичних досліджень..., які виявляються безпосередньо пов'язаними із проблемами мікро-, макро- і мегапрагматик» (с. 45–46).

Зважаючи на те, що більшість проблем, які досліджуються в мікропрагматичній, вже достатньо вивчена в сучасній лінгвістиці, Ф. С. Бацевич звертається до висвітлення насамперед тих питань, що вважаються дискусійними (с. 101). Зокрема, розглядає проблему встановлення семантико-прагматичних особливостей дискурсивних слів (носіїв дискурсивної суб'єктивності) та їх функціонування (с. 112). Досліджуючи прагматику граматичних (синтаксичних) одиниць, Ф. С. Бацевич встановлює зв'язок прагматичних чинників та лексико-граматичних одиниць мови. Так з'являється теза про можливість переходу суб'єктивних елементів у «постійні складники спілкування, а з часом — у факти мови» (с. 115).

У межах мікропрагматики автор розглядає також проблему прагматичних перформативів та мовних засобів їх формування й утілення (передусім такими засобами вважаються вигук і частки) (с. 131–136). З дослідженням питання прагматичних перформативів пов'язане виділення рівнів форму-

вання перформативності й встановлення «симетричної ієрархії» її вияву. Ф. С. Бацевич пропонує таку класифікацію: 1) семантичні констатииви; 2) семантичні перформативи; 3) прагматичні констатииви; 4) прагматичні перформативи тощо (с. 136).

Важливу роль в «організації й плинності процесів спілкування», за словами Ф. С. Бацевича, відіграють прагматичні пресупозиції як спільний фонд знань, «пропозиційні установки, суб'єктом яких є мовець» (с. 139). Дослідник вважає, що без урахування прагматичної пресупозиції, невід'ємного компонента повідомлення, «унеможлиблюється кооперативне спілкування», основними ознаками якого є зв'язність, цілісність, органічність, доречність, природність тощо (с. 142). Цікавим також видається вивчення асемантичних («позажанрових») мовленнєвих актів, їх систематизація та класифікація. Різноманітне дослідження асемантичних мовленнєвих актів дозволяє Ф. С. Бацевичу зробити висновок, що зазначені прагматичні явища є водночас «носіями досить складних комунікативних смислів» (с. 153). Отже, досліджувані одиниці й категорії мікропрагматики пов'язані з «суб'єктивними виявами особистостей у комунікації» (с. 153). А встановлення комунікативних прагматичних смислів відбувається в межах одиниць і категорій живої мови (с. 154).

У межах макропрагматики докладно розглянуто такі найактуальніші поняття когнітивної й функціонально-комунікативної лінгвістики, як точка зору, емпатія, мовчання. Спираючись на свої попередні дослідження, Ф. С. Бацевич подає розгорнуте визначення точки зору, схематично зображує місце цього поняття у процесах категоризації світу мовцем (с. 157–158). Визначаючи емпатію як складник точки зору мовця (с. 163), Ф. С. Бацевич встановлює також і структуру самої емпатії: фокус і тло (с. 166). У розділі, присвяченому дослідженню макропрагматики, приділено увагу й проблемам категорії модальності в мові у співвідношенні з точкою зору та емпатією (с. 189–203). Цікавим є дослідження прагматики мовчання, класифікація його типів (с. 203–209) тощо.

Проблемне поле мегапрагматики, як зазначає Ф. С. Бацевич, «охоплює собою низку виявів міжособистісної інтеракції» (с. 211). Особлива увага приділяється таким аспектам, як природність / неприродність спілкування (у співвідношенні з категоріями щирості та відвертості) (с. 213–215); визначаються умови успішності спілкування взагалі (с. 225) та умови успішності мовленнєвих

актів (с. 223–238), мовленнєвих жанрів (с. 238–247), а також умови успішності дискурсів (с. 248). Окремо розглянуто «найчастотніші типи порушень умов успішності побудови дискурсів різних типів», причини комунікативних провалів, девіацій (с. 269–270). Зокрема, проаналізовано причини, пов'язані з особою мовця, з порушеннями орієнтацій мовця на процес комунікації та на особу адресата, з незбігом світоглядних орієнтацій, з невдалим вибором тону та регістру спілкування тощо. Ф. С. Бацевич наголошує, що «психокогнітивні категорії мегапрагматики тісно пов'язані з мовленнєвою діяльністю носіїв конкретної лінгвокультури, а тим самим — з процесами міжкультурної комунікації загалом». Вивчення категорій мегапрагматики «в їх зв'язках із засобами мовного коду» залишається актуальним питанням сучасної лінгвістики (с. 270).

Практичне використання теоретичних тверджень лінгвістичної прагматики важливе насамперед для проведення прагматичного аналізу дискурсу, який є важливим складником загального комунікативного аналізу (с. 272). Адже «вміння аналізувати комунікацію загалом», вважає Ф. С. Бацевич, «давати оцінку її учасникам, бачити за словами істинні наміри людей, виявляти характери особистостей, з якими зводить доля, — доконечна умова ефективного, плідного, творчого співжиття будь-якої освіченої людини з іншими людьми в суспільстві» (с. 271). Отже, навички прагматичного аналізу комунікативної ситуації є надзвичайно важливими в реальному житті для досягнення взаєморозуміння особистостей. Заслугують на увагу структура прагматичного аналізу дискурсу та комунікативної ситуації, розроблена Ф. С. Бацевичем (с. 273–277), а також зразки зазначеного аналізу (с. 277–302).

Рецензована монографія вражає обсягом опрацьованого матеріалу, кількістю нових ідей, понять, змістовністю кожного розділу. Ф. С. Бацевич запропонував свій, оригінальний підхід до вивчення лінгвопрагматичних явищ у Мові, Мовленні та Мовленнєвій діяльності. Безсумнівною є перспективність та велика практична значущість таких праць для підвищення науково-методологічного рівня лінгвістичних досліджень узагалі. Книжка принесе велику користь ученим, викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, усім, хто цікавиться проблемами сучасної лінгвістики.

В. ГЛУЩЕНКО, А. ОРЕЛ
(Слов'янськ)

Del Gaudio S.

ON THE NATURE OF SURZYK: A DOUBLE PERSPECTIVE
(WIENER SLAWISTISCHER ALMANACH, SONDERBAND 75)

München ; Berlin ; Wien, 2010.— 328 p.

Суржик — дивне явище предметного поля сучасної української лінгвістики. З одного боку, ніхто вголос не наважується відкинути саму думку про існування цього феномену, з другого, — це явище розглядається як рудимент соціально-мовної «меншовартості», який краще або забути, або «викорінити», навіть не переймаючись думками про його природу. Одна дослідниця так прямо і зазначає: «На жаль, велика кількість людей в Україні є носіями суржику. Ми не будемо розглядати різні тлумачення цього поняття [...], зазначимо лише, що він становить мішанину російських та українських мовних одиниць (за образним висловлюванням Ю. Андруховича — це кровозмісне дитя білінгвізму)»¹. А наукову розвідку М. Флаєра «Surzhyk : The Rules of Engagement»² український часопис «Критика» воліє назвати — «правилами утворення безладу». Щоправда, не всі форми «мішаної» української мови за-суджуються. Скажімо, «львівська гавара» — суміш українських, польських, німецьких та єврейських (їдиш) елементів — вважається питомим елементом українського культурного ландшафту, хоча з мовного погляду «Миколо, обід в братурі на пательні!» чи «Як справи? — Всьо фест» аж ніяк не кращі за «Сірожине пирожине».

Проте українсько-російський суржик виявляється таким потужним струменем мовного життя сучасної України, що стає джерелом утворення торгового бренда («Сільпо»), потрапляє в мовлення найвищих посадовців. Навіть у назві останнього роману вишуканої письменниці Ліни Костенко натрапляємо на суржикове слово — «Записки українського самашедшого» (щоправда, у мовленні частіше чуємо — *самашеччого*); нарешті, згадаймо донецький рок-гурт обирає назву «*Syrjukiki*».

Тож появу рецензованої праці можна лише вітати. Фактично це перший монографічний опис суржику як специфічного лінгвіс-

тичного феномену в Україні, який здійснено на основі автентичного фактичного матеріалу, зібраного під час польових досліджень з використанням єдиної методики лінгвістичного аналізу. Основна увага дослідника зосереджена на з'ясуванні джерел виникнення в українській мові явища, що дістало назву «суржик». У зв'язку з цим феномен суржику розглядається насамперед у ракурсі опису мовних контактів, соціолінгвістики та історії української літературної мови.

Щоправда, принагідно зауважимо, що рецензованій праці бракує очікуваного визначення суті описуваного явища, бракує хоча б реферативного опису наявних у світовій лінгвістиці підходів до витлумачення подібних феноменів, адже серед українських лінгвістів досі немає згоди щодо визначення сутності суржику. Він розглядається то як форма українського просторіччя, то як «третя мова», що функціонально співвідноситься з українським просторіччям, то як низька мова на тлі літературних стандартів, то як проміжна субмова (субстандарт), то як нонстандарт. І кожен із цих підходів підтверджується фактами мовного вжитку. Тому навіть без додаткових коментарів зрозуміло, що існує соціальна і психологічна відмінність між різними суржиковими формами. Наприклад, між «недовиконане міроприємство» в мові чиновника, «Мущина, ви або уберіть ноги, або будемо шось рішати» у Верки Сердючки та пісенним рефреном групи «ТІК» «Света, а на дворі було лето. І, як солодкі канфети, твої поцілунки, Света. Лето нам малювало портрети...». Натомість у книжці зустрічаємо лише посилання на відповідну статтю в першому виданні енциклопедії «Українська мова», хоча більш плідним було б використання другого або третього видань (2004, 2007 рр.) згаданої енциклопедії, де вміщено значно ґрунтовнішу статтю про суржик, написану О. О. Тараненком.

Як відомо, одна з найпоширеніших концепцій розглядає суржик як форму українського просторіччя, що утворюється в ситуації нерівноправної (диглосної) двомовності, у якій домінантна роль належала російській мові. Адже саме ця мова забезпечувала функціонування переважної більшості різноманітних і важливих сфер суспільного життя. Цією обставиною зумовлено те, що так звані

¹ Корнєва Л. Переклад та його дидактичні можливості під час вивчення близькоспоріднених мов // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. — Л., 2009. — Вип. 4. — С. 256.

² Flier M. S. Surzhyk : The Rules of Engagement // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe : Essays in Honor of Roman Szporluk / Z. Gitelman et al. (eds.). — Cambridge, 2000. — P. 113–136.

суржикізм, тобто не кодифіковані (з погляду синхронії та сучасного стандарту) гібридні форми, сформовані із залученням російських елементів, витискали у свідомості багатьох мовців питому українські форми.

Головна тема рецензованої монографії полягає у виділенні думки, що досі серед джерел утворення суржику значною мірою ігнорувалися діалектний та діяхронічний складники. У книжці переконливо показано, що значна кількість елементів різних рівнів, формально тотожних суржикізмам, може мати й діалектне походження, тобто походить з історично-діалектного субстрату української мови з певною домішкою архаїзмів (церковнослов'янізмів, залишків слів та конструкцій староукраїнської мови, які сьогодні часто сприймаються як «русизми», оскільки формально схожі з російськими лексемами). Висновки автора базуються на ґрунтовному польовому дослідженні, проведеному в Київській області та на Поліссі. У процесі підготовки монографії було проінтерв'ювано майже 150 респондентів, обраних за релевантними для теми опису соціолінгвістичними критеріями. Крім того, у рецензованій праці широко використовувалися дані, зібрані в Атласі української мови. Це дозволило проаналізувати фонетико-фонологічні риси, морфологічні характеристики, синтаксичні особливості, лексичні діалектизми та архаїзми, притаманні різним регіонам.

Автор робить слушний висновок, що додатковим джерелом виникнення суржику є також численні діалектизми. З цим не можна не погодитися. З іншого боку, добре відомо, що просторіччя, не кажучи вже про літературну форму мови, є явищем наддіалектним. Саме тому правомірно вважати, що та сама лексична одиниця в устах одного мовця може являти собою суржикізм, що походить із сучасної російської мови, а в іншого мовця вона має статус діалектизму. Автор робить правомірний висновок, що суржик можна розглядати як субмову, яка крім власне суржикізмів може містити діалектизми, питомі українські архаїчні та «просторічні» елементи.

Зазначимо, що наявність у мовленні тієї чи іншої особи діалектизмів або суржикізмів можна вважати особливістю розмовно- побутової форми її ідіолекту, якщо в разі потреби (наприклад, зміни комунікативної ситуації на офіційну) мовець легко може перейти на літературну форму сучасної української мови. Якщо ж здійснити такий перехід мовець не здатний, це свідчить про те, що мовна компетенція відповідної особи обмежується

лише формою українського діалектно-суржикового просторіччя, яке автор потрактує як прототип або базовий тип суржику.

Водночас слід пам'ятати, що наявність тільки фонетичного діалектного впливу ніяк не впливає на визначення ступеня мовної компетенції — цей вплив може бути притаманним як носіям суржику, так і мовцям, які блискуче володіють нормами української літературної мови.

У рецензованій монографії є чимало цікавих та оригінальних ідей і підходів, важливих для подальшого опису фактів живого мовлення, різноманітних кодових перемикачів. Зокрема, методологічно значущим є твердження, що таке поняття як «мовна обізнаність / мовна свідомість», яке вживається у зв'язку з історичними та соціопсихологічними аспектами дослідження, важливе для розуміння логіки мовних змін. Справді, певні слова і конструкції, що їх носії літературної (стандартної) української мови через свою необізнаність щодо старих мовних кодів сприймають як суржикізми або як русизми, демонструють тенденцію до поступового зникнення з нормативної мови, але можуть досить тривалий час зберігатися на рівні побутового мовлення. Щоправда, незрозуміло, яким чином цей висновок корелює з відомим спостереженням Л. Масенко, що «за попередніми даними, носії змішаної субмови, опитані в Києві, переважно ідентифікують своє мовлення з українським, тоді як у Донецькій області інформанти, що спілкуються суржилом, ототожнюють його з російською мовою»³. Для пояснення такого феномену діяхронний ретроспективний погляд слід було б доповнити проспективним, з урахуванням синергетичної моделі процесів, що протікають усередині культури як складної системи, як-от — взаємодія і «перевертання» центру та периферії, активність межі, закономірності виникнення криз тощо. Здається, у пригоді авторові при цьому стали б і матеріали російських дослідників (Воронезька школа), які вивчали так звані «змішані українсько-російські говірки» у Воронезькій області та на Кубані.

Позитивно оцінюючи рецензоване дослідження, висловлюємо переконання, що його автор продовжить вивчення обраної теми, яка дуже важлива для усвідомлення напрямів і динаміки розвитку української мови.

В. БРИЦІН,
Ю. САПІН (Запоріжжя),
В. ТРУБ

³ Масенко Л. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. — К., 2004. — С. 121.

Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г., Николаєва О. К.

БОЛЬШОЙ СЛОВАРЬ РУССКИХ ПОСЛОВИЦ

М. : ЗАО «Олма Медиа Групп», 2010.— 1024 с.

Слов'янська пареміологічна скарбничка поповнилася ще одним унікальним виданням. Нещодавно побачив світ «Большой словарь русских пословиц», який уклали відомий лексикограф і фразеолог, голова фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів, професор В. М. Мокиєнко разом зі своїми колегами Т. Г. Нікітіною та О. К. Николаєвою. Поза всяким сумнівом, автори добре обізнані з проблемами слов'янської пареміологічної лексикографії, мають великий практичний досвід з укладання як загальномовних, так і регіональних словників, зокрема й праць з російської народної фразеології та ідіоматики. У Польщі такі розробки з виразним фольклорно-етнографічним спрямуванням стали вже класичними¹. Подібні пареміологічні корпуси в українському словникарстві також не відмежовувалися від традиційної народної культури, етнографії та фольклору, зокрема народних приповідок, загадок, прикмет, сонників і т. ін. (І. Франко, Я. Головацький, М. Номис).

Рецензована лексикографічна праця значною мірою підсумовує та узагальнює пареміологічну трилогію («Большой словарь русских поговорок. Более 40 000 образных выражений», 2008; «Большой словарь русских сравнений. Более 45 000 образных выражений», 2008) і вигідно вирізняється як кількісно (70 000 одиниць), так і якісно, за прийомами лексикографічного опрацювання й ідентифікації словникового матеріалу. Після появи в Росії останнім часом низки регіональних словників фразеологізмів, прислів'їв та приказок, а також новіших етнографічних описів², словника трансформованих образних висловів, відомих як «антиприслів'я»³, нарізла необхідність постання

словника, що становить своєрідний синтез духовної та етнокультурної спадщини російського народу, позаяк у прислів'ях та приказках відбито «карбований віками досвід, що передається з уст в уста». Як слушно зауважує В. Телія, «прислів'я становлять потужне джерело інтерпретації, оскільки вони і є століттями сформованою мовою побутової культури, що передається з покоління в покоління і в якій у сенційній формі відбиті всі критерії й життєві настанови народу — носія мови»⁴.

Творчий задум авторського колективу полягав у необхідності цілісно представити прислів'я і приказки у вигляді жанру «пареміологічного тезаурусу», в якому образні й безобразні вислови описуються як мовні одиниці одного структурно-семантичного ряду. На відміну від інших будівельних мовленнєвих структур (фразем та ідіом), семантично близьких до слова, подані у словнику одиниці розглядаються як синтаксично завершені мікротексти філософського і морально-етичного змісту, в яких відбито когнітивні структури досвіду, систему норм, стереотипів, оцінок і вартостей російського та інших слов'янських народів.

Появі цього лексикографічного видання передувала титанічна праця авторів з нагромадження й ідентифікації російського паремійного корпусу (перше прислів'я одним із авторів було зафіксоване ще в 1957 р.). До того ж у ній знайшли свій цілісний і завершений вигляд розпорошені по різних діалектних, народнорозмовних «закутках» прислів'я і приказки. Джерелами словника слугують, зокрема, етнографічні, фольклорні й рукописні праці XVIII–XIX ст. А. Барсова, І. Богдановича, В. Даля, В. Добровольського, П. Дилакторського, О. Єфремової, І. Ілюстрова, М. Рибникової, І. Снегирьова, П. Сімоні та ін. Основу словника становлять матеріали міжкафедрального словникового кабінету ім. Б. О. Ларіна, а також власна картотека членів петербурзького фразеологічного семінару, яка збиралася протягом 50-ти років.

Незважаючи на значний доробок у галузі структурної фольклористики, зокрема й численні теоретичні праці з фразеології та пареміології, досить вдалі спроби логіко-семантичного моделювання прислів'їв за реаліями

¹ *Bystroń J. St. Przysłowia polskie.* — Kraków, 1933. — 261 s.; *Krzyżanowski J. Mądrej głowie dość dwie słowie.* — Warszawa, 1993. — Т. 1–3. — 542 s.; *Adalberg S. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich.* — Warszawa, 1969–1978. — Т. 1–4.

² Словарь пермских пословиц и поговорок / Сост. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. — СПб., 2001. — 176 с.; *Прокошова К. Н. Фразеологический словарь пермских говоров.* — Пермь, 2002. — 432 с.; Традиционный фольклор Новгородской области : Пословицы и поговорки. Загадки. Приметы и поверья. Детский фольклор. Эсхатология. — СПб., 2006. — 479 с.; Фразеологический словарь русских говоров Сибири. — Новосибирск, 1983. — 233 с.

Вальтер Х., Мокиенко В. М. Антипословицы русского народа. — СПб., 2005. — 576 с.

⁴ *Телія В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты.* — М., 1996. — С. 241.

й семіотичними ситуаціями (Г. Л. Пермяков), до цього часу залишається дискусійним лінгвістичний статус паремій, їхнє місце у фразеосистемі мови, врешті, семантичні принципи й критерії їх виділення. Про це йдеться у вступній частині Словника, де аналізуються погляди теоретиків-фразеологів на природу прислів'я і приказки, а також наводяться цікаві свідчення щодо семантичної динаміки самих термінів, їх синонімічних позначень у працях І. Ілюстрова, В. Даля та ін. Цікаво довідатися, що одним із староруських значень терміна *пословица* було позначення будь-якої словесної домовленості, згоди між окремими людьми — і «соумышленіє», і загалом «згода, мир», які уживалися поряд з новішим — «короткий, виразний вислів, алегорія, сентенція». Чимало місця у вступній частині Словника відведено «вічному питанню» розмежування прислів'їв та приказок, описові їхніх словникових і текстових дефініцій, відомості про які разом із відповідними історико-етимологічними коментарями сягають ще давньоруської мовної доби, текстів хронік і писемних пам'яток, зокрема й «Повісті временних літ».

Слід наголосити, що в сучасній теоретичній пареміології до цього часу немає задовільних значеннєвих і функціональних критеріїв виокремлення й цілісного опису цих мовних одиниць, які здебільшого структурувалися за алфавітно-гніздовою ознакою. Не опрацьовано їх і на польському й загалом слов'янському мовному ґрунті. Тому запропонована авторами тезаурусна категоризація російських паремій дає змогу заповнити цю лакуну й стати надійним підґрунтям для структурно-семантичного моделювання цих одиниць у недалекій перспективі. Адже автори орієнтуються на такий прийнятий у європейській пареміографії принцип подачі паремійного корпусу — за першим стрижневим повнозначним словом, здебільшого іменником, який містить основний зміст паремії. Навколо цього ключового семантичного компонента й організовано паремійні мікротексти, наприклад: *дар, гость, брат, год, голова, жена, пусто, пустой, пустыня* тощо. Іноді автори відштовхуються від дериватів, демінутивів чи композитних утворень, навколо яких об'єднані інші члени гнізда. Наприклад, *птаха, пташечка, пташечка, пташка* подаються при родовому понятті *птица*. Безперечно, такий системно-парадигмальний підхід не лише значно полегшує пошук прислів'я чи приказки, а й відразу визначає їхнє місце в епідигматичному й таксономічному ряду одиниць. Крім того, пропонуються структурно-семантичні транс-

форми, варіативність їхнього компонентного складу. Показовою є хронотопна засада подачі матеріалу, зі строгою паспортизацією джерела, місця і часу фіксації одиниці, яка досі була відсутня в лексикографічних описах паремій. Неабиякою цінністю словника слід уважати введений у обіг багатющий діалектний матеріал, з чіткою стратифікацією діалектів та наріч, який став надійним підґрунтям для пошуку народнорозмовної основи деяких сучасних паремій. Вдалими й коректними є історико-етимологічні коментарі, які тлумачать значення діалектних, застарілих чи малозрозумілих слів, а також наголошують на мотиваційній домінанті прислів'їв і приказок у разі непрозорої внутрішньої форми. А густо розсипані по всіх прислів'ях і приказках субкультурні, жаргонні та інші «вкраплення» є необхідними для того, щоб прояснити «темні місця» в семантичній структурі прислів'я. Показовими щодо цього є інтертекстуальні елементи біблійного й міфологічного походження, які наводяться разом з відповідними словниковими дефініціями. А це ще один надійний прийом їх внутрішньої культурно-семантичної реконструкції. Важливими є також стилістичні кваліфікатори, які дозволяють з'ясувати функціональну, конотативну, експресивну маркованість поданих у реєстрі прислів'їв та приказок.

Словник уже працює. Особливо вдячним є його матеріал при вивченні фольклору й етнології, а також нових сучасних напрямів — лінгвокультурології, лінгвоконцептології; незамінним він є і для етнолінгвістів, оскільки в ньому нагромаджено цікавий обрядовий, звичаєвий і ономастичний матеріал. Запропонований словник є істотним внеском у фольклорну прагматику, етнолінгвістику й міжкультурну комунікацію, адже в ньому, крім загальнодидактичних формул, знайшли своє гідне місце примовки, перформативні висловлення, якими є побажання, прокльони, заклинання, традиційні народні прикмети й елементи поведінкового табу, рекомендації, застереження, етикетні формули, пісенний фольклор тощо. Сподіваємося, що рецензована праця стане досить помітним явищем у слов'янській пареміографії, лінгвокультурології, лінгвофольклористиці, семіотиці й слугуватиме надійним інструментом для категоризації різних типів мовних картин світу — побутової, релігійної, міфологічної чи наївної.

О. ТИЩЕНКО
(Рівне)

Іваницька Н. Б.

ДІЕСЛІВНІ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ
МОВ: ПАРАДИГМАТИКА І СИНТАГМАТИКА

Вінниця, 2011.— 636 с.

Останнім часом у мовознавстві виразною є тенденція до компаративного вивчення мовних одиниць усіх рівнів мовної системи в плані виявлення спільного та відмінного в механізмі взаємодії їхніх категорійних властивостей. Ця тенденція є виправданою і своєчасною через нагромадження теоретично виважених та апробованих дослідницькою практикою знань у галузі конкретних мов, які як металінгвістичні реальності закономірно постають підґрунтям для проведення зіставних аналізів.

Пріоритетним у дослідженні категорійних властивостей мовних одиниць вважають шлях поглибленого вивчення семантичних, формально-граматичних та функціональних особливостей слова як універсального мовного знака, який концентрує змістові властивості категорійних значень одиниць різних рівнів мовної структури. Тому цілком зрозумілою є посиленна увага до слова як елемента, який безпосередньо (як словоформа) входить до складу речення і є невід'ємною частиною всієї синтаксичної науки про речення, словосполучення та зв'язки слів. Показово, що в епіцентрі традиційних чи модернізованих теорій про слово продовжує перебувати дієслово, яке, попри різноаспектне вивчення його природи в різних мовах, як і в міжмовних паралелях, не позбавлене низки суперечливих та до кінця не розв'язаних питань. Монографічна праця Н. Б. Іваницької «Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика» в цьому розумінні є, на нашу думку, однією із вдалих спроб наблизитися до теоретичного осмислення універсальності процесуальності ознаки та її унікальності в конкретному мовному просторі.

У рецензованій праці, виконаній у зіставному аспекті, авторка продемонструвала комплексний підхід до білатерального аналізу дієслівних систем української та англійської мов, використання якого разом з урахуванням розвитку сучасної лінгвістичної думки дало їй змогу здійснити контрастивний аналіз досліджуваного об'єкта в його парадигматичних та синтагматичних площинах.

Якщо спробувати визначити основну ціннісну ознаку рецензованої монографії, то її можна було б кваліфікувати як оригінальне авторське трактування спільного й відмінно-

го в українській та англійській дієслівних системах крізь призму універсальної дієслівної категорії «процесуальність» у її двох взаємопов'язаних аспектах (семантичному та формально-синтаксичному) (с. 29–41). Ця ознака (процесуальність), належним чином витлумачена на відповідних сторінках книжки, небезпідставно отримує в праці статус основи зіставлення (*tertium comparationis*).

Позитивно характеризує монографію те, що в ній авторці вдалося провести комплексний зіставний аналіз дієслівних систем, охопивши їхні парадигматичні й синтагматичні властивості, визначити параметри та підходи, у ракурсі яких цей клас повнозначних слів раніше не розглядали, особливо в контрастивістиці.

Монографія складається з передмови, трьох розділів, післямови, списків літератури, лексикографічних та ілюстративних джерел.

У «Передмові» (с. 7–11) вичерпно з'ясовано науковий доробок у вивченні дієслів зіставлюваних мов, наголошено на актуальності власне зіставного дослідження слів цієї частини мови в українсько-англійській паралелі, зазначено доволі велику джерельну базу дослідження.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади міжмовного зіставлення української та англійської дієслівних систем» (с. 12–125) висвітлено питання, що стосуються концептуальних засад дослідження. Зокрема, зосереджено увагу на загальнотеоретичній кваліфікації *tertium comparationis* двостороннього міжмовного аналізу, обґрунтуванні використання дієслівної категорії «процесуальність» як основи зіставлення, інтерпретації категорійних ознак дієслова на тлі системоутворювальних параметрів, сучасній кваліфікації дієслівного значення в аспекті проблем мовної системності, моделювання та міжмовного зіставлення.

Ураховуючи те, що дієслово є чи не найбільш вивченою частиною мови, зокрема й у лінгвоукраїністиці та лінгвоанглістиці, навряд чи можна було обійти увагою надзвичайно багаті напрацювання вчених у цій сфері лінгвістики, що знайшло логічну репрезентацію в першому розділі праці і стало досить показовим чинником заглиблення авторки в теорію як у загальних напрямках, так і в частковостях.

Найбільшими за обсягом і найбагатшими щодо конкретики з'ясування зіставних характеристик української та англійської дієслівних систем є другий та третій розділи монографії. У другому розділі «Українська та англійська дієслівні системи в парадигматичних вимірах універсальної категорії “процесуальність”» (с. 131–361) розглянуто питання міжмовного зіставлення дієслівної лексико-семантичної парадигматики. Цілком виправданим у контексті представленого дослідження видається тлумачення субкатегорійних виявів категорії «процесуальність» із оперттям на диференційні ознаки, виокремлені авторкою як параметричні характеристики, здатні диференціювати цю досить складну та неоднозначну загальнокатегорійну абстракцію. Подана дослідницею стратифікація семантичного макрокомпонента основи зіставлення, представлена субкатегоріями «процесуальність — дія», «процесуальність — стан» і «процесуальність — відношення» та їхніми значеннєвими варіантами («дія — рух», «стан — фізіологічний стан», «відношення — володіння» і т.д.), уможливила встановлення системних відношень в «одієслівлюванні» навколишнього світу, зумовлених сукупністю внутрішньоструктурних та позалінгвальних чинників.

У третьому розділі «Українська та англійська дієслівні системи в синтагматичних вимірах універсальної категорії “процесуальність”» (с. 345–552) авторка з'ясовує особливості українських та англійських дієслівних систем крізь призму таких обраних нею міні-tertium comparationis: автосемантизм / синсемантизм; формальні вияви синтагматичної специфіки української та англійської дієслівних систем; реченнєвотвірний потенціал дієслів виокремлених лексико-семантичних полів у різних моделях речень дієслівної будови. Зроблені в цьому розділі висновки є переконливими, достатньою мірою підтвердженими ілюстративним матеріалом.

У кінці монографії подано «Післямову» (с. 543–557), де в компактній, проте змістовно наповненій формі представлено узагальнення, які засвідчують результативність обраного дослідницею підходу до зіставлення дієслівних систем української та англійської мов.

Рецензуючи загалом досить серйозне і на високому теоретичному рівні виконане дослідження Н. Б. Іваницької, хотілося б висловити деякі критичні міркування стосовно деяких положень монографії. Так, у праці подано опис не всіх мікрокатегорійних класів дієслів (маємо на увазі другий розділ праці). Авторка орієнтується, звичайно, на

їхню місткість щодо однослівних номінацій відповідних процесуальних денотатів, які відтворюють лексикографічні фіксації. Уважаючи це позитивом роботи, можливо, варто було б спеціально наголосити на цьому і в такий спосіб подати матеріал відкритим для виділення й опису інших дієслівних класів. На нашу думку, праця набула б більшої теоретичної довершеності за умови конкретизації принципів виокремлення аналітичних синтаксичних структур, зокрема в плані розмежування формально-синтаксичних компонентів аналітичної будови та аналітичних цілісних словосполучень (фразем), що їх також звичайно розглядають як один синтаксичний компонент із властивою йому ознакою номінації нерозчленованого процесуального денотата. Коло проблемних питань, висунутих дослідницею для розв'язання, безумовно, є доволі широким, що спонукає Н. Б. Іваницьку заглиблюватися в теоретичну інтерпретацію тих чи інших явищ, дотичних до аспектів зіставлення. Це, з одного боку, позитивно характеризує авторку як науковця, а з другого, — до певної міри переобтяжує працю низкою дискусійних моментів.

Висловлені міркування не впливають на загальну високу оцінку монографії, яку в позитивному плані визначають такі риси, як актуальність проблеми, кваліфікований глибокий аналіз багатого матеріалу зіставлюваних мов, логіка і доступність викладу, вдало вибраний і ефективно використаний методичний апарат, а звідси, що найголовніше, — її науково-теоретична та практична цінність.

Запропонований дослідницею підхід до міжмовного зіставлення української та англійської дієслівних систем в обраних аспектах заслуговує на схвальну оцінку, крім усього іншого, передусім через його новизну, оригінальність і «надійність» та «неупередженість» до якоїсь із зіставлюваних мов, що відповідно вплинуло на важливість та вірогідність отриманих результатів. Більше того, вироблена методика зіставлення дієслівних систем може бути екстрапольована й на інші класи повнозначних слів, а результати, отримані дослідницею, можуть слугувати надійним підґрунтям для подальших типологічних узагальнень.

Безсумнівно, що книга стане в пригоді науковцям, викладачам, студентам, усім тим, хто не байдужий до «дієслівних» проблем як на теренах лінгвославістики та лінгвогерманістики, так і, особливо, лінгвістичної компаративістики.

З. ВАЛЮХ (Київ)
В. ОЛЕКСЕНКО (Херсон)